

О. Ф. КОВАЛЬОВА

БУГОГАРДІВСЬКА
ПАЛАНКА

О. КОВАЛЬОВА

БУГОГАРДІВСЬКА ПАЛАНКА

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ

Миколаїв
«Ліон»
2011

УДК 94(477)
ББК 63.3
К 56

Ковальова О. Ф.

К 56 Бугогардівська паланка : науково-популярне дослідження / Октябрина Федорівна Ковальова. — Миколаїв : Іліон, 2011. — 300 с.

ISBN 978-966-534-074-4

«Бугогардівська паланка» – перше комплексне дослідження історії козацтва на Півдні України. Базуючись на значному за обсягом фактологічному матеріалі, автор не тільки реконструювала історію Бугогардівської паланки Війська Запорозького часів Нової Запорозької Січі (1734–1775), а й установила її особливості, пов'язані з географічним розташуванням на прикордонні, висвітлила різні аспекти її життя, вперше дослідила стосунки паланки з іншими державами. Книга значною мірою побудована на новому, ще не використаному джерельному матеріалі.

Дослідження О. Ковальової становитиме інтерес не тільки для науковців, а й для широкого загалу, оскільки висвітлює маловідомі сторінки історії рідного краю.

УДК 94(477)
ББК 63.3

ISBN 978-966-534-074-4

© Ковальова О. Ф., 2011

ЗМІСТ

Від автора	5
------------------	---

ЧАСТИНА ПЕРША

КОЗАЦЬКА ПАЛАНКА У ПРИБУЖЖІ

Розділ I.	Загальний історико-топографічний огляд Південного Прибужжя.....	10
	З історії Південного Прибужжя	10
	Фізико-географічна характеристика території.....	21
Розділ II.	Паланка у Гарді	50
	Історія виникнення	50
	Паланкова старшина	53
	Населення	56
	Функції та специфіка паланки	59
Розділ III.	Військові функції паланки	66
	Охорона кордонів	66
	Розвідувальна служба	74
	Мобілізація козаків.....	78
	Боротьба з утікачами	81
Розділ IV.	Цивільні функції Бугогардівської паланки	84
	Освоєння і заселення території	84
	Господарська діяльність	94
	Фінансова діяльність.....	116
	Паланковий суд і судочинство.....	124
	Церковні справи	130
	Інші функції паланки	138

**ЧАСТИНА ДРУГА
БУГОГАРДІВСЬКА ПАЛАНКА
МІЖ ТРЬОМА ДЕРЖАВАМИ**

Розділ I.	Стосунки з Кримським ханством і Туреччиною	142
Розділ II.	Прикордонні стосунки з Річчю Посполитою	166
	Гайдамацький рух	176
	Коліївщина	217
Розділ III.	Російсько-турецькі війни і Бугогардівська паланка	228
	Російсько-турецька війна 1735–1739 рр.	228
	Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.	233
Розділ IV.	Наступ Російської імперії на Запорозькі Вольності і Бугогардівська паланка	246
Післямова.	Бугогардівська паланка після скасування Запорозької Січі	260

ДОДАТКИ

Список полковників Бугогардівської паланки	268
Археологічні дослідження Бугогардівської паланки	272
Умовні скорочення	275
Словник давніх та рідковживаних слів	276
Список використаних джерел.....	283

ВІД АВТОРА

Розклавши перед собою купу розрізнених документів, накопичених мною протягом останніх десятиріч, сортую окремі одиничні, вихоплені із пільми часу, почасти уривчасті й фрагментарні факти історії, аби на ґрунті їх сконструювати цілість, назва якої – Бугогардівська паланка Війська Запорозького.

Бугогардівська паланка існувала понад 120 років і в адміністративній системі Запорожжя вважалася однією із важливіших з усіх запорозьких паланок. Існування її збіглося з блискучим періодом історичного життя українського козацтва. Головне призначення її було захищати кордони України від руйнівних вторгнень татарських орд. До кінця свого існування вона залишалася головним форпостом боротьби України проти Кримського ханства. Оточена ворожими силами (Річ Посполита, Кримське ханство й Оттоманська Порта, царська Росія), Бугогардівська паланка постійно вела збройну боротьбу зі своїми войовничими сусідами та стримувала їх агресивні устремління щодо українського народу.

Важко переоцінити значення Бугогардівської паланки на тлі історичних подій, що відбувалися у XVIII ст., – російсько-турецькі війни, гайдамацький рух, колонізаційні процеси. Участь козацьких паланкових загонів у воєнних кампаніях часто вирішувала долю тієї чи іншої битви. Звідси, з теренів палан-

ки, запорожці не раз здійснювали успішні походи у самий Крим, захоплюючи там полонених і здобич та визволяючи безліч православних. Протягом усього існування паланки її козаки неодноразово «чинили промисли» в турецьких і татарських землях біля Перекопа, Очакова, Кизикермена, Кінбурна та інших місць. З цієї паланки запорожці ходили на Польщу.

Бугогардівська паланка – один із центрів народного гайдамацького руху, і роль її у ньому, як і в українському національному повстанні Коліївщина, надзвичайно важлива. Вона була центром, який притягував до себе і був пристановищем усіх невдоволених тогочасним суспільно-політичним ладом, запровадженим Росією (загарбанням запорозьких земель, будівництвом російських укріплень та збільшенням кількості царських військ у самому Гарді, принизливим ставленням до козаків та ін.), й не лише чинила пасивний опір російським посадовцям, але й зважувалася активно виступати проти російських порядків. Це був осередок непокори царизму. Жодна зі сфер життя: економічна, господарська, військова, соціальна, адміністративна, правова, культурна, побутова – не залишалася поза увагою цього адміністративно-територіального утворення.

Прагнучи висвітлити різноманітні сторони історичного процесу, більшу увагу я звертала на ті аспекти козацького життя, які або мало відомі, або яких дослідники фактично не торкалися, наприклад, господарчо-економічна сторона паланки, роль її у колонізаційних процесах тощо. Звертаючись до минулого, я намагалася бути неупередженою, безсторонньою, відтворити об'єктивну картину, яку дозволяють мені бачити джерела. Наскільки це вдалося – судити Читачеві. Особлива увага у цій роботі спрямована на людину. Героями виступають як відомі історичні особи, так і рядові козаки, чиї біографії вдалося реконструювати по документах тієї доби.

Можливо, Читачеві здасться нудною занадто детальна «паспортизація» та «інвентаризація» пам'ятних з козацьких

часів порогів, урочищ, островів, скель, але вважаю, що географічний простір, на якому розгортаються історичні події, так само як і розташування на прикордонні та на торговельних шляхах, має неабияке значення: географічне середовище впливає на локальні особливості організації козацтва та на самий менталітет його.

Попри застарілі хибні тлумачення про початок колонізації Півдня України лише після виходу Росії до Чорного моря (остання чверть XVIII ст.), вважаю, книга доводить, що освоєння і заселення земель українським козацтвом почалося задовго до потьомкінських часів – з XVI ст., інтенсивно зростаючи з кінця XVII – другої половини XVIII ст., коли один за одним виникали козацькі зимівники, хутори, слободи, якими були вкриті зручні для проживання місця. Саме ця хвиля колонізації, в якій не остання роль належала Бугогардівській паланці, була першою. Д. Багалій назвав її «запорозька колонізація», коли українське козацьке населення, просуваючись уздовж рік у бік моря, колонізувало територію сучасної Миколаївщини. Подальше заселення – потьомкінське – було другою хвилею колонізації, державною, яку вела Російська імперія. Вона відрізнялася від першої тим, що в ній брали участь багато народностей.

Незважаючи на справжній прорив у розробці козацької тематики в останні два десятиріччя, сучасний стан джерельної бази конкретно з обраної мною проблеми (недостатня повнота інформації, брак необхідних джерел, недоступність їх для автора, брак зв'язкових ланцюгів, великі часові прогалини у джерелах тощо) не дає змоги побудувати цілісну, послідовну картину буття і функціонування паланки, без художньої уяви та вигадувань. Тому для реалізації мети я обрала форму у вигляді окремих тематичних нарисів – розділів.

У книжці використано максимально широке коло джерел: традиційні писемні пам'ятки (архівні документи, наукові дослідження фахівців, літописи тощо), археологічні свідчення,

художня література, етнографічний матеріал, різножанровий краєзнавчий, наративний, дані топоніміки, ономастики, «мимовільні» свідки доби – хрести на могилах, предмети побутового вжитку і т. ін. Важлива роль відведена фольклору.

Читач може закинути мені часте використання документів в оригіналі, не інтерпретуючи їх. По-перше, вважаю, що документи, незважаючи на офіційність, відтворюють дух своєї епохи і говорять мовою наших предків, а не сучасною мовою автора. По-друге, нехай документи говорять за себе, без втручання автора у їх пояснення, без суб'єктивної упередженості.

Де кілька слів стосовно мови офіційних документів (рапортів, ордерів, реєстрів, промеморій, донесень, листів тощо). Через русифікаторську політику в установах України у той час пануючою була російська мова. Тому більшість документів написані російською канцелярською мовою з елементами української, часто сумішшю обох мов. Розмовною ж мовою козацтва була рідна мова – українська – «як мати вчила».

Працюючи з джерелами, я зверталася до документів переважно офіційного характеру. Хочеться застерегти Читача: не слід забувати, що офіційні джерела писали особи офіційні, заінтересовані, і позиції їхні часто однобічні, недостатньо об'єктивні. І це треба враховувати.

Благословення на видання цієї книжки дали рецензенти: кандидат історичних наук Н. В. Шевченко та доктор історичних наук, професор Ю. В. Котляр. Відредагувати матеріал допоміг В. П. Бойченко. Подяка їм, а також працівникам видавництва Г. В. Румянцевій і В. Є. Кобзарю, працівникам обласної бібліотеки Л. В. Зубаревій, В. М. Жевнер та іншим. Я також вдячна всім, хто допомагав мені в роботі та підтримував: консультував, позичав книжки, віз їх для мене з Києва, давав ксерокопії статей, диски, фотографії.

Книга стане у пригоді всім шанувальникам минулого нашої Батьківщини.

ЧАСТИНА ПЕРША КОЗАЦЬКА ПАЛАНКА У ПРИБУЖЖІ

РОЗДІЛ І

ЗАГАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ТОПОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПІВДЕННОГО ПРИБУЖЖЯ

З історії Південного Прибужжя

оловецьке поле (Кипчацький степ) Причорномор'я, де руські князі та степовики часто ходили «погуляти», визиваючи один одного на герць, лежало, як і колись за половців, незаселеним і неосвоєним. Після завоювань Батия степові простори стали володіннями Золотої Орди. Їх відділяла від Русі свого роду буферна зона (така назва закріпилася за нею останнім часом в українській історіографії), північна межа якої на правобережжі Дніпра доходила до річки Рось, а на лівобережжі йшла нижче сучасного міста Переяслава-Хмельницького [284, с. 175].

Усталена буферна смуга не мала чітко окресленого кордону, і її використовували обидві сторони: золотоординці – як для господарських цілей, так і щоб періодично «заглядати» у Литовські землі; руську сторону приваблювали так звані «уходи» – незаселені місця, де можна було ловити рибу та полювати звіра.

Тогочасний погляд сучасників на буферну зону як на нейтральну висловлює один із кримських ханів у листі до великого князя литовського на початку XVI ст.: «То земля не моя і не твоя, лишень Богова» [284, с. 176]. Та попри те, що ці степи

нікому не належали, вони були ареною безнастанних бойових сутичок.

У XIII ст., під час ординського панування, все Причорномор'я вкрилося низкою ординських міст. За Батиєвого брата Берке (1255–1266) швидко розповсюдилися осілі смуги, вкриті містами. Вони локалізувалися і в пониззях Південного Бугу, Інгулу та на їхніх притоках – на теренах теперішніх Кіровоградської та Миколаївської областей [79]. До того часу належать «золотоординські» міста, яких на території сучасної Миколаївщини дослідники налічують шість: городище на Бузі біля села Велика Мечетня, городище в районі злиття річок Кодими і Синюхи, городище біля сучасного села Солоного на р. Солоній, правій притоці Гнилого Єланця, городище Акмалі-Сарай на правому березі р. Громоклії, правої притоки Інгулу, городище Ак-Мечеть на правому березі Південного Бугу, біля сучасного села Прибужжя; городище Баликлея в гирлі р. Чичиклеї, правої притоки Південного Бугу [225, с. 46–49]. Однак життя у цих містах вирувало недовго: наприкінці XIV – в середині XV ст., разом із дробленням і занепадом монгольської держави, занепали й самі ординські міста.

У 60-ті рр. XIV ст. більшість українських земель на договірних засадах увійшла до складу Великого князівства Литовського і Руського. У 1362 році, скориставшись міжусобною боротьбою в Золотій Орді, великий князь литовський Ольгерд Гедимінович з об'єднаним військом литовців, українців та білорусів біля річки Сині Води (сучасна назва Синюха, притока Південного Бугу)* розбив золотоординські війська, після чого підвладна золотоординцям територія значно звузилася – до прибережної зони в пониззі Дністра та Південного Бугу в Південнозахідному Причорномор'ї та до порогів на Дніпрі [265, с. 63]. Відтоді вже монголи ніколи не загрожували Південному Заходу Київської Русі. Після блискучої перемоги князь Вітовт

* Щоправда, деякі дослідники вважають, що битва сталася не на річці Синя Вода, а на річці Снивода.

розширив кордони князівства до узбережжя Чорного моря. Буферна зона стала частиною території Великого князівства Литовського.

Через землі степового Побужжя проходили важливі торговельні шляхи, головним з яких був Королівський, що йшов з Поділля до Криму. Дістатися його можна було, тільки переправившись через Південний Буг поблизу сучасного міста Первомайська, де литовці у 1420 р. спорудили кам'яний арковий міст і митницю. Міст мав назву Вітовт міст, а переправа – Вітовтів брід.

Щоб закріпити свої кордони та захистити торговельні шляхи від набігів татар, литовські князі збудували на Південному Бузі фортеці Соколець (біля сучасного Вознесенська) і Баликлеї (при впадінні р. Чичиклії у Південний Буг) та форпости-митниці в гирлі Інгулу – Вітовку і Дашів, у яких стояли військові гарнізони [205, с. 88–89, 105–106].

Про поширення влади Великого князівства Литовського на Південне Прибужжя свідчать місцеві топоніми: Вітовка, Вітовтова балка, Вітовтів брід, Литовська балка, поселення Литовське (нині у складі Арбузинки) та багато прізвищ: Литвин, Литвиненко, Литвинов, Литовченко, Литвак та інші.

Останні сліди панування Великого князівства Литовського, зафіксовані 1450–1460-ми роками, знаходимо у згадці про «князя Семенових людей», тобто бояр князя Семена Олельковича Київського, які несли вартову службу на косі при злитті лиманів Бугу і Дніпра, а сама коса отримала назву Семенового Рогу* [158, с. 1–4]. За М. Грушевським, київські князі Олелько і його син Семен намагалися продовжити колонізаційну й організаційну політику великого князя Литовського Вітовта – рухатися на південь. У 1444 р. Семен Олелькович, проводячи розмежування своїх володінь з Кримською і Золотою Ордою та з

* Назву коси пов'язують з легендою про козацького отамана Семена, який оселився там зі своїми людьми у XIV ст.

Волощиною, мовою літопису, чинив так званий «обвід границь»: «высылалъ наместника своего Свиридова..., и тотъ по тымъ местцамъ разъездчалъ и по тымъ урочищамъ границы клалъ, яко съ землею Татарскою так и зъ Белым городом, такъ тежъ зъ землею Волоскою». Об'їжджаючи «ті границі, та клав на них граничні знаки»: «...съ устья Днестрова лименомъ пошла граница мимо Очаковъ ажъ до устья Днепра». «А Очаковъ на земли вашей милости господарскіе стоить», – додає пізніша реляція про цей давній «обвід границь» [62, с. 12–13].

Однак, як каже народна приказка, усяке диво на три дні – литовське панування у Південному Прибужжі протрималося недовго. Наприкінці XV ст. Велике князівство Литовське контролює землі лише між Кодимою і Синюхою. Зміцніла Московська держава вміло спрямовує агресію Османської імперії на південь Литовсько-Руської держави – і та остаточно втрачає Північне Причорномор'я.

Внаслідок безперервних татарських нападів, погромів, полонення населення Східна Україна лежить пустою, лише де-не-де можна було зустріти бідні й незначні останки колишньої осілої цивілізації. У степових просторах майже зникає осіле населення, й у західноєвропейській традиції ці місця отримують назву *Campus Desertus* («Пустельне Поле»), слов'янською мовою – «Дике Поле» або просто «Поле».

У 1430-ті рр. утворилося Кримське ханство, у 1478 р. воно визнало васальну залежність від Туреччини. Майже на межі Поля наприкінці XV – на початку XVI ст. у пониззі Південного Бугу для охорони північних рубежів ханства і контролю над переправами та виходом у море замість збудованого литовцями міста-фортеці Дашів у 1492 р. кримські хани спорудили фортецю Кара-Кермен (нині м. Очаків) на Дніпровському лимані – на переправі, від якої починалися Чорний і Кучманський татарські шляхи. Турки, до яких перейшла територія, називали її Узу-Кале, а після XVII ст., коли фортеця була добудо-

вана, її назвали Ачи-Кале*. Була споруджена фортеця Кільбурн (Кінбурн) – також на лимані.

З руського боку Поля стояли оборонні пункти – замки Канів, Черкаси, Звенигород, на Побужжі – Вінниця й Брацлав, далі Хмільник, Бар.

Поміж татарськими і руськими фортецями лежало Поле, яке, за твердженням сучасної дослідниці Н. Яковенко, покривало ледь не п'яту частину сучасної України, охоплюючи південні райони сучасної Черкаської та Вінницької областей, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську і Херсонську та почасти – Одеську й Запорізьку області [284, с. 176].

В Дикому Полі, між татарськими та руськими укріпленнями, кочували невеликі степові орди, залежні від хана: Джамбулуцька (Перекопська), Єдисанська (Очаківська), Буджацька та Єдичкульська Ногайські Орди, що існували головним чином за рахунок скотарства, війни і грабунку. Це були вельми неспокійні сусіди.

Одночасно із зближенням Великого князівства Литовського з Польщею зростає вплив Кримського ханства. Велика частина Північно-Західного Причорномор'я, у тому числі південні землі нинішньої Миколаївщини, були захоплені татарами і протягом XVI, XVII, першої половини XVIII ст. контролювалися ногайською, кримською та турецькою адміністраціями. Захоплені також всі фортеці, побудовані за Вітовта.

До середини XVIII ст. Північне Причорномор'я залишалося володінням Кримського ханства. Сучасна Миколаївщина, особливо правобережжя Південного Бугу, й сьогодні рясніє тюркськими назвами поселень: Акмечетка, Кумарі, Куцуруб, Бейкуш, Тузли, Мечетня, Аджіяска, Анчекрак, Дереклея, Ка-

* Кара-Кермен від тюрк: кара – чорний, темний; кермен – укріплення, фортеця. Узу-Кале від тур. узу – довгий, протяжний; каре – укріплення, фортеця. Ачи-Кале – фортеця біля виходу у відкрите море. Шляхом поступової трансформації турецької назви Ачи-Кале утворилася сучасна назва Очаків.

бурга, Ташине; назвами річок: Чортала, Бакшала, Чичиклія, Аргмакли (Громоклія), Висунь (Ісунь), Інгул.

Південноукраїнський степ із широко розгалуженими річковими артеріями та з надзвичайними природними багатствами ще з кінця XV ст. приваблював *уходників* – професійних мисливців за степовим звіром, рибалок, бортників, добувачів солі та селітри. Ці люди на літо йшли ватагами на промисли, а восени повертались у прикордонні містечка, продаючи свою здобич. Заняття промислами вимагало великої відваги і певних військових навичок, оскільки рідко обходилося без сутичок із татарськими козаками та чабанами. Тому уходники об'єднувались в загони, обирали досвідченого ватажка і відповідно озброювались.

Територія Побужжя мала значення в господарському укладі України XVI ст., зокрема, велику роль відігравала в житті брацлавських уходників, які організовано використовували Буг для потреб рибальства. Від устя Синюхи на південь тягнулися багаті безкраї «уходи», де промишляли всякі «уходники», не маючи над собою ніякої влади. Серед розкішної природи, яка ще не відчувала над собою важкої руки людини, уходники жили «установично на м'ясі, на рибі, на меду з пасік», «ситили собі мед як дома», не платячи за це ніяких податків, і з багатими запасами риби, меду, шкір верталися на зиму додому [62, с. 52].

Брацлавське воєводство, розташоване у басейні Південного Бугу і Дністра, належало до Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії (1569 р.) – до Польщі. Південним кордоном Брацлавщини з Диким Полем ніби була Кодима, але фактично межі між ними не існувало, бо в цьому не було потреби: степ був незаселений (тут були лише поодинокі поселення).

Головним опорним пунктом брацлавців був острів Пробитий. В історичних джерелах він згадується не раз. Його знає Боплан. Бельський згадує шлях Пробитий (1577), «мабуть, той самий, що пізніш мав назву Гардового та зв'язував дніпровсь-

ку «січ» з бузькими «добрами» [183, с. 97]. Д. Яворницький називає урочище Пробите на Бузі, Пробитий шлях. Спираючись на Жолкевського, Ф. Петрунь зазначає, що на Пробитому острові була стоянка низовців, тобто запорожців (1600 р.). Польський дипломат Мартин Броневський, який побував у цих краях в 1578 р., так змальовує острів: «Скелястий острів на Бузі, захищений природними укріпленнями і неприступними, бо обидва береги дуже круті і річка оминає їх з усіх сторін. Острів досить обширний і заселений; наші знаходять на ньому безпечний і вірний захисток від татар і волохів» [Цит. за: 145]. І додає, що щорічно тут перебуває 200 стрільців. Якщо згадати, що всього стрільців у Брацлаві, згідно з Броневським, було біля п'яти сотень, то виходить, що бузькі уходи притягали трохи не половину брацлавської залоги.

Через сусідство з татарськими кочовищами господарювання у Степовім Побужжі було небезпечним. Жоден рік не проходив без того, щоб татари не забирали у неволю рибалок. М. Грушевський згадує: «Претвич у своїх записках оповідає, як він один раз зробив татарам засідку: вислав рибалок брацлавських на Буг, а сам пішов за ними слідом, і як дали йому знати, що татари справді погромили тих рибалок «на Живій Воді»*, він погнав за ними з своїми служебниками і погромив татар» [62, с. 56]. Та небезпечні були не тільки татари, але й волюхи, рейди яких по степах доходили до району Мертвих Вод.

У Побужжі рибальствували не тільки брацлавці. Претвич оповідає, що він відправляв з Бару рибалок на Буг та сам ішов їх охороняти. На степових уходах Побужжя кожної весни і до глибокої осені перебували сотні сміливих і підприємливих людей із східно-українських, поліських та волинських міст.

Межиріччя Південного Бугу і Дніпра було дуже вигідною територією не тільки через зручну зону уходів, але й стратегічно: тут знаходилися основні водні переправи, через які про-

* Під «живою водою» по контрасту з гіркими, солонуватими степовими річками (наприклад, Мертві Води) розуміється Синюха.

ходили великі торговельні шляхи з Криму до західних країн, а також старий – «з варяг у греки».

Поки існували в українських землях удільні князівства, оборона південних кордонів залишалася їхнім основним завданням. З кінця XV ст. з їх ліквідацією і виходом на історичну арену Кримського ханства питання оборони значно загострилося. Прикордонні урядовці намагалися залучити до оборони кордонів, тобто до військової служби, не лише всі придатні категорії населення, яке почало організовуватися в окремих стан – *козацтво*. Через брак власних сил прикордонні урядовці мусили вдаватися до послуг різноманітної зайшлої людності. За прикладом татарських козаків, з південноукраїнських сіл та містечок виходили у степ ватаги шукачів легкої здобичі. «Ходити в козацтво» стало означати виходити в Поле на здобич – на пошуки хліба козацького. Що ж, муха й та хліба шукає.

Однак діяльність козаків не обмежувалася лише розбійництвом та грабунками. Найперше – вони охороняли кордони, а також були професійними охоронцями купецьких валок, які сновигали між прикордонними містами та ординськими центрами. Так, у 1489 р. Мартин Бельський згадує козаків, які добре знали Побужжя і допомогли польському королевичу Яну-Ольбрехту дістатися до Саврані. Бельський прямо вказує, що козаки були провідниками війська королевича, тобто безпосередньо працювали на уряд і мали за це відповідну платню.

У джерелах під назвою «козаки» зустрічаються охоронці південного прикордоння і уходники-промисловці з другої половини XV ст.

Вважають, що назва «козак» перейшла до українців від татарських кочівників.

З кінця XIII ст., ще в часи Батієвих завоювань причорноморського Кипчацького степу, між татарськими емірами загострилася міжусобна боротьба, що призвела до свавілля степовиків. На татарських кордонах з'являються майже не контрольовані збройні угруповання, очолені отаманами. Один із

сучасників писав: «Весь степ наповнився татарськими ватагами, які, тиняючись, не визнавали ніякої влади. Безпечно пересування в степу змінилося грабіжницькими нападами безпритульних ватаг на купецькі каравани. В ті часи оті татарські ватаги називалися *козаками*, які не корилися владі котрогось хана, а діяли незалежно й тільки іноді йшли до когось на службу» [Цит. за: 273, с. 81].

Існує немало свідчень про діяльність татарських козаків на теренах Поля.

Слово «козак» уперше зафіксоване у словнику (до Куманського кодексу) кінця XIII ст. У перекладі з тюркської мови означає «сторожа», «вартовий». Вдруге козаки згадуються під 1308 р., але вже не як вартові, а як розбійники. У кримських джерелах другої половини XV ст. згадуються як татарські наймані козаки-вартові, так і козаки-розбійники, які часто насакували на українські землі.

Серед таких небезпечних сусідів у 1492 р. вперше згадуються козаки-християни, які у гирлі Дніпра напали на турецький корабель. А далі – численні напади козаків-слов'ян то на фортецю Очаків, то на турецьких купців та послів тощо.

Слово «козак» стало прикладатись то до татар, то до русинів і означало, з одного боку, найманих караванних конвоїрів та вояків прикордонних загонів, а з другого – розбійників, які промишляли грабунками на степовій дорозі. І тих й інших годувало «козацьким хлібом» Поле.

Згодом кількість козаків-християн збільшилася настільки, що вони вже виділилися в окрему соціальну групу, яка впевнено освоювала степові простори порубіжжя, поєднуючи розбійництво з сезонними промислами. Поступово козаки-татари зливаються з руською козацькою масою, розчиняються, християнізуючись і асимілюючись, – і щезають.

Козацтво як історичне явище від кінця XIII ст. до першої половини XVI ст. пройшло значний шлях еволюції. Початкова мета козакування – промислове уходництво – під впливом та-

тарської агресії поступово відступає на другий план, а на перше місце виходить боротьба з набігами. А відтак, у народній свідомості формується образ войовничого козака, захисника християнського світу. Таким чином, зміни у способі життя і в загальному образі степового добичника підштовхували до об'єднання козацтва у спільноту, яка б сприяла виживанню людини в умовах постійної небезпеки на українсько-татарському прикордонні.

У 1553–1554 рр. Дмитро Вишневецький зібрав розрізнені козацькі ватаги і збудував на віддаленому, стратегічно зручно розташованому за дніпровськими порогами острові Хортиця укріплення, що мало стати заслоном від татар. Так Вишневецький заснував Запорозьку Січ, яка вважається колискою українського козацтва. У 1570-х рр. оформлюється й Військо Запорозьке – захисний щит на краю Поля.

Люблінська унія 1569 р. об'єднала дві сусідні держави – польську і литовсько-руську в одну – Річ Посполиту та на довгі століття роз'єднала два народи – українців і поляків.

За умовою Люблінської унії, починаючи з 1569 р., землями між Південним Бугом, Синюхою і Кодимою володіла Польща, про що й досі нагадує місцева топоніміка: села Болеславчик, Станіславчик, Богопіль, Кінецьпіль (від прізвища Станіслава Конецьпольського). Кордон між Річчю Посполитою і Кримським ханством проходив по річці Кодимі.

Приморська смуга Північного Причорномор'я тривалий час залишалася під владою Кримського ханства, а північний і північно-східний райони сучасної Миколаївської області входили до складу Запорозької Січі. Землі козацьких вольностей віддали запорожцям ще польські королі Сигізмунд I і Стефан Баторій. Ці володіння були підтверджені універсалом Богдана Хмельницького та указом імператриці Анни Іоанівни у 1734 р. [267, с. 89].

Про запорозькі володіння й промисли у Південному Побужжі повідомляє С. Мишецький:

По «Каменоватой балке, балке и речке Березнеговатой, буеракам Шляховым, речке Виси (сучасна назва Висунь, притока Інгульця. – *Авт.*), речке Виске, речке Синюхе, речке и буераку Тернове, речке Костоватой, речке Сухому Ташлыку, речке Плетеному Ташлыку, балке Осиковатой, речке Сухоклею-Комышевату, которая впадает в Ингулец. По всем вышеписанным рекам и речкам, буеракам и прочим угодыям Запорожское Войско владело и имело промыслы...

По рекам Виси, Виске, Синюхе, откудова Торговица впала в Синюху, Сухому Ташлыку, Черному и Плетеному Ташлыку, от самой вершины до устья их, владели в старые годы и всегда такожде беспорные промыслы имели; и егда для делания селитры курганы взяты были*, то оному Запорожскому Войску о том прошении и запла та была, и все вышеписанные угодыя по самые реки, как выше сего показано, Вись, Виску, Синюху до устья, где впала в Буг, беспорно владели» [158, с. 76].

Козацькі землі Південного Прибужжя були розташовані між володіннями трьох держав – Росії, Туреччини і Речі Посполитої, тому вони на тривалий час стають ареною протистояння Запорожжя і Кримського ханату з його підлеглими ногайськими ордами та навіть Речі Посполитої і Росії. Але крім майже постійних сутичок та боїв, саме тут, у буферній зоні, відбувалися постійні побутові контакти між кочовиками і козаками: у торгівлі, у спілкуванні із взаємозахопленими невільниками, на переговорах, із жінками, що ставали дружинами і матерями серед чужого народу, в поселеннях із змішаним слов'яно-тюркським населенням. Саме тут, на порубіжній степовій смузі, потреби оборони вимагали схожих воєнізованих товариств, якими були татарські й слов'янські козацькі ватаги, схожих, як казан і горщик, які сварилися між собою та обидва були чорні. Життя вимагало поєднання навичок виживання в Полі й переходу до осілого хліборобського способу життя.

* Селітру (азотно-кислу сіль калію, натрію, кальцію та ін.), про яку згадує С. Мишецький, козаки застосовували при виготовленні пороху, при цьому використовували перегній із могил, старих городищ та валів. Виробництво пороху із селітри було надзвичайно поширеним – його вмів виготовляти майже кожен козак.

Фізико-географічна характеристика території

ериторія Південного Побужжя, на якій загіздилося козацтво і яка звалася Бугогардівською паланкою, являла собою рівнину, порізану балками та долинами рік.

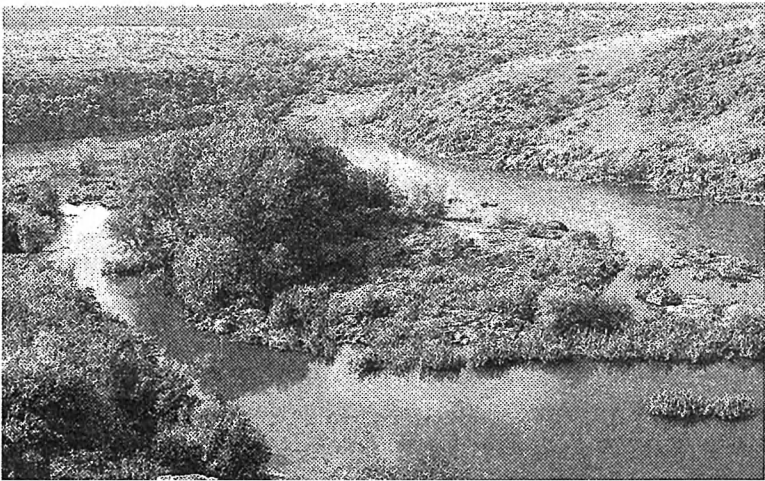
Вона була частиною просторів, більше відомих під назвою Степ.

Безкрая степова рівнина, зелена навесні й восени, випалена влітку від спеки, страшна взимку, коли в ній господарювали сильні морози, вітри та хуртовини, позбавлена була всякої різноманітності, крім давніх курганів, відомих в народі під сумною назвою «могили», та й ті по краєвиду іноді вкривали міражі. Розкидані просторами, вони, зазвичай, здіймалися на степових увзвишсях, переважно вздовж річок, які слугували шляхами розселення й торгівлі. Земляні насипи – могили – споруджували на честь якоїсь важливої події або в них ховали останки вождів певних народів чи племен. Козаки пристосовували їх для своїх стратегічних цілей – як сторожові висоти для нагляду за місцевістю. Для цього вони споруджували й нові земляні насипи, які відрізнялися від прадавніх заглибинами на їхніх вершинах.

Балки. Степові балки, характерне явище південнобузьких степів, – це висохлі ріки. З плином часу природні глибокі старі вимойни згладилися і перетворилися на більш-менш глибокі долини з розлогими берегами, вкритими травною або чагарниками, а в минулому подекуди лісом. Цікаво, що балки завжди мають напрям на південь – до моря.

В історії запорозького козацтва балки відігравали велику роль. По-перше, вони становили природний захисток, яким користувалися мирні мешканці Запорозьких Вольностей під час набігів татар. У балках знаходили притулок загони гайда-

маків для перепочинку та переховування під час переслідувань. По-друге, це були першопункти поступової колонізації необжитої степової рівнини: саме по балках селилися запорозькі козаки та втікачі з Правобережної України й інших місць, зводячи спершу бурдюги, потім зимівники і слободи. Деякі балки донині зберегли імена першопоселенців та назви, пов'язані з історичними подіями або природними явищами.

*Вид на залишки Гардового острова (Клепаного) та на Сокурову балку.
Фото О. Требуха*

В історичних джерелах найчастіше згадуються балки Тернова, Литовська, Вітовтова, Великий-Сухий-Ташлик, Кам'януватська, Гайдамацька, Абузова, Білоусова, Паланкова (або балка Паланка), Гардова (Клепана), Вовча, Мечетна, Бантишева, Лідина (Зінцева), Сокурова (Осогорова, Гардова), Золотарка, Миколина, Подорожинська, Безіменна та інші. Багато поселень успадкували свої назви від назв балок, поблизу яких вони розташовані. До назв багатьох поселень сучасної Миколаївщини входить саме слово «балка»: Весела Балка, Добра Балка, дві Кам'яні Балки, дві Криві Балки, Куца Балка, Осикова Балка, Романова Балка, Суха Балка, Чорбова Балка, Широка Балка.

Ліси. У переважно степовому просторі Південного Прибужжя, кліматичні умови якого характеризуються довгим теплим літом та короткочасною малосніжною зимою. Це підтверджує Т. Осадчий: «Зими в данной местности почти всегда безснежны... Выпавший снег встречается крестьянами как благодать» [275], через слабку вологість та часті посухи ліси росли лише оазами – в місцевостях низинних, вологих, тобто по берегах річок, лиманів, на схилах балок, ярів та на річкових островах. Усі інші місця були безлісними рівнинами, вкритими травною.

Про ліси часів Нової Січі ми узнаємо від письменників чи істориків минулого, які побували на запорозьких землях. Небагато лісів було на Мертвоводі, неподалік від впадіння річки Громоклії в річку Інгул. Біля села Полковничого (чи Воеводського) був ліс, який займав площу 400 десятин, відомий ще з 1740 р., коли був підписаний договір про розмежування кордонів між Росією і Туреччиною – так званий «пограничний інструмент». Ліс цей занесений у 1770 р. на карту географом Річчі-Занонні під назвою Соколина діброва. Росли ліси по річці Чичиклії, а по річці Аргмакли (від тюркського «добрі коні», в українській мові одержало форму Громоклія) був ліс, придатний навіть для будівництва [244, с. 188]. Над Бугом, біля Піщаного Броду, – «терновники и чащники малые», на острові Андрієвому – «строевой лес» [32, с. 47]. Нині Андрієвого острова немає – він зник. Допитливий Читач питає: як це могло статися? Наукового пояснення цьому явищу ми не знайшли. На думку автора, Андріїв острів був створений відгалуженням у минулому одного з бузьких рукавів. Внаслідок замулення рукав поступово зник – і острів з'єднався з материком.

Невеликі ділянки заплавних лісів і нині вкривають прируслову частину долини та острови р. Південний Буг. Байрачні ліси представлені у каньйоні між с. Куріпчине та гирлом р. Велика Корабельна. За джерелами та свідченнями жителів, до Другої світової війни весь острів Великий був укритий могутнім дубовим гаєм.

На інших територіях лісів не було, лише місцями по балках, ярах росли яблуні, груші, шипшина, хміль, виноград, глід та терен – рідкими чагарниками.

В сучасній Миколаївській області існує Андріївський ліс, який, вірогідно, є продовженням чи залишком лісу, що ріс на Андрієвому острові. Нині біля села Красеньке Кривоозерського району ростуть ліси Чагрі, Кругляк, Западня – названі так, як запевняють місцеві мешканці, ще за козацьких часів. До речі, в нинішній Кіровоградській області, в районі р. Саксагані, були ліси Нерубай і Круглик (біля Цибулева). Кругляк і Круглик – це випадково чи ні? Можливо, Кругляк і Круглик колись також були суцільним лісом?

Ріки. В історії запорозького козацтва надто важливу роль відігравали ріки, особливо Південний Буг, головна ріка регіону, про який іде мова, – річка із стародавньою назвою, яка й досі викликає розбіжності в її тлумаченні. Запорожці називали її «Бог», «славна ріка», а навколишню територію – Побожжям. Цікаво, що на картах XVI – першої половини XVII ст. (Боплана та ін.) Південний Буг називали Богом, а Бугом – лише нинішній Західний Буг.

Священною рікою вважали Буг давні слов'яни. Російський історик початку XIX ст. Г. Глинка писав:

«Ріки Буг і Дон вважалися священними поряд із божествами. Їм присвячені були величезні чорні ліси, які росли по берегах. У ці ліси не наважувалися заходити під загрозою смертної кари мисливець або птахолов; у священній річці не наважувався ловити рибу рибалка. Навіть саму воду дозволялося черпати лише вбраним у кольорові шати молодим дівам, які робили це з благоговінням і в глибокому мовчанні... У жертву рікам приносили переважно величезного вола за кольором води, коли вона страшенним ревом хвиль своїх і завиванням лютих вітрів викликала жах у людей, які вбачали у цьому згубу для себе.

Храмів на честь обожнюваних рік та озер давні люди не будували, і благословення зазвичай проводилися на березі. Чудові

урочистості відбувалися весною, коли води, зруйнувавши зимові пута свої, з'являлися зачарованим палким прихильникам своїм у повній величі. Народ падав долілиць. Моління починалися. Людей занурювали у воду з великими обрядами, релігійні ентузіасти у несамовитому запалі добровільно топилися у священній річці з благоговінням.

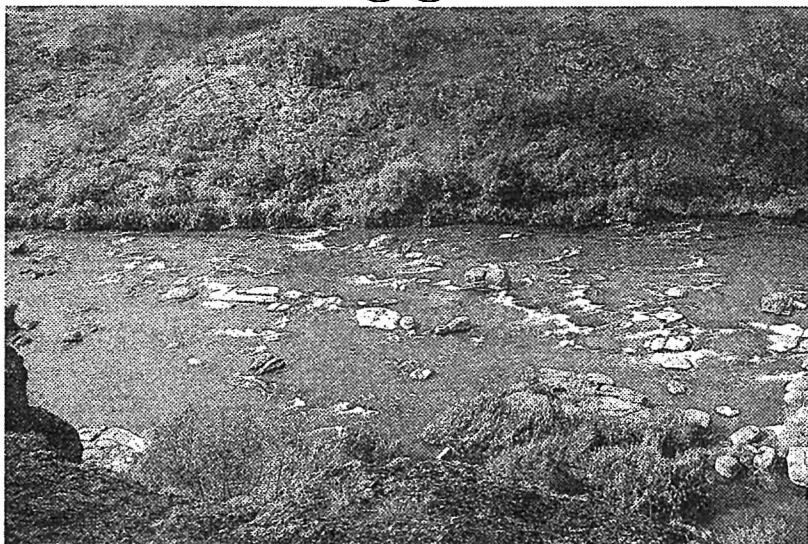
Уривки, які уцілили до нашого часу із стародавніх рукописів та простонародних пісень на честь водяних божеств, підтверджують сказане тут мною, а Ломоносов вважав, що слов'яни й саму назву Бога призвели від священної ріки Буга» [45, с. 132–133].

Підтвердження того, що у давніх слов'ян ріка Буг вважалася священною, знаходимо у працях А. Кайсарова, а також О. Знойка [96, с. 39, 72; 83, с. 119].

До складу Вольностей Запорозьких входила нижня течія Південного Бугу – від балки Великого-Сухого-Ташлика до гирла лиману довжиною близько 180 верст у прямому напрямі. Буг слугував південно-західним кордоном Вольностей Війська Запорозького і відмежовував його землі від території Польщі та Османської імперії.

Описуючи Буг, О. Шмідт наводить такі дані: ширина Бугу від Ольвіополя (нинішнє місто Первомайськ Миколаївської області) до Костянтинівки 60 сажнів, починаючи з цього місця Буг помітно розширюється і при впадінні в нього Куцого Єланця доходить до 820 сажнів [152, I, с. 190].

Серед неосяжних рівнинних степів Південного Побужжя раптово виникає кристалічна кам'яна гряда – відроги Карпатських гір, які загороджують течію Бугу. Русло річки, прорізаючи гірські пороги, пролягає у глибокому каньйоні. Скелясті береги мають на поверхні скупчення великих округлих каменів. Верхню, надводну, частину кам'яних глиб, якими завалене дно Бугу, становлять пороги, або острови, місцева назва яких – брояки.

Мигійські пороги. Фото О. Требуха

Найбільший поріг носить назву Запорозький, поблизу Мигії. Ось як описував його очевидець 180 років тому:

«Уявіть собі велетенську скелю, висотою сажнів близько п'ятнадцяти, шириною сажнів близько десяти, яка, неначе штучний міст, перекинута з одного берега ріки на другий, – і це буде Запорозький поріг на Бузі» [97, с. 99].

За Д. Яворницьким, всього на Бузі 21 поріг. Шмідт нараховує на Бузі 18 порогів. Серед них найзначніші два Мигійські в районі селища Мигія: один довжиною 350 саж., другий – 500 саж.; Богданівський – 600 саж., Костянтинівський – 400 саж. (навпроти селищ Богданівка і Костянтинівка). Крім того, Олександрівський (проти селища Олександрівка) – 80 саж. [152, с. 190]. В наш час налічують 12 крупних порогів: біля с. Семенівка, біля хутора Львів, біля с. Куйбишівка, поріг Запорозька брояка, знаменитий Гардовий поріг та безіменні порogi. Саме район порогів (у середній частині течії Бугу) був найзручнішим місцем для риболовлі. Крім порогів, Буг переكري-

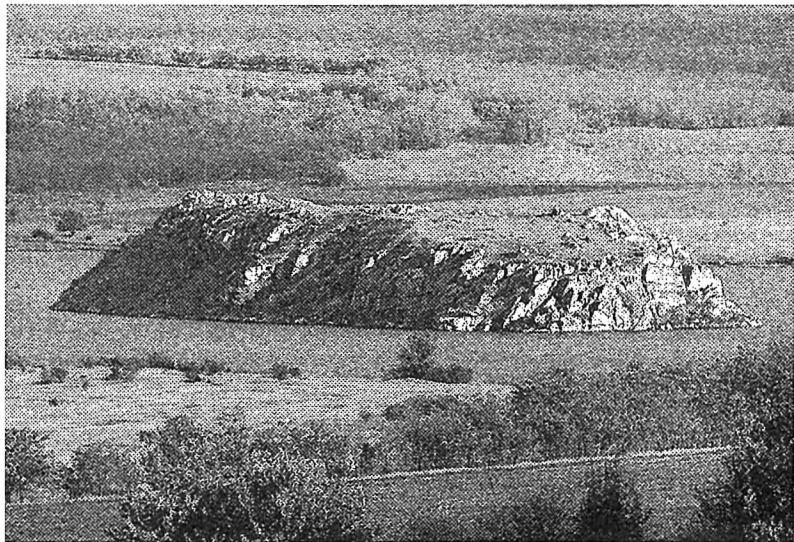
вали забори – несучільні виходи кристалічних порід, що загороджували річку не повністю.

Відомі острови – Гардовий (Клепаній), Козака Мамає, Кременець (Кремінчук), Андріїв (нині не існуючий), Малий, Великий (Кривий), Великий Мигійський, Малий Мигійський, Компанійський, Подорожині острови та інші безіменні.

Серед скель найбільша – Протичанська (Протічанська, або Висока. Мейєр називає Проточенський поріг), про яку В. Карпенко пише:

«Уявіть собі величезну скелю, втричі вищу від тої, що простяглася впоперек ріки, яка стоїть з лівого берега Бугу навпроти самого порога і яка носить назву Протичанської скелі. З неї, як з висоти пташиного польоту, відкривається пречудовий вид на всю цю страшну пучину, яка називається Запорізьким порогом» [97, с. 100].

Застигли на своїх місцях інші скелі: Компанійська, Турецький стіл, Козацькі ворота, Грибова, Ступа, Гардовий скельний масив, який утворюють скелі Сова, Брама, Пугач.

Острів Кременець (Кремінчук). Фото О. Требуха

На берегах Бугу відомі печери: Кузня, Жидівська школа і В'язниця та інші. Кузня (навпроти села Мигія, на лівому березі Бугу, в скелі Компанійській) мала 15 аршин довжини та 2 аршини завширшки. В ній знайдено багато вугілля. За словами Д. Яворницького, який досліджував Гард у 1886 р., там же, в Компанійській скелі, було так зване «Гайдамацьке сидіння» – щось на зразок дивана, вирубаного у скелі 11 аршинів довжини. Чому другу печеру називали Жидівська школа, з'ясувати нам не вдалося. Остання печера, В'язниця, за розповідями, знаходилася у прямовисній вертикальній стіні скелі Пугач. Її ще називали запорозькою тюрмою. Вхід до неї був на кілька сажнів вище від поверхні води і на кілька аршинів нижче гребеня скелі. В неї опускали на мотузці чи ланцюгах в'язня, який вибратися звідти не міг. Сім печер знаходяться на острові Великий (Кривий).

Ліва притока Південного Бугу – річка Інгул. В історичних джерелах його називають Великий Інгул, щоб відрізнити від Інгульця, який називали Інгул Малий. Парадокс полягає в тому, що довжина Інгулу Малого (Інгульця) – 549 км, в той час як Великого (власне Інгулу) – 354 км. Інгул в середній течії – багnistий, заболочений, його й перестрибнути влітку можна, а Інгулець – потужна водна артерія, що подає водогонами і питну воду для населення, і зрошувальну – на поля. Назву Інгулу вчені тлумачать як «угол». Справа в тому, що територія між Південним Бугом і Дніпром, по якій протікали Інгул та Інгулець в їхній нижній течії, мала форму кута, і слов'яни-уличі так її й називали – Онгол. Отож і річки одержали ту саму назву: Онгол Великий і Онгол Малий. Пізніше в російській мові ця назва збереглася як «угол», а в українському мовленні змінилася на Інгул.

Притока Південного Бугу з лівого боку – річка Синюха – маленька степова річечка, проте в історії вона мала велике значення. Синю Воду (так звали її в минулому) разом з місцевістю у басейні цієї ріки, за Геродотом, скіфи називали Екзампей, що

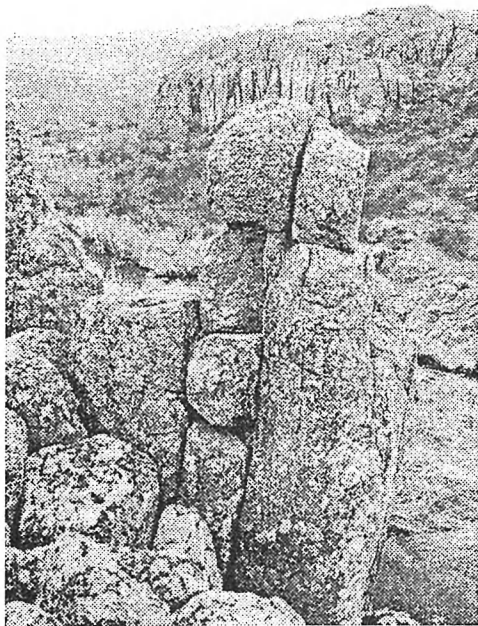
означало – Святі Дороги. Саме на ній литовський князь Ольгерд у 1362 р. на чолі об'єднаного литовсько-українсько-білоруського війська переміг татар, чим унеможливив подальшу експансію Золотої Орди, й за 18 років до Куликовської битви звільнив від татаро-монголів українські землі. Саме Синюха стала західним кордоном козацьких вольностей, так званою «Синюшинською межею».

Наступна притока Бугу – річка Корабельна, назва якої, за О. Добровольським, походить не від слова «корабель», як де-хто гадає, а від тюрк. «кара» (чорний) і «бел» (горб, ущелина, гірський прохід у горі), тобто «чорна ущелина», яка в україномовному середовищі набула форми Корабельна. Вона протікає у вузькому проході між скелями. На ній не будували кораблів: для будівництва їх тут і лісу не було. Але тут проходили важливі водні шляхи, якими здавна вели товарообмін: по ній везли з Чорномор'я в Середземномор'я «золото краю» – збіжжя [129]. Корабельних річок дві – Велика Корабельна і Мала Корабельна – тепер це маленькі річечки, а в давнину обидві – важливі торговельні магістралі. Надзвичайно мальовничий каньйон ділянки р. Велика Корабельна. Швидкий водний потік прорізає монолітні гранітні скелі, створюючи дивовижні форми, серед яких виділяється скельний масив «Ступи».

Річка Мертвовод (Мертва Вода), античні автори називали її Крініпікрос, що в перекладі з давньогрецької означає «мертва, гірка вода». На Мертвоводі, близько впадіння його в Південний Буг, знаходиться Актівський каньйон (Актівський – від селища, яке в минулому мало назву Актівка, від тюрк. «ак-тау» – біла гора. Каньйон у перекладі з іспанської – труба), цікавий як історичний об'єкт: вважають, що колись він був релігійним центром Скіфії. Невелику річку Мертвовод живлять невеличкі річки Комишувата й Кам'яно-Костувата – козацькі річки, вони й названі так в часи козаччини.

Кам'яні забори із гранітів Українського кришталевого щита долають річки Ташлики (від тюрк. «таш» – камінь). Їх сім:

Мигійський, Сухий, Гнилий, Малий, Великий, Плетений і Чорний. Мигійський Ташлик, ліва притока Південного Бугу, в історії козацтва зіграв неабияку роль. Вважають навіть, що назву він одержав у козацькі часи, коли, за легендою, козак Мигій заснував тут зимівник, на базі якого постало велике селище Мигія. Але є надійніші свідчення, ніж легенди. Так, Мейер, наприклад, твердить, що назва Мигія походить «від стародавнього грецького колишнього поселення Емігея – моя земля» [155, с. 82, 111].

*Кам'яна брила в Актівському каньйоні,
р. Мертвовод. Фото О. Требуха*

Не менш важливе значення для козацтва мала річка Громоклія: берегом її йшов кордон між Туреччиною і володіннями запорожців, на ній містилася велика кількість зимівників, сучасною мовою – спальний район Бугогардівської паланки. На берегах її виникла так звана Громокліївська альтернативна Січ – важливий центр гайдамацького руху, про що ми будемо говорити пізніше. Назва річки походить від тюрк. «аргамак», що в перекладі означає добрий кінь, баский кінь: у степах довкола річки водилися численні табуни диких коней, про які згадував ще Геродот. В. Кулаков вважає, що за часів угрів річку називали Аргамаклея. Завойовники турки-османи змінили цю назву на Аргамакли, яка в україномовному середовищі перетворилася на Громоклію.

Деякі із згаданих річок зникли, на їх місці залишилися балки, на мапі місця їх існування в минулому позначені штрихами, а назви згадують лише старожили та історичні джерела. А ті, які ще живі, замулилися, міліють, стоять заболочені, порослі очеретом, з багnistими заплавами долин. Деякі ледве жевріють, у посушливі роки пересихають, залишаються лише ковбані – глибші місця, де вода не зникає навіть тоді, коли річка пересихає влітку.

Ми докладно зупинилися на річках, бо з ними було пов'язане все життя козацтва, на їхніх берегах розгорталися майже всі події, про які мова піде далі.

В козацькі часи береги Бугу в нижній течії його, від впадіння річки Мертвовод, оточували плавні – заболочені й порослі вологолюбними рослинами низькі береги рік, очеретяні зарості, непролазні особливо після сильних паводків. Плавні, крім господарсько-економічного значення (в них водилося багато риби, птаство, виключну цінність мав очерет, який використовували як паливо і як матеріал для будівництва житла), мали важливе військово-стратегічне значення, оскільки були неприступними для ворога природними схованками: слугували захистом і місцем переховування збіглих та гайдамаків.

Броди і переправи. З давніх-давен для народів мали стратегічне значення броди і переправи через водні перешкоди. Величезне значення мали вони і в козацькі часи. На Південному Бузі Д. Яворницький налічує їх дев'ять. Із них на території паланки знаходилися: Вітовтів брід нижче гирла Синюхи; Мигійський перевіз, навпроти річки Мигійського Ташлика; Піщаний перевіз на три версти вище Гарду; Гардовий перевіз біля самого Гарду; Кременецький брід на шість верст нижче Гарду (значиться на мапі Івана Ісленьєва 1779 р.); Безіменний перевіз на дві версти нижче – тут йшли більше версти бродами (також значиться на тій самій мапі); Чортальський (Чар-

тальський) брід, проти річки Чортали, правої притоки Бугу. Ось що пише про цей брід Д. Яворницький:

«Через той брід ніякого проїзду мати невільно і не допускається, а раніше бувало козаки січові верхи кіньми той брід переїжджають за якоюсь здобиччю. І то хіба що тихцем, та й то верхи можна перебратися під час найменшої води. Ще й небезпека від швидкої течії води, так що й воза і коня звалить, а у велику воду ніякого проїзду бути не може» [279, с. 74].

Назва Чортальського броду походить від перського слова «чахартан» або «чартан» – чотири стовпи, вони як вказівники броду довго стояли і після падіння Запорожжя, за оповідями місцевих старожилів.

В козацькі часи існував Овечий брід, що на вісім верст нижче попереднього. Також Соколанський (інакше – Соколина переправа) – через Буг до його лівої притоки Мертвоводу, де стояло запорозьке селище Соколи (нині місто Вознесенськ), – перевіз незручний через великі весняні повені: тут проходили купці з Польщі та Малоросії в Очаків і з Очакова в Польщу та Малоросію. Вище Бугу йшов брід Синюшин – через річку Синюху (на мапі Боплана на його місці позначено поселення Торговиця). Тут у запорожців стояв дерев'яний стовп висотою три аршини, який слугував маяком для тих, хто переправлявся через річку. У XVI ст. переправи на пограниччі (Вітовтів брід та ін.) були місцями сутичок.

Були броди й на Інгулі – два шляхові, якими здавна ходили по рибу. С. Величко розповідає:

«Оцими бродами можна іти табором у три і в чотири лави (шеренги. – *Авт.*), коли вода мала, а опріч цих бродів, на інших місцях переправу робити трудно через численні плеса й круті береги... Були броди через річку Мертві Води: на ній можна табором іти в десять лав. А по інших місцях можна і по більше лав іти. На річці Гарбузинці перехід через неї неважкий» [38, II, с. 570–571].

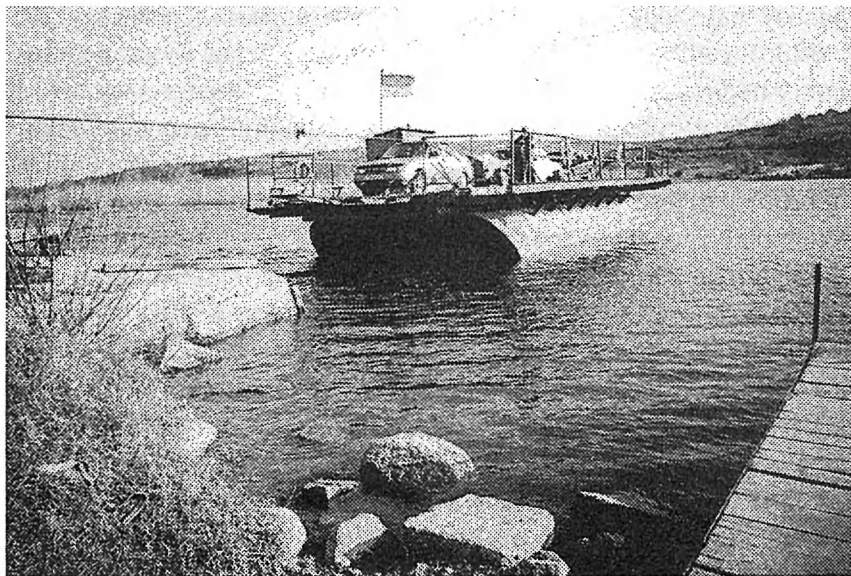
Варто зупинитися на деяких переправах та бродах докладніше, наприклад, на Кремінчуцькій. Вона знаходилась на Кучманському шляху і була зручним місцем для спостереження за татарами. У давнину, в 1541 р., староста м. Бар Б. Претвич зробив біля Кремінчука вдалу засідку на татар і цим запобіг ворожому набігові [252, с. 315]. Далі – Піщаний Брід. Левассер де Боплан пише, що він «зручний для переправи на конях, річка тут неглибока, до 3 стіп, і вузька, береги легкодоступні, так що можна було б переправляти навіть важку артилерію. Нижче цього місця річка судноплавна, а вище у багатьох місцях її можна переходити на конях, як це видно на карті» [32, с. 47]. У 1678 р. турки побудували на Піщаному Броді міст, бо для перевозу вантажів треба було мати або пором, або міст [178, с. 578; 1, с. 92, 247, 447]. Піщаний Брід – місце, де Кучманський шлях перетинав Буг. Місце броду тепер не визначається. За переказами старожилів, запорозький Піщаний перевіз знаходився на місці нинішньої поромної переправи. Ширина Бугу в цьому місці 220 м. Навпроти Паланкової балки у запорожців існувала стара переправа – Гардовий перевіз, до якої сходились кілька великих транзитних і торгових шляхів: Гардовий (Королівський), Січовий Нижчий, Кучманський (Керван-Іоль) та ін.

Про броди і переправи через річку Південний Буг, биті шляхи до Бугу й зимівники коло нього розповідає запорожець, значковий товариш Євфим Лоб [283, с. 94].

Сам спосіб переправи через річки у запорожців був такий самий, як і зараз, – плотами, поромами, човнами, або ж як це робили татари, про що докладно розповідає Боплан в «Описі України». Та найважливішим способом переправи на магістральних шляхах була поромна переправа.

А що, мостів тоді не було? – Це складне питання. Крім уже згадуваних – спорудженого Вітовтом кам'яного аркового в районі сучасного міста Первомайська та побудованого турками для перевозу вантажів у районі Піщаного перевозу, – під

час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. для переходу російських військ через Південний Буг був споруджений міст у районі села Андріївка – там, де річка Чичиклія впадає в Буг. Інших відомостей про мости на території Бугогардівської паланки ми не маємо. Щоправда, А. Скальковський, перелічуючи, чого позбулися запорожці за Кючук-Кайнарджийським трактатом, пише: «...мости в Гарду на Бузі, на Самарі, Солоній, Базавлуку та всі дніпровські переправи... були взяті до скарбниці» [214, с. 534]. Про які мости йдеться, сказати не можемо. Жодних відомостей про мости в Бугогардівській паланці часів Нової Січі ми не зустрічали. Їх просто не було, що підтверджує сам дослідник в іншому місці [217, I, с. 95].

Саме тут позначене місце козацької переправи. Фото С. Бойчук

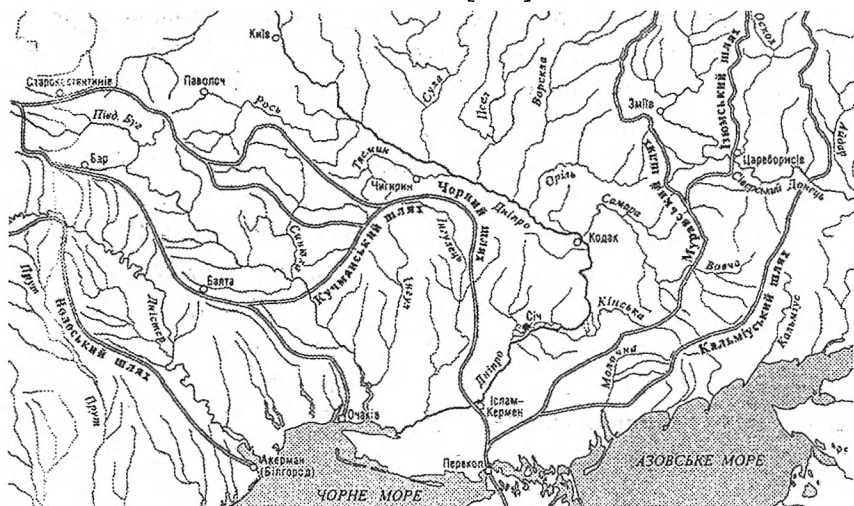
Шляхи. Доріг на той час не було, крім «одвічних шляхів», якими йшли каравани по сіль до Криму, по рибу на Дон і Запорозжя, по різні товари – до Очакова. За Д. Яворницьким, на південно-західній окраїні Вольностей Запорозьких проходили

три шляхи: Гардовий, або Королівський, про який вже згадувалося, Січковий Вищий і Січковий Нижчий. Крім караванного Гардового, через територію паланки проходив Кучманський шлях. Ця територія лежала на торговельних шляхах, де перехрещувалися інтереси трьох сусідніх держав – Польщі, Росії з Гетьманщиною та Криму з Туреччиною – так зване прикордоння, або трикордоння.

Свою назву Гардовий (або Королівський) шлях одержав від Гарду на Бузі, назву Королівський, як гадає Ф. Брун, він отримав після того, як на ньому польський король Ян Ольбрехт у 1489 р. здобув перемогу над татарами й турками [35, I, с. 156], за іншими відомостями, – оскільки цей шлях виходив із володінь Польського королівства. Гардовий шлях був найзручнішим, він починався на Поділлі, йшов через Буг по Кам'яному мосту, збудованому Вітовтом на Бузі, входив у межі Вольностей Запорозьких на Гард, з Гарду торговці прямували так званим Караванним шляхом, який протягом 300 верст ішов прямо, не відхиляючись, до гирла річки Кам'янки, а звідти у Крим і Очаків. І це було дуже зручно: цим шляхом йшли численні купецькі каравани й чумацькі валки.

Кучманський шлях – одне з відгалужень татарського Чорного шляху. Його інакше називали Шпаків шлях. Він відгалужувався від Чорного шляху біля верхів'я Інгульця, коло Чорного лісу, за 30 км на північний схід від сучасного міста Кіровограда – колишньої території Бугогардівської паланки. Місцевий краєзнавець М. Радкевич простежив проходження Кучманського шляху по території Бугогардівської паланки. На його думку, Кучманський шлях йшов «на верхів'я Мертвоводу, понад ним – через існуючі вже у ті давні часи Антонопіль, Криву Пустош, Кам'януватку, що була сотенною слободою, на Братське». Та Братського тоді ще не існувало, а був хутір-зимівник якогось Гусяти. «Отож через Мертвовод, – повідомляє далі М. Радкевич, – по брідку шлях ішов мимо Комишоватої і зимівника степом на теперішню Новоселівку, бродом у

ній через Гарбузинку-річку і на Костянтинівські броди, на Гард. Потім через Доманівський і Врадіївський райони, через Умань, Вінницю на Галич і Львів» [201].

Шляхи XV–XVII ст.

Кучманським шлях цей називався тому, що його використовував татарський хан Кучма для збирання з населення краю ясаку (даннини), розставивши по всьому шляху через 30–40 км пости і гарнізони татар, які цей ясак збирали і перевозили до Криму. За іншими даними, Кучманський шлях отримав свою назву від урочища Кучман, яке лежало на межі Брацлавського та Подільського воєводств. У XVI–XVII ст. цим шляхом користувалися кримські татари і ногайці для розбійницьких набігів на Поділля, Волинь та Галичину. Повертаючись із награбованим і полоненими, татари вже не йшли через Гард, Кам'януватку, а проскакували поза Бугом на Балту і далі на південь, на Очаків.

Для боротьби з татарами біля переправ через Південний Буг стояла козацька варта. На шляху проходження татар козаки нерідко влаштовували засідки. Кучманський шлях перетинав Буг в різних місцях. Дослідники називають такі місця пе-

реправ: Піщаний Брід, що на три версти вище Гарду, Гардовий перевіз, який, можливо, через близькість іноді також називали Кучманським бродом. На Кучманському шляху знаходився згадуваний вже Кремінецький перевіз. Називають Кучманський брід, там, де Синюха вливає свої води до Бугу [100], а також Вітовтів Брід – біля сучасного м. Первомайська, там, де знаходився Кам'яний міст [209, с. 100–101].

Серед шляхів, що пролягали на теренах Бугогардівської паланки, не менш важливими були два – Січовий Вищий і Січовий Нижчий. Січовий Вищий ішов від Гарду на Білонівку, потім далі – до Січі на річці Підпільній. Січовий Нижчий ішов паралельно Вищому, також від Гарду на Балацьке і до Січі на Підпільній [281, с. 36]. На місці нинішнього Братського з Кучманським шляхом перехрещувався Козацький шлях, який вів із Запорозької Січі через Орлове Поле на Мигію і Богопіль з розгалуженням на Соколи, Гард, Кам'януватку і далі. Та запорожці знали в тих степах і свої шляхи: удень по сонцю, по кряжах і могилах, вночі – по «козацькому сонцю» – місяцю, по зірках, вітрах і річках, стежками звірів кралися вони по тернах і очеретах.

Кордони. Майже до XVII ст. кордони між Запорозькими землями і Туреччиною встановлені не були. Вперше визначалися кордони Вольностей Запорозьких за універсалом 1655 р., даним козакам Богданом Хмельницьким. Прикордонною межею їхніх володінь з південно-західної сторони, починаючи від Польщі, була визначена річка Синюха.

Офіційно підтверджувала й уточнювала вже існуючий кордон між Запорожжям і Туреччиною «Межевая запись» 1705 р., складена при Бузі уповноваженими від Росії і Туреччини. Він тягнувся від Орлика (нині місто Первомайськ) вниз по Бугу, до його лівої притоки Сухого Ташлика, потім повертав на південний схід і, перетинаючи річки Мертвовод, Громоклію, Інгул, Висунь, Інгулець, йшов прямо вниз, до Бузького лиману –

близько 180 км. Далі межа йшла лиманом «стільки, доки кінь копитом дна дістане».

Повний текст документа виглядає так:

«Початок границь від польських кінців, де польський кордон закінчився, униз рікою Бугом до наших комісарських обозів, і від наших комісарських обозів, себто рікою Бугом за дві години до Ташлика, який по-турецьки зветься Великим Конаром (за В. М. Яструбовим, це балка Великого-Сухого-Ташлика. – *Авт.*), і від Великого Конара поперед річки Мертвовод, а перейшовши Мертвовод, полем через Єланець, який по-турецьки зветься Єнгулою, де впадає Великий Інгул*. Тоді, перейшовши Великий Інгул, полем до річки Висуні, а перейшовши поперек Висунь, полем до Малого Інгульця, а перейшовши Малий Інгулець через Бекеневський брід, а від того броду полем просто до гирла річки Кам'янки, де вона впадає у Дніпро, а від кизикерменських пустих місць до того місця чотири милі, і тим закінчиться границя» [281, I, с. 15].

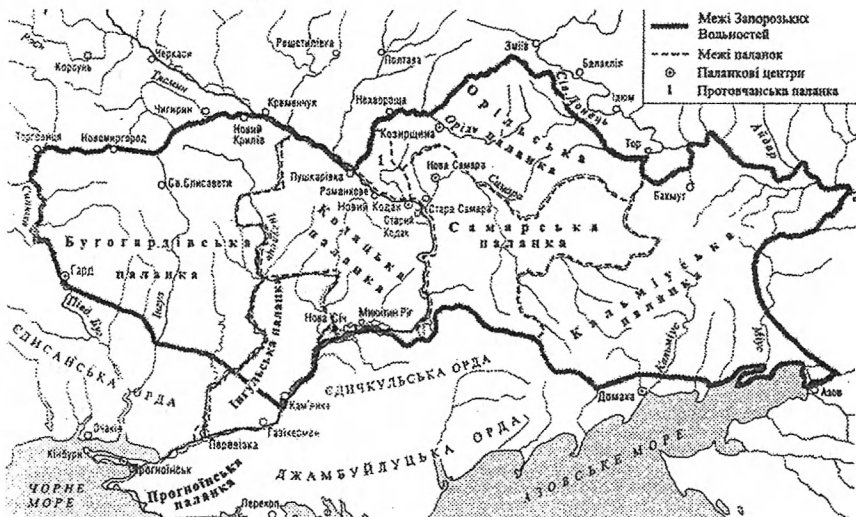
У 1740 р. був складений «Інструмент, укладений при Великому Інгулі». Цим документом Землі Запорозькі були приєднані до Росії. Кордон визначався за записом 1705 р., лише дещо точніше, а саме:

«Від кінця Польського кордону вниз Бугом до Ташлика або Великого Конара, а звідти кордон йшов степом відстанню 10 верст від нього; перейшовши річку Гарбузинку, тією ж лінією до річки Мертвих Вод, а звідти до старої мечеті на річці Громоклії, далі до річки Великий Інгул, залишаючи весь ліс по берегу тієї ріки державі Оттоманській, далі до Бекенівського броду (39 верст), до річки Ісуні і звідти до Малого Інгульця, 10 миль від Кизикерменя і, нарешті, до гирла річки Кам'янки в Дніпро» [152, I, с. 24].

Таким чином, кордони Запорозьких Земель проходили повз річку Південний Буг через Гард, і тут, за свідченням Д. І. Яворницького, знаходився умовний прикордонний ка-

* Явна помилка: йдеться про річку Сухий Єланець, яка впадає не в Інгул, а в Буг.

мінь, як казали запорожці, «укопано пень обгорілий для знаття всякому своєї границі».

Паланковий устрій Вольностей Війська Запорозького Низового (1734–1775 рр.)

Щодо Бугогардівської паланки, яка займала простір між лівобережжям Південного Бугу і правобережжям Інгульця – з одного боку, та Дніпром і кордоном з Османською імперією (Кримським ханством) – з іншого, то кордони її в різні часи від різних обставин постійно мінялися, і визначити їх з точністю було неможливо.

За «Інструментом» 1740 р., щоб визначити володіння запорозьких козаків, у певних місцях ставили два знаки: один з російського боку – квадратний, другий – з турецького – круглий. Ці знаки в межах паланки стояли у таких місцях: при переходах річок Гарбузинки, Мертвоводу, при старій мечеті на р. Солоній, при переході р. Єланець, ліворуч від старої мечеті на р. Громоклія й біля самої мечеті, у двох місцях поблизу лісу на р. Громоклії, при переході Інгулу – два знаки, два знаки при переході через р. Висунь. Краєзнавець В. Степаненко повідомляє: «На правому березі Бугу, трохи віддалік від переправи,

нині стоїть межовий знак природничого державного заповідника «Гранітно-степове Побужжя», але ще довгі роки після закінчення Великої Вітчизняної війни тут був інший знак – гранітний, приземистий, з квадратною гранню, датований 1705 роком. Цей стовпчик зазначав, що територія, на якій він стоїть, козацька (татарські володіння позначалися стовпцем із черепашнику і кругом на ньому) [156, I, с. 137].

А. Скальковський зазначає: «Кордонів 1705 чи 1740 р. ніхто не міряв «у натурі», тому ця лінія на планах проведена на 6 чи 7 верст вище гирла Ташлицького яру в Буг (поблизу волості Костянтинівки), де був запорозький Гард і їхня паланка. Цей яр плутали з річкою Ташликом (Чорним), яка впадає у Буг набагато вище, за Ольвіополем» [214, с. 282]. Тобто на папері – одне, а в житті – інше. Тому запорозькі козаки й не хотіли визнавати ніяких трактатів, що забирали або обмежували їхні володіння, тому й сутички між ними та сусідами були постійними, особливо з мусульманськими ногайськими та кримськими татарами.

Офіційно кордон між Польщею і Запорожжям (Бугогардівською паланкою як прикордонною), починаючи з 1640 р., встановлено було від Дніпра та гирла Тясмину до верх'їв і гирла Синюхи та до Бугу. Та запорозькі козаки вважали кордони своїх володінь значно ширшими за вказані у трактатах. Так, наприклад, вони вважали кордоном своїх вольностей річку Случ: «Оце знай, ляше, де твоє, а де наше». У грудні 1743 р. київський генерал-губернатор М. І. Леонт'єв у рапорті до Колегії іноземних справ писав про невизначеність кордону, насамперед в районі Синюхи, через що тут часто виникали конфлікти [АКНЗС. – Т. 1. – С. 582].

У 1751 р. межі Бугогардівської паланки суттєво скоротилися: з неї вилучили значну частину її території під утворену за ініціативою російського уряду так звану Нову Сербію з фортецею св. Єлисавети (нині м. Кіровоград). Північний кордон паланки зрушився таким чином на 50 верст південніше. Ново-

сербам були віддані кращі землі Бугогардівської паланки, кращі, бо були далі від небезпечних кордонів. Українському населенню колишніх земель паланки було наказано залишити рідні місця у шестимісячний термін і дозволено селитися поруч із Новою Сербією, на 20 верст південніше новосербського кордону. За землю, яку давали козакам під поселення, вони мали нести військову службу. З цих людей на землях Бугогардівської паланки був утворений Новослобідський козацький полк, підпорядкований Єлизаветинській фортеці.

Хоча Новослобідський козацький полк складався переважно з українців, уряд використовував його як провідника російської політики, наприклад, для боротьби з гайдамацтвом тощо. Між полком та Бугогардівською паланкою, на землях якої він оселився, постійно виникали конфлікти, сутички, з якими Читач пізніше зустрінеться не раз. У 1764 р. Новослобідський козацький полк реорганізували у Єлисаветградський пікінерний полк у складі Новоросійської губернії, та ситуація від цього кращою не стала.

Бугогардівська паланка знаходилася в зоні сходження кордонів трьох держав: Росії, Туреччини та Польщі – трьох небезпечних сусідів, стосунки з якими не були простими.

Однак фізична географія не завжди збігалася з географією уявлень. Козацька людність вважала чорноморські степи своєю власністю, тому кордони в них хоча й пролягали по конкретних річках та урочищах, були поняттям досить умовним, умовною межею – і уява часто виходила за межі своїх вольностей. Зафіксований кордон з його прикордонними знаками, заставами та паспортами ще на початку XVIII ст. здавався населенню запорозько-татарського степу чимось неприродним. Для козака своєю була та земля, права на яку можна було довести помахом шаблі чи пострілом з пістоля. Цією землею можна було розпоряджатися як завгодно: рибалити, полювати, брати сіль у Прогноях, осісти зимівником та завести господарство.

Бузький Гард. Бузький Гард – один із найцікавіших історичних районів півдня України. Тут відкриті унікальні пам'ятки величезного хронологічного діапазону – від кам'яної доби до Бузького козацтва.

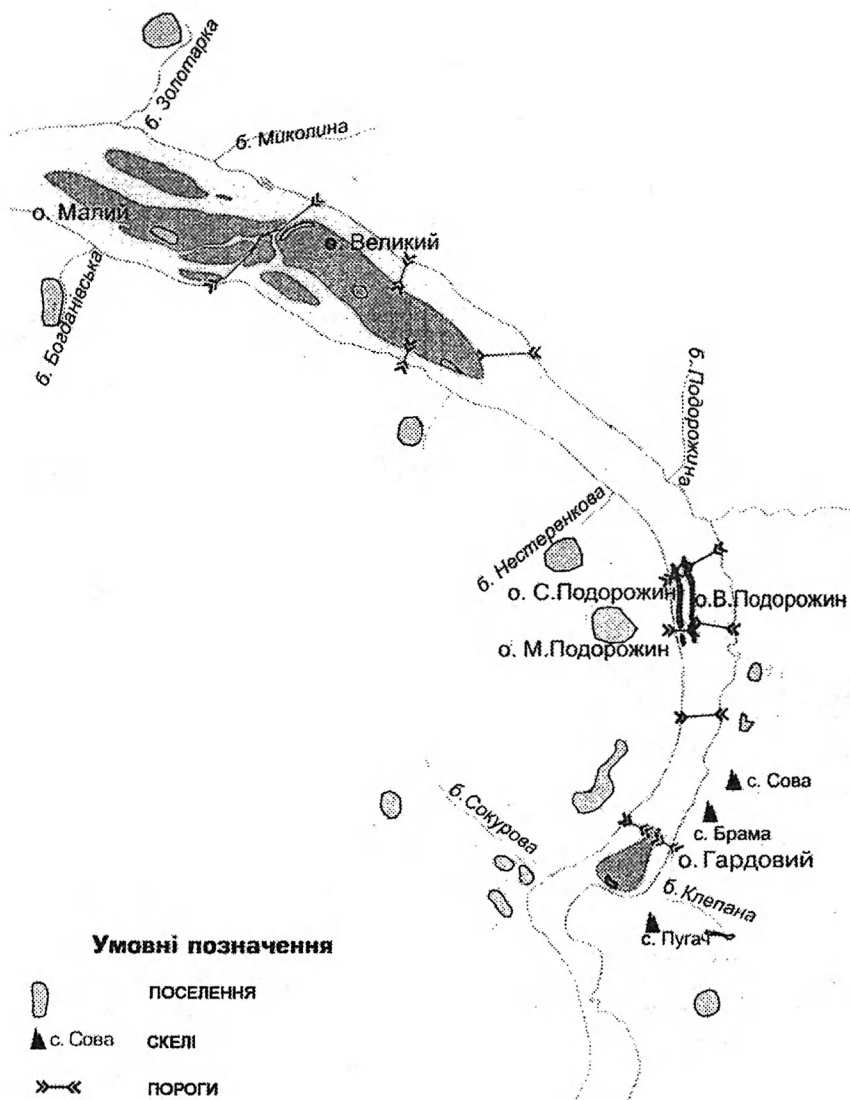
Слово «гард» етимологічно пов'язане із словом «городити». Згідно зі словником Б. Грінченка, «гардувати» означає гатити, робити гать – загату, греблю. Так само трактують це слово й інші словники.

Слово «гард» має декілька значень. Самі запорозькі козаки вживали лексему «гард» у значеннях: 1) споруда для перекриття шляху рибі, щоб виловити її; 2) риболовецький завод; 3) камінна загата через річку для переходу з одного берега на другий. Крім того, слово «гард» часто вживали у значенні урочище, поселення, Бугогардівська паланка, центр паланки.

Маємо пояснити, що таке урочище.

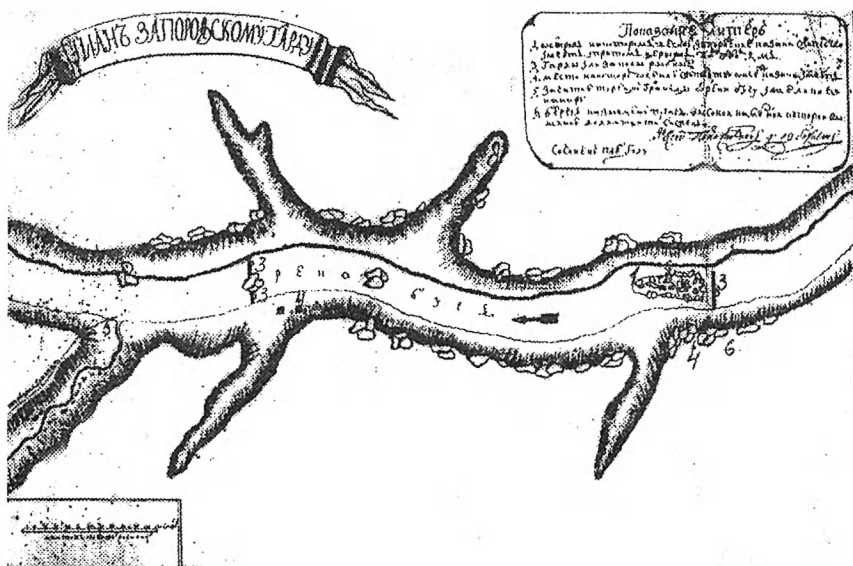
Слово «урочище» в перекладі з османсько-турецької мови означало не якийсь об'єкт рельєфу, а просто місцину, прилеглу до річки територію, ділянку, що виділяється серед навколишньої місцевості певними природними ознаками.

Як геоландшафтний комплекс урочище Гард являє собою глибокий вузький каньйон з крутими скелястими берегами, серед гранітних брил якого тече Південний Буг, утворюючи тут один із найбільших порогів, завдовжки понад 0,5 км. З лівого берега нависають три великі вже згадувані скелі – Сова, Брама і Пугач. З лівого берега урочище Гард починається скелею Сова. На правому березі початком урочища слід вважати місце навпроти скелі Сова. Навпроти скелі Пугач, посеред річки, розташований скелястий, порослий травою та деревами острів Гардовий (зараз носить назву Клепаний). А проти острова, з правого берега, в річку впадає струмок із Сокурової балки. Нижче скелі Пугач і Гардового острова на лівому березі знаходиться Паланкова балка, або балка Паланка, – відгалуження Сухого Ташлика.

Історичний центр Бугогардівської паланки

Початок вивчення урочища Гард поклав французький інженер-підполковник Даніель де Боскет, який у 1742 р. склав план Запорозького Гарду. А. Скальковський твердить, що це місце було спочатку призначене лише для переправи через річку та рибальства в ній, але згодом, уже в XVII ст., перетворилося на найголовнішу прикордонну вахту чи паланку. У 1886 р. урочище Гард особисто вивчав Д.І. Яворницький. Спираючись на попередні дослідження та власні обстеження, Д. Яворницький зробив опис Гарду.

План Запорозького Гарду на р. Південний Буг інженер-підполковника Даніеля де Боскета:

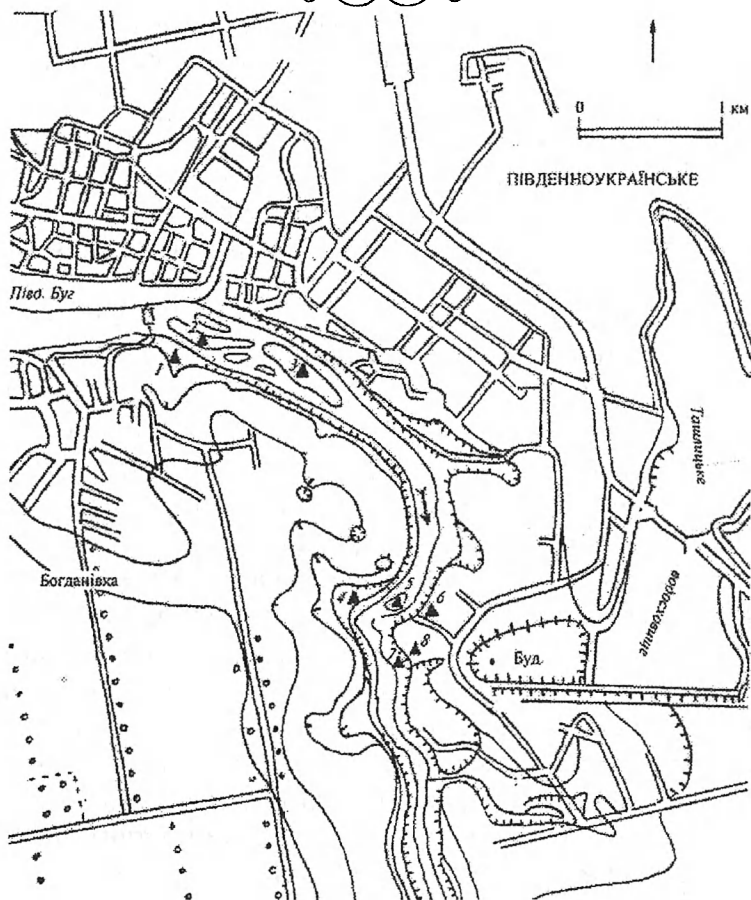
1 – острів, на якому запорозькі козаки житло мають, і при тому церква під № 2; 3 – гарди, або заколи рибні; 4 – місце, на якому восени ті козаки житло мають; 5 – початок турецького кордону від річок Бугу і Великого Конару; 6 – берег високий, що колись називався Пугач, який висотою 20 сажнів

У Гарді знаходився найвідоміший на Бузі рибний завод із власне риболовецькими спорудами – Старим, або Козацьким, гардом на північному кінці Гардового острова та Новим, або

Архієрейським, розташованим нижче гирла Паланкової балки. У Паланковій балці знаходився військовий табір козаків та запорозький цвинтар. За топографічним описом 1774 р., у Гарді завжди утримувалася команда із 375 чоловік, а влітку, коли зростала загроза татаро-турецьких нападів, козацька команда збільшувалася до 500 чоловік, які жили у 50 куренях («шалашах»), двох хатах та десяти землянках. На зиму залишалася лише невелика залога [244, с. 182]. Навпроти Паланкової балки була переправа (перевіз) через Буг. У південній частині Гардового острова, згідно з планом 1742 р., знаходилися житла козаків. У північній частині на одному з каменів Гардового острова стояла похідна церква в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці. Внизу біля Старого Гарду в курені з очеретяним навісом та встеленою рогозою долівкою жили гардівничі. На лівому березі Південного Бугу, навпроти Гардового острова (нині Клепаного), знаходиться Клепана балка. На плані Боскета 1742 р. вона позначена як «место, на котором осенью жительство оные козаки имеют» [270, с. 468]. На схід від Паланкової балки, на похилому краю плато високого лівого берега, який примикає до балки, знаходився Базар. Місцеве населення й досі це місце так називає. На правому березі Південного Бугу навпроти Гардового острова знаходиться Сокурова балка, яка ніби утворює ворота до Гарду. Між селами Костянтинівка та Богданівка на місці одного з найбільших порогів лежить Великий острів, а трохи вище від нього – Малий острів. Обидва острови, як і інші пам'ятки урочища Гард, пов'язані з історією запорозького козацтва.*

Поселення Гард було найзначнішим центром Вольностей Війська Запорозького на р. Південний Буг, однак точне місцезнаходження його досі не визначене. На північно-західному схилі балки, розташованої на південній околиці нинішнього села Богданівка (правий берег р. Південний Буг), археологи

* Реконструювати Бузький Гард нам удалося завдяки публікації М. Товкайла «Старожитності Запорозького Гарду та його околиць» // Археологія. – 2003. – № 3.

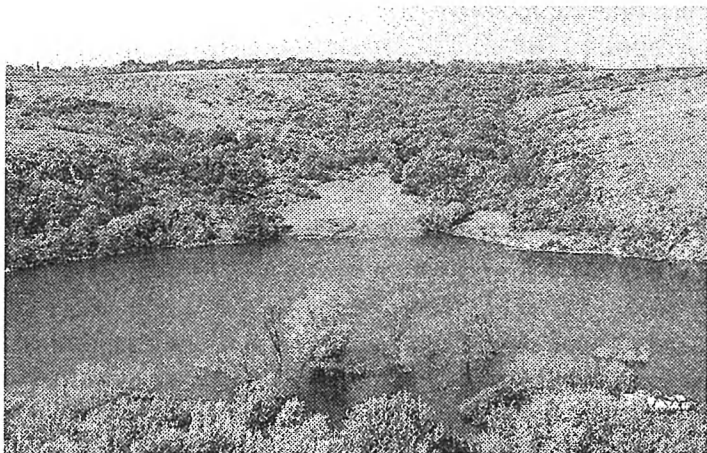

Карта розташування пам'яток:

- 1 – Богданівка; 2 – Малий острів; 3 – Великий острів;
4 – Сокурова (Гардова) балка; 5 – Клепаній (Гардовий) острів;
6 – Клепана балка; 7 – Паланкова балка; 8 – Базар

розкрили поселення пізнього середньовіччя (XVII–XVIII ст.) і не виключають, що це залишки козацького поселення Гардового – саме таку назву мало село Богданівка. На південний схід від Богданівки відкриті також поселення пізнього середньовіччя Гард-3 і Гард-4. У тому ж напрямі від Богданівки, нав-

проти південної частини Гардового острова (Сокурова (Гардова) балка), знайдені залишки укріплення пізньосередньовічного часу, того ж часу відкрито поселення, яке також знаходиться за 2,5 км на південний схід від с. Богданівка. Усі ці поселення розташовані на правому березі Південного Бугу. Але ж В. Чернявський вказує, що місто Гард знаходилося на лівому березі.

Місце колишнього поселення Гард. Фото О. Требуха

Були поселення і на лівому березі Бугу – це поселення Клепана балка за 1 км на південь від м. Южноукраїнська, на південному схилі Клепаної балки, навпроти південної частини Клепаного острова, поселення Пугач-1 за 1 км від м. Южноукраїнська на терасоподібному уступі річки, на схід від Паланкової балки знаходився базар, нарешті, на самому острові Гарді, у південній частині його, знаходилося козацьке поселення. На жаль, ці об'єкти досліджені археологічними розкопками лише частково.

Бузький Гард в однойменному урочищі, яке займало обидва береги ріки, був найкращим і найвигіднішим місцем для ловлі риби. В одному з топографічних описів цієї території відзначено:

«Гард, урочище, при котрому запорожцы с весны закладывают между имеющимися при реке большими каменьями и островам малые каменья и всю реку загачивают, останавливая со сторон, и погружают на дно плетени, и тем против всяких мест самый лучший лов рыбы вырезуба и рыбца тут имеют» [247, с. 180].

Нагадаємо, що на запитання київського генерал-губернатора, що таке гард, кошовий отаман Олексій Білицький відповідає 4 серпня 1760 р.:

«В урочищі Гард запорозькі козаки насамперед і тепер, щороку в літній час, для лову риби вирушають з Січі і з зимівників і там протягом всього літа до самої осені знаходяться» [214, с. 40].

Згадки про те, що щороку в літню пору в Гард прибувають рибалки, вперше знаходимо у того ж Мартина Бронєвського:

«Особливо ж він (острів Гардовий. – *Авт.*) служить вірним захистом браславцям, які щороку по кілька місяців займаються там рибалкою. На цьому острові та й інших, що лежать на Бузі, у квітні, травні та червні постійно перебуває близько 200 стрільців» [Цит. за: 145].

Гард – найзначніше з усіх рибних місць, які існували на Бузі*. Тут знаходились кращі рибні заводи запорожців.

Але Гард – це не тільки місце для ловіння риби. Це широко відома в історії України назва, яка тісно пов'язана з історією запорозького козацтва. Це місце, як ми вже зазначали, знаходилося найближче до кордону, і Гард був найзручнішим прикордонним форпостом, який захищав з півдня Російську державу. Тому так зацікавлений у зміцненні його укріплень був не лише Кіш, але й царський уряд.

Гард був центром Бугогардівської паланки, в ньому знаходилась паланкова старшина та гарнізон прикордонної сторожі. В тому ж донесенні Олексій Білицький повідомляє, що ра-

* Всього на Південному Бузі існувало 11 гардів.

зом із риболовною командою «із Січі й із зимівників» у Гард відправлявся полковник із особливою командою для охорони кордону та підтримування порядку між рибалками і козаками, які знаходилися тут протягом літа й осені.

Майже до кінця XVIII ст. серед багатьох переправ через Південний Буг переправа на Гарді була однією з головних. В самому урочищі була човнова, а проти острова Великого – поромна переправа. Тут несли сторожову службу 300 козаків на чолі зі старшинами.

Такі історико-географічні реалії місцевості, на теренах якої перебувала Бугогардівська паланка.

РОЗДІЛ ІІ

ПАЛАНКА У ГАРДІ

Історія виникнення

Турецьке слово «palanka» означало поселення, обнесене палями, невелику фортецю. Саме слово «паланка» має декілька значень. У запорожців це 1) невелике укріплення; 2) місце перебування полковника з іншими службовими особами; 3) саме управління відомою територією; 4) адміністративно-територіальний округ.

Центром паланки взагалі була садиба з різними будівлями, огороженими навкруги. Там перебувала місцева адміністрація і була розташована невелика залага. Центр паланки, таким чином, являв собою водночас і оборонний пункт.

Бугогардівській паланці Запорозької Січі були підпорядковані всі землі, які належали запорожцям в межиріччі Інгулу і Південного Бугу.

Питання, коли виникли паланки у Запорозькій Січі, цікавило багатьох дослідників. А. Скальковський, наприклад, дотримувався думки, що паланки існували вже у 1656 р., тобто за часів Б. Хмельницького:

«...в 1756 році й вірогідно на 100 літ раніше, бо Запорозжя до самого 1766 року ніяких змін не зазнавало – край Запорозький розділявся тоді на п'ять відомств, або паланок, начальни-

ки яких, полковники, за доброчинством війська поза Січчю і вкупі за кордоном стежили» [214, с. 48].

Тієї ж думки дотримується М. Слабченко, який писав:

«Можна припускати, що паланки існували і в XVII ст. Нездарма ж у 1688 році самі запорожці писали Мазепі про «військо, що перебуває на лугах, на полях, на паланках і в усіх урочищах дніпрових і степових» [223, с. 456].

Однак Д. Яворницький, посилаючись на свідоцтво дослідника XIX ст. Григорія Надхина, припускав, що Запорозькі землі були поділені на паланки починаючи з 1734 р., після повернення козаків з-під влади кримського хана в межі Російської імперії [281, с. 160].

В. Мільчев повідомляє, що Бугогардівська паланка існувала ще за часів Олешківської Січі (1709–1734):

«Паланками впродовж того часу безперечно були Гард-на-Бузі, Старий Кодак, Кам'янка (Мелова)» [161, с. 609].

Крім повідомлення В. Мільчева, існує свідчення В. Чернявського:

«Чрез Мазепину измену принуждены были запорожцы за ханом жить, то до Буга реки, тою степью владели, даже до города Гард, где *при оной реке полковник запорожский живал всегда...*» [162, с. 11]. (Виділено мною. – Авт.).

Сучасний дослідник І. Стороженко наголошує, що у 1652 р. (дата заснування Чортомлицької Січі) Б. Хмельницький сформував 40 куренів та створив 5 паланок і доручив їм виконання прикордонних функцій на Запорозжі. Спираючись на А. Скальковського, І. Стороженко пише:

«Наведемо думку А. Скальковського про функціональну роль паланок і утворення їх за часів Б. Хмельницького. Так, вчений вважає, що паланки виникли як прикордонні форпости Вольностей Війська Запорозького. Зокрема, на його думку, утворення п'яти паланок пов'язано з тим, що існувало п'ять головних кордонів Запорозжя... Там встановлювалися їхні пости, управи або паланки, і звідти все стікалося до центру

життя запорозького – в головний їхній стан або Кіш, яким була Січ» [237].

Б. Хмельницький утворив такі паланки: Самарську, Кодацьку, Інгульську (Перевізьку), Кальміуську та Бугогардівську.

Виникає питання: на базі чого виникли паланки?

Первинною господарсько-адміністративною територіальною одиницею на всіх етапах існування українського козацтва був козацький курінь, посада курінного отамана вважалася найпочеснішою серед запорожців. Перші козацькі курені виникли у першій половині XVI ст. на українсько-татарському прикордонні, в районі сезонних промислів. Курені виникли значно пізніше козацьких промислів, тому в основу їх формування був закладений принцип територіального походження козаків. Наступним етапом було їх об'єднання в окремі осередки, якими стали кошові (малі) об'єднання куренів або січей-форпостів. Таких кошей було не менше 6–8, серед них – Бугогардівський, Інгульський та ін. На їхній основі і були створені Б. Хмельницьким паланки.

Бугогардівська паланка була створена на базі коша з цією ж назвою в урочищі Запорозький Гард, де кіш виник як перевіз на головній переправі Кучманського шляху через Південний Буг, а також як центр рибальства.

На жаль, відомості про південні та східні терени сучасної України у документах XVII та початку XVIII ст. відсутні. Доводиться вдовольнятися крихтами. Так, наприклад, узнаємо, що під час Визвольної війни територія Бугогардівського коша, а згодом – паланки, використовувалася для зосередження, утримання в ролі резерву та просування до району воєнних дій союзного кримсько-татарського війська. За домовленістю Б. Хмельницького з Іслам-Гіреєм III, Тугай-бей перебував улітку 1648 р. та весною 1649 р. з 10–15-тисячним військом на кочів'ях у районі Синіх Вод (Синюхи) та Інгульця як боєздатний резерв української армії [234, с. 96]. Після втечі кримсько-татарського війська з поля Берестецької битви його зупинив і

зосередив на Синіх Водах візир Кримського ханства Сефер-Газі-ага (за розпорядженням кримського хана), і вже через два тижні воно було готове вирушити на допомогу Б. Хмельницькому до Білої Церкви [234, с. 97]. Упродовж 1649–1653 рр. Кучманський шлях був основним маршрутом просування кримсько-татарського війська до району воєнних дій для з'єднання з українською армією. Оскільки цей шлях проходив територією Бугогардівської паланки, то просування союзників, зокрема переправу їх через річки Інгул, Мертводод та Південний Буг, забезпечували козаки паланки.

Паланкова старшина

о паланкової старшини входив полковник з підпорядкованими йому писарем та осавулом, яких призначав Кіш. Полковники поділялися на похідних і «до паланки». Перші призначалися при створенні тимчасових загонів для постів, для боротьби зі злодіями та гайдамаками. До них призначалася похідна старшина. Територіальну старшину, на відміну від похідної, Кіш щорічно надсилав у паланки «на правління» – це так зване у просторіччі паланкове панство, яке очолював паланковий полковник.

Влада полковника у паланці була дуже велика: він замінював у своєму регіоні кошового отамана. Часто, як і кошовий, карав, і навіть на смерть, злочинців. Він мав владу і над особами, які проїздили повз паланку, – дозволяв чи не дозволяв їм в'їжджати в межі Вольностей Запорозьких і для безпеки давав їм особливий знак – пернач. Полковник мав широке коло адміністративних, військових, судових і фінансових повноважень. Він забезпечував мобілізацію ввіреного йому козацтва, здійснював усю повноту розпорядчих функцій на підвладній йому території, розпоряджався земельним фондом, організовував фінансову справу, збирав податки до військового скарбу, за-

безпечував виконання наказів та розпоряджень Січі. Однак похідні полкові формування Січі не очолював, оскільки ця функція покладалася на похідного полковника. До походів не залучались і інші посадові особи паланки.

Принагідно належить додати, що традиційним тактичним (полковим) формуванням Січі був підрозділ із 500 козаків з похідним полковником на чолі. До складу його штабу входили похідний осавул і похідний писар.

Владні повноваження паланкового полковника підтверджувалися металевим перначем, який він носив за поясом. Іноді цим перначем він бив «смертним боєм» винуватого в чомусь козака. Крім пернача, кожна паланка мала значок, або прапор, і печатку. Збереглися зображення печаток Бугогардівської паланки.

1710 р.

1740 р.

1750 р.

Печатки Бугогардівської паланки

Посади полковника і старшини формально вважалися виборними, однак на практиці на полковництво кошовий отаман призначав самостійно чи за згодою Старшинської ради Січі. Так, наприклад, після смерті протовчанського полковника Мусія Головка (до речі, у 1768 р. він був на посаді полковника Бугогардівської паланки) полковий старшина цієї паланки Іван Заїка в рапорті від 24 лютого 1774 р. просив кошове начальство «на здешное правительство полковника и пысаря прислать, ибо я теперича крайнею сиротою остался» [295]. Ще один приклад. У своїй реляції від 1754 р. перекладач Микитиної застави Ф. Семенов повідомив, що на сходці у кошового отамана ухвалено в новому 1755 р. «писарей и осаулов в Гард, Перевоск (Перевіз – так називали Інгульську паланку. – *Авт.*), на соляные Прогные, в Кодак, в Самару, в Кальмиус не выбирать» [3, Док. 39, с. 619].

Своє рішення Кіш мотивував тим, що деякі паланкові старшини, знаходячись на паланкових посадах, наживаються, а інші, достойні, залишаються без грошей і в тіні.

Зазвичай більша частина полковників після виконання своїх обов'язків з керівництва паланкою входила до складу кошової старшини Січі, куди потрапляла лише заможна частина козацтва.

Крім полковника, писаря й осаула та їхніх помічників підписарія і підосавулія (як жартома казали, «три пана і три підпанка»), до керівництва паланкою входили курінні отамани (вони керували січовиками) і громадські отамани (керували жонатими козаками і посполитими).

Всі названі особи складали паланкову старшину, тому полковники підписувалися на документах: «Полковник (прізвище) з старшиною».

Звання або чини одержувало тільки товариство, тобто січове козацтво, ніякого чину й посади одружені козаки мати не могли.

При паланках існували ради, на яких, крім полковника, писаря й осавула, обиралося інше паланкове керівництво. Вся паланкова адміністрація мала звітувати про свої дії на паланкових радах, вирішувала кадрові та інші важливі питання життя паланки. Так, 19 жовтня 1747 р. бугогардівський полковник Тимофій Лазарев у своєму рапорті до Коша звітував, що він військовий наказ, «зібравши отаманів лісницьких з товариством, базарних, також і степових добрих козаків у раду, всім у голос оголосив для виконання» [214, с. 68].

Суд паланки діяв за звичаєвим правом і складався з представників адміністрації та козацької громадськості у рівних пропорціях. З військово-організаційних питань полковник паланки підпорядковувався безпосередньо гетьману Війська Запорозького (гетьману України). В паланкову старшину обиралися люди заслужені, але тільки на один рік – на перевиборах кошової старшини 1 січня щороку їх міняли.

Паланкова адміністрація здійснювала повний контроль над усім, що діялося на її теренах. Представляючи владу Коша, вона мала як широкі повноваження, так і чітко окреслене коло обов'язків. До компетенції паланкової старшини, як і полковника, входило велике коло питань.

Населення

Відомо, що Військо Запорозьке складалося лише з неодружених козаків, записаних по куренях товаришів.

Курінь – це військова та адміністративно-господарська одиниця Війська Запорозького, сформована ще в давнину на засадах земляцтва, про що свідчать назви куренів. У часи Нової Січі територіальне групування вже втратило значення, але кожен козак був записаний «товаришем» до певного куреня – своєрідної комуні зі спільним майном і коштами. На чолі куреня стояв виборний курінний отаман.

Нежонаті козаки – товариство – були першими власниками землі, їм щорічно роздавали степи й річки для зимівників, скотарства, землеробства, полювання та рибної ловлі. Хоча неодружені козаки знаходились під юрисдикцією Коша, та в звичайний час вони тільки значилися в Січі за куренями, насправді ж у куренях залишалася лише одна десята всього козацтва. Більшість їх, особливо влітку, розходились по паланках, жили там у зимівниках, плавнях, рибних заводах, звіриних ловах тощо. За порядком серед сидячих у степу козаків стежила паланкова старшина.

Козаки, які мешкали у зимівниках, називалися сиднями, гречкосіями чи гніздюками або баболюбами – ось таке негречне ставлення до них було з боку січовиків. Кожен з них був приписаний до одного з 38 куренів, що знаходилися в Січі. Вони становили поспільство, головною функцією якого було годувати січових козаків, а якщо потрібно було, їх залучали до військової служби, головним чином до сторожової, і до спорудження військових об'єктів.

Якщо неодружені козаки-зимівчаки були підпорядковані Запорозькому Кошу і паланковій адміністрації фактично не підлягали, то одружені козаки, які жили в зимівниках, були виведені з прямого підпорядкування Січі і передані у відання паланок. Таким чином, під юрисдикцію керівництва паланок підпадало все цивільне населення її.

У 1762 р., у липні, з нагоди сходження імператриці Катерини II на престол всі козаки складали вірнопідданчу присягу, завдяки чому ми маємо змогу судити про кількість запорожців у паланках. У Бугогардівській паланці присягу складали 427 чоловік запорозьких козаків, не враховуючи військових підданих, бо «поселянам всіх звань поіменно присягати не велено» [214, с. 375]. Посполиті, як податне населення, за звичаєм в Російській державі не присягали: вони були дуже обмежені в правах.

Дослідники минулого зазначали, що на території паланки знаходилися численні багаті зимівники. Д. Яворницький називає найзначніші зимівники в урочищах Соколи, Вербове, Вовкове, Корабельне, Харсютине, Громоклія, Балацьке. Через нестачу джерел науковці набагато зменшують кількість зимівників проти реального стану. Так, наприклад, А. Скальковський повідомляє:

«...здесь в 1772 году показано зимовников по Ингулу – 17, Ингульцу – 11, Громоклее – 11, Бугу – 7, Мертвоводу – 4, Еланцу – 5, Сухому Еланцу – 1, Куцоуму Еланцу – 1, а всего 71 зимовник» [212, I, с. 33].

Крім того, по тих же річках і балках знаходились: загони для рогатої худоби і овець – 5 та декілька рибних заводів, при яких взимку влаштовували землянки, а влітку – шалаші*. Число таких землянок і шалашів розподілялося так: в гирлах і на лимані землянок – 17, шалашів – 15, по Бугу землянок – 11, шалашів – 39, по Ингулу землянок – 2, шалашів – 4, по Ингульцю землянок – 4, шалашів – 1, а всього землянок – 34, шалашів – 59 [247, с. 182].

Насправді зимівників було набагато більше. Між Південним Бугом, Мертвоводом, Ингульцем і Синюхою – на території, яку контролювала паланка, за повідомленням бугогардівського полковника (ім'я його визначити не вдалося, бо в 1757 р. було три полковники), у тому році нараховувалося 373 зимівники. (До речі, загальна площа паланки становила 20984 кв. км). В. Мільчев називає іншу цифру – 500 [161, с. 609]:

* У А. Скальковського – тимчасові хатини.

Функції та специфіка паланки

Якщо курінь – це перш за все бойова одиниця, то паланка – господарська. Та паланкова старшина займалася не лише господарськими справами. Тим більше, що період існування Нової Січі – це період майже суцільних воєнних кампаній Російської держави проти Туреччини і Криму, в яких запорожцям відводилася досить активна роль. Паланкова старшина зосереджувала в своїх руках і військову владу – і тут їй відводилася далеко не другорядна роль. Вона диригувала охороною кордонів, обороною паланки від нападів сусідів, мобілізацією козацтва на війну чи в походи, тиловою та комунікативною роботою, веденням тактичної розвідки тощо.

Але війни й походи не затулили собою основного призначення паланки й тих сторін життя Війська Запорозького, які найменше знайомі читачеві, – це господарство, економіка, культура, побут.

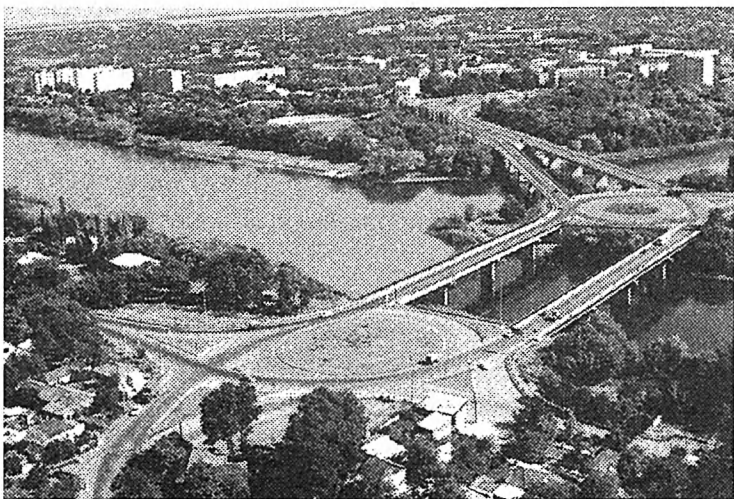
Паланкова адміністрація займалася врегулюванням земельних стосунків, управляла зимівниками, хуторами, слободами, їхньою господарською діяльністю, керувала організацією промислів, торгівлі, перевозами, фінансами, податками, митом, виконувала роль судді, видавала паспорти на від'їзд тощо. При цьому не забувала й соціальні питання: турбувалася про стабільність, правопорядок, примноження «вольностей», прибутків тощо.

У період Нової Січі роль військових прибутків як засобу забезпечення добробуту значно зменшилась. Натомість збільшилась роль господарювання козаків. Вони все більше переорієнтовувалися з військових справ на господарські та торговельно-економічні. У зв'язку з цим зростає роль паланки: адже в її руках опинилася економічна база Війська Запорозького – зимів-

ницьке і хутірське господарство, керування яким було одним з обов'язків паланки.

Нагадаємо, що територія, яку займала Бугогардівська паланка – пониззя Південного Бугу, – лежала між трьома державами: Російською й Турецькою та Річчю Посполитою. Регіон Бугогардівської паланки слід розглядати в контексті Російської держави, до якої вона належала.

Вельми цікава ситуація склалася саме в зоні сходження трьох країн. На лівому березі річки Синюхи, при впадінні її в Південний Буг, стояло козацьке укріплення Орлик, пізніше містечко, переназване російською адміністрацією Ольвіополем. На правому березі Південного Бугу була заснована так звана ханська слобода Голта, яка належала Туреччині. На лівому березі Південного Бугу, де проходив кордон з Туреччиною, було збудоване польське укріплення Богопіль. Ці три поселення знаходились так близько одне від одного, що мешканці їх жартівливо казали: наш півень співає на три держави. Уже в ХХ ст. радянська влада ці поселення об'єднала і назвала об'єднане місто Первомайськом.

На колишньому трикордонні (нині м. Первомайськ)

Таким чином, Бугогардівська паланка знаходилася на кордоні трьох держав, трьох самостійних великих етноконфесійних цивілізацій: православної, ісламської та католицької. Як наслідок, населення цих місцевостей знаходилося в умовах постійної небезпеки, воно щомиті мало бути готовим до ризику й фактично перебувало в стані війни одне з одним. І хоча місцеве населення було рухливим і, в разі безпеки, могло завчасно сховатися (цьому великою мірою сприяли територіально-географічні особливості регіону, що давали можливість лавірувати на його теренах), демографічні та суспільно-економічні процеси в регіоні визначали сусідні держави – Кримське ханство, Річ Посполита та Росія. Стосунки з сусідами склалися то ворогуючі, то партнерські, але завжди близькі – за принципом «сусіда не вибирають».

Окрім названих особливостей, мало місце зіткнення різних напрямів: соціально-економічних та господарських – кочівництва й осілого господарювання, культурних – східних та західних цивілізацій. Це була зона, де стикалися та взаємно пристосовувалися різні культури.

Хоча Бугогардівська паланка була найвіддаленішою від центру Вольностей, від Коша, проте стосунків з ним не втрачала, до того ж стояла на перехресті торговельних шляхів, де стикалися інтереси трьох сусідніх держав, тому не була зовсім ізольованою, герметично закритою.

Наголошуємо, що Бугогардівська паланка була найбільшою за територією, проте слабо заселеною порівняно з іншими: люди намагалися селитися подалі від кордонів. Слабо заселені землі, практично неконтрольовані, специфіка бузького рибного та звіриного промислу (влітку сюди прибували козаки, восени покидали ці місця), незначна кількість постійного населення – все це сприяло накопиченню в цих місцях високого відсотка люмпенізованого чоловічого населення, відірваного від свого середовища.

Постійна присутність численного козацького елементу, людей, які звикли здобувати шматок хліба шаблею, й вела до пошуків ними «хліба козацького», тобто здобичі, без якої для козака й перемога не перемога. Тут, у прикордонній зоні, вони почувались як риба у воді, «господарювали», як хотіли, вдало пристосовувались до природних особливостей місцевості. Протягом існування Нової Січі паланка була місцем надійного укриття всіляких утікачів та гайдамаків, які перетворили її в неспокійну зону. Саме в Бугогардівській паланці виникла так звана Мигійсько-Громокліївська гайдамацька січ, яка фактично була альтернативою офіційній промосковській Підпільненській Січі. Водночас саме Бугогардівська паланка доклала немало зусиль до приборкання гайдамацького руху, про що ми дізнаємося пізніше.

Територія Бугогардівської паланки була центром військових дій двох великих російсько-турецьких війн, численних прикордонних сутичок, татарських нападів, що вкрай виснажувало її населення.

Всі названі чинники стали причиною того, що хліборобство почалося тут пізніше, ніж в інших регіонах. Воєнізований характер прикордонного життя, мінливий ритм його не дозволяли в широких масштабах займатися хліборобством – обробіток землі, часто в тимчасових господарствах і лише на задоволення власних потреб (городництво), суміщався з промисловим добичництвом.

Розповідаючи про церковні справи на Запорожжі, А. Скальковський мимохідь називає Бугогардівську паланку тимчасовою [214, с. 115]. Виникає питання: чи справді була Бугогардівська паланка тимчасовою? Розглянемо тут документи, наведені тим же А. Скальковським, які допоможуть знайти відповідь на питання.

Перший документ – уривок з «Інструкції», даної кошовим Григорієм Федоровим старшині Бугогардівської паланки Дмитру Стягайлу, який був полковником паланки в 1758 і 1759 рр., писарю Якову Дону й осавулу Харьку Відерку:

«Прибувши в Гард і розташувавшись у тих місцях, де і раніше полковники стояли таборами, зробити перепис усієї команди і призначити від кожного куреня отаманів, списки в Кіш прислати... Похідній церкві Божій завжди зі священником там бути, де табори ваші стоять, а не на острові... Бути вам там у Гарді все літо до осені, а на зиму з усією вашою командою та похідною Божою церквою зійти у Великий Інгул [214, с. 54].

Другий документ – це згадуване вже донесення кошового отамана Олексія Білицького від 4 серпня 1760 р. на запит київського генерал-губернатора, що таке Бугогардівська паланка:

«В урочищі Гард запорозькі козаки досі й нині щорічно в літню пору для ловіння риби вирушають із Січі та зимівників і там усе літо до самої осені перебувають. Оскільки місце коло самого кордону, то для його охорони й ловіння ворогів, а також для порядності між рибалками й козаками від Коша із особливою командою козаків запорозьких туди відправляються. На зимову ж пору в ближні від Січі місця, а саме у Великий і Малий Інгул (Інгулець) переходять» [214, с. 53–54].

Очевидно, А. Скальковському впали в очі слова: «Бути вам там у Гарді все літо до осені» – з першого документа, а з другого: «Щорічно в літню пору... і там усе літо до самої осені перебувають». Посилаючись на ці вказівки, А. Скальковський називає Бугогардівську паланку тимчасовою. На жаль, це стало традиційним визначенням Бугогардівської паланки, визначенням, якого не мінає жоден сучасний дослідник, не замислюючись над другою половиною обох документів, у яких мова йде про те, що на зиму вся команда разом із похідною церквою має «зійти», «перейти» у Великий Інгул чи в Малий (Інгулець). Куди саме? – запитає Читач. Інгул великий. В яке місце на Інгулі переходила «вся команда з похідною церквою»?

Відповідь підказує сам А. Скальковський. Називаючи багаті зимівники в Бугогардівській паланці, він згадує Вербове і також мимохідь називає його зимовою паланкою [212, I, с. 53].

Нині селища з такою назвою на Інгулі не існує, проте існує село Катеринівка, давня назва якого – Вербове. Воно стоїть на Громоклії, близько від Інгулу, – саме тут в середині XVIII ст. неподалік від злиття річок Громоклії та Інгулу проходив кордон, що розмежовував запорозькі землі й татарські. Вербове – місце водне, «по самій границе з Османской имперією», в ньому застава і три караули (1754 р.) – читаємо ми в одному з документів [16, с. 445].

Сліди перебування паланки у Вербовому залишилися в багатьох документах. Ось один із них. У рапорті від 19 листопада 1754 р. про вжиття заходів щодо встановлення постів на кордоні з Кримським ханством Кіш повідомляє, що караули «в довольном числе козаков учреждени», але через те, що сіна на зиму не заготовили, всі, хто займався рибною ловлею і звіриним промислом, «сошли (тобто покинули місцевість. – Авт.) и остались токмо караули пры полковниках в Перевезкой і в Вербовом» [16, с. 612].

В інших документах зустрічаємо: «Бывшие на Ингуле полковники», «На Ингуле обретающийся полковник», «Бугогардовий полковник приїхав у Гард з Вербового». В донесенні полковника Бугогардівської паланки Тихона Слинька кошовому отаманові Якимові Ігнатовичу про заходи, вжиті для розшуку винних у захопленні коней, знаходимо таке:

«И по прибытии к нам в Вербовое Григорія Довбиша изследовали из осавулом нашим в гору Ингула для разсмотру шкод от нагайских татар».

В кінці документа: «1749 году, г(енваря) 28 дня. З Ингула» [14, с. 313].

І, нарешті, в описі архівних документів Нової Січі знаходимо вказівку на існування матеріалів слідства військового судді Петра Калнишевського, за яким (слідством. – Авт.) було складено реєстри гайдамаків і розшукано частину захопленого ними майна в селі Вербовому в бугогардівській церкві [13, спр. 105].

Таким чином, коли закінчувався сезонний рибний промисел, адміністрація паланки разом з командою козаків, зі своєю церквою (ось чому вона була похідна!) переміщалася на Інгул – подалі від кордону і ближче до Січі, де продовжувала функціонувати як відомство, як управління територією і функціонувала від початку й до кінця існування Нової Січі. Вона, як пізніше казали про військові частини, лише переходила на літні квартири чи на зимові.

Таким чином, Бугогардівська паланка мала два центри – це Гард на Бузі і Вербове на Громоклії при впадінні в Інгул – і в цьому ще одна з її особливостей.

РОЗДІЛ ІІІ

ВІЙСЬКОВІ ФУНКЦІЇ ПАЛАНКИ

Охорона кордонів

попереднього матеріалу відомо, що Бугогардівська паланка розміщувалася на прикордонні трьох держав. З півдня вона межувала з васально залежним від турецького султана Кримським ханством – ногайськими татарами. З заходу її сусідами були Річ Посполита й Османська імперія, з півночі – Російська імперія з так званою Новосербією. Лівобережна Україна – Гетьманщина – тоді вже входила до складу Російської імперії, хоч і була ще своєрідною автономною державою.

Між сусідами постійно виникали взаємні претензії, пов'язані з користуванням перевозами, захопленням територій, худоби, майна тощо. Особливо часто прикордонні конфлікти виникали з Кримом. Як зазначає О. Олійник, на початку політичного життя кримських татар ворожнечі між ними та запорозькими козаками ще не було. Але починаючи з 1478 р., коли кримський юрт втратив самостійність і ним заволоділи турки, політика його щодо слов'янського сусіда змінилася: по-перше, через активну колонізацію Дикого Поля ще Великим князівством Литовським, а по-друге, через великий попит Туреччини

на бранців-слов'ян, на прибутках від продажу яких базувалася економіка татар.

Хоча листування з кримськими ханами, каймаканами, султанами ногайських орд, очаківським пашею мало дипломатичний характер у справах дипломатичних і торговельних, а також у справах взаємних претензій, на практиці цих двох близьких сусідів зв'язували складні, а найчастіше криваві, стосунки. Взаємні наїзди, сутички, захоплення майна, які часом закінчувалися вбивством людей, не припинялися. Відкриті війни між Кримом, Польщею і Росією, до складу яких входило Військо Запорозьке, відбувалися в основному на його теренах. Короткі перемир'я між ними не приносили повного спокою – на прикордонні фактично весь час точилася «партизанська» війна. Підкидали хмизу у вогонь події в Речі Посполитій та гайдамацький рух, що не вщухав переважно на Правобережній Україні, охоплюючи територію не тільки Бузького Гарду, а й усієї паланки. Все це посилювало загрозу прикордонних конфліктів. Бугогардівська паланка як прикордонна приймала на себе головний удар у цих протистояннях. Потреба в захисті прикордоння, яка згодом стала обов'язком, існувала навіть у мирні часи. Чи було, чи не було перемир'я з сусідами, а з коня злазити не доводилося.

Для охорони кордонів влаштовувалися прикордонні застави, стаціонарні форпости – бекети, редути (радуги), які за допомогою дозорних веж та «фігур» сигналізували про наближення ворога. Вони стояли вздовж кордону на відстані від 10 до 30 верст один від одного й тримали прикордонну сторожу по Дніпру і Бугу та в просторі між ними: по Інгулу, Громоклії та по Бугу від впадіння Синюхи і до гирла Мертвоводу.

Крім самого Гарду – важливішого прикордонного форпосту, на якому, як вказувалося раніше, знаходилось від 375 до 500 козаків, вище нього на один кілометр близько польсько-татарського кордону була застава з 80 козаків на чолі з полковником, без дозволу якого ніхто не міг переїхати кордон. Гар-

довий форпост мав велике значення, якщо в рапорті за 1756 р. кошовий отаман Григорій Федорович Лантух доповідав гетьману: полковнику «гардовому Йосипу Ковалевському коло Гарду понад річкою Бугом, по Інгулу та в інших тамтешніх місцях пильно велено дивитися» [214, с. 48].

Важливу оборонну роль відігравали також хутір-зимівник у Мигії – пост і аванпост, споруджене у 1676 р. укріплення, опорний пункт під назвою Орел, або Орлик (пізніше – Катериношанець, Ольвіополь, нині м. Первомайськ). Сторожовим зимівником запорожців була й Лиса Гора (нині Первомайського району), близько російсько-польського кордону і турецьких володінь. У 1751 р. це був добре укріплений форпост. Сторожовими пунктами, які охороняли переправу через Буг, була Олександрівка (нині смт Вознесенського району), а також укріплений зимівник Куца Балка (сучасний Новий Буг), Голта (нині у складі м. Первомайська) – з 1750 р. укріплена застава на лівому березі Південного Бугу; прикордонний пост по охороні переправи на Богданівських порогах – важливому шляху з Криму в Польщу (Костянтинівка, нині м. Южноукраїнськ). Також Вербоє – застава на Інгулі, де проходив кордон між запорожцями і турецькими землями при злитті річок Громоклії та Інгулу, Секретарка (застава Секрет) Кривоозерського району, Синюхин Брід Первомайського району – російсько-козацький пост, через який ногайці Буджацької орди вторгалися в запорозькі землі, Привільне (нині Баштанського району), застава Воронівка Вознесенського району (з 1745 р., стара назва Пондик).

Для нагляду за територією існували прикордонні роз'їзди вздовж кордонів, їх називали також бекетами. Це були спеціальні загони – від п'яти до десяти чоловік, які їздили на конях від редута до редута, кожен на своїх постах. Вони трималися близько кримської території та наглядали за всяким рухом татар, щоб негайно повідомляти своїх при появі чогось небезпечного.

*Козацький роз'їзд. Р. Штейн. Запорожці на розвідці.
Ксилографюра Ю. Шюблера*

Роз'їзди були важливою частиною прикордонної служби козаків Бугогардівської паланки, тісно пов'язаною з системою форпостів, – саме з них організовувалися роз'їзди. Через роз'їзди контролювалася та місцевість, яка не підпадала під спостереження сторожових команд. Роз'їзди, з'єднуючи пости, що перебували на значній відстані один від одного, створювали суцільну оборонну лінію.

Прикордонні роз'їзди (бекети) вздовж кордонів Бугогардівської паланки діяли в основному по ріках: Інгулу, Громоклії, Синюсі й особливо по Бугу.

Архівні джерела свідчать, що прикордонна служба в паланці («сторожівщина») була добре організована. Було сплановано розміщення форпостних команд, порядок несення прикордонної служби, складені іменні списки – реєстри команд, списки козаків та старшин на чергування. Керівництво паланки турбувалося про поповнення команд людьми, про забезпечення їх провіантом. Із документів стає відомо, що в 1771 р., наприклад, охороняли кордон між Бугом і Дніпром команди Федора Великого і бугогардівського полковника Петра Стіни (Стінки) [13, спр. 297].

За наказом імператриці з 1754 р. при турецькому кордоні запроваджені сторожі для роз'їздів з малоросійських і запорозьких козаків у такій самій кількості, як виставлено татар з їхнього боку. Та в тому ж році в Інгульській паланці, в Гарді та в усті Інгулу з дня Димитрия (8 листопада) запорожців звільнили від охорони кордону взимку в зв'язку з тим, що через нестачу для коней паші, а для себе харчів та одягу татари з кримського боку в караулах не стояли.

Майже вся історія козаччини на Миколаївщині зберігається чи то в сімейних переказах, переповідках, чи в легендах. Тож серед легенд та переказів, що побутують досі, вагома кількість їх розповідає про предків, які несли сторожову службу, захищаючи ввірену їм територію від набігів небезпечних сусідів. Не на голому місці виникла така маса легенд про козацьких вартових. Для прикладу звернемося до народної пам'яті і наведемо дві з них.

Кмітливий козак

У давнину на наших землях, як подекуди й тепер, у степу колихався високий ковил, котила свої води до Інгульця річка Висунь. Стояли могили з козацькими вежами. На одній з тих веж стояв козак, наш прадід, і пильнував за степом. На сусідній вежі він побачив вогонь і дим, які означали, що наближаються вороги. Козак хотів і собі запалити вогнище, та зненацька пішов дощ і завадив це зробити. Треба було якось попередити товаришів, які в цей час знаходилися в зимівнику. Щоб відвернути увагу ворога, він стрибнув на коня і помчав назустріч бусурманам. Коли вони побачили козака, той повернув до діброви, де табором стояли гайдамаки. Загін гайдамаків кинувся на татар і переміг у битві. А прадід у тій битві здобув трофей і повернувся до зимівника живий і здоровий. І на тому місці, де стояли гайдамаки, заснували село Висунськ, і прадід повернувся туди після скасування Січі, оженився і збудував хату [141, с. 79].

Іншим прикладом є легенда

Орлове поле

Одного разу козаки охороняли наш край від татар, які намагалися прорватися до Бугу. Козак на прізвище Орел стояв над річкою Корабельною. Було дуже жарко. Поїхав він коня напувати. Бачить – татари йдуть. Оточили вони його. А неподалік річки побачив Орел дїжку з дьогтем. Не розгубився козак. Вмочив край одежі в дьоготь і поскакав на коні, а татари – за ним. Підпав козак свій одяг, почав горіти, аж дим пішов. У цей час побачили козаки дим, налетіли з-за Бугу. Побили вони татар. А козак Орел згорів. Поле, де він загинув (раніше тут було село Слобода), назвали Орловим Полем [141, с. 80].

Не менш складні стосунки були у запорозького козацтва з Росією. Паланковим сторожовим командам і паланковій адміністрації доволі часто доводилося втручатись у взаємні суперечки за землю з лівобережними козаками, з поселеними полками, з адміністрацією Новоросійської губернії, яка вимагала від Січі не чинити наїздів на спірні території, не заважати орати на запорозькій землі пікінерам, слобожанам. Кіш не міг із цим миритися і заявляв про права Війська Запорозького на свої землі.

В територіальному відношенні межі земель Війська Запорозького Низового остаточно так і не були визначені: невпинні колонізаційні процеси на південних землях, які тривали протягом існування Нової Січі, не давали можливості встановити чіткі кордони. До часів Нової Січі запорожців задовольняли досить умовні кордони – вони взагалі не визнавали ніяких офіційних кордонів, митниць, карантинів. Потреба запорожців у чіткому визначенні кордонів виникла лише за часів Нової Січі, з початком російської експансії на запорозькій землі, тобто коли запорожці упевнилися в тому, що російський уряд при встановленні кордонів не рахується з їхніми інтересами, от тоді й виникла потреба розмежувань не так із татарами чи поляками, як із російською державою.

Не довіряючи запорозьким козакам, російський уряд для охорони кордонів направив на південь російські команди для нагляду за татарами, а найбільше – за самими запорожцями. У 1752 р. на вимогу гетьмана К. Розумовського у Військових Вольностях вздовж ріки Південний Буг, у тому числі в урочищі Гард, були розміщені застави драгунських і компанійських полків [3, с. 523]. Між запорозькими козаками та російськими командами виникали нескінченні суперечки, що доходили до збройних сутичок. Кіш вживав усіляких заходів, щоб витіснити з земель Вольностей російські і лівобережні козацькі команди, прислані для охорони кордону.

Особливо неспокійно було на кордоні близько фортеці Св. Єлизавети, заснованої 1754 р. у верхів'ях річки Інгул. Вона стала центром Нової Сербії. Фортеця Св. Єлизавети (м. Єлисаветград, тепер м. Кіровоград) – адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні. Тут селилися, зокрема, переселенці – серби, болгары, волохи, греки, угорці тощо. У фортеці розміщувався гарнізон на чолі з обер-комендантом, йому підпорядковувався і Новослобідський козацький полк, з якого у 1764 р. був сформований Єлизаветинський пікінерний полк.

Протягом всього 1760 р. тривали взаємні претензії слободи Пушкарівки, в якій оселилися пікінери, і Війська Запорозького. Кіш і комендант фортеці Св. Єлизавети взаємно скаржилися: з одного боку, запорожці – на жителів слободи за те, що ті користуються їхніми дачами, байраками, сіножатями, з другого, слобожани, що осіли на запорозьких землях зимівниками, – на запорожців, які чинили їм кривди. Кіш наказував паланкам не дозволяти слобожанам користуватися запорозькими землями. Виконуючи наказ Коша, бугогардівський полковник Корній Шустовал заборонив жителям Пушкарівки полювати на лисиць на території Гарду. Іншого разу Корній Шустовал відправив рапорт кошовому отаману Григорію Федорову про затримання лисичників слободи Кам'янки. Він пише:

«Отправление з сегобочних новопоселяемых слобод в степіне вольностей запорожских места для добычи разного звыру с каждой слободы по п'яти человек стрелци обездкою нашою в степях найдени, обявили, что де вислани от сотников якоби по ордеру его високородія господіна брегадіра на целой месяц. А яко оні зверодобичніки нікакого на то от вашей велможности не имеют пісменного дозволенія и к нам в Гард не обявлялись... в жителів слободы Кам'янки за такіе самовольства, да би в страх и другим подаваемого было, и впредь без ведома б главной команды такой добичи иметь не дерзало б, забрали от их двое коней та два мушкети и согнали проч. Буді ж бы оні могли опять отважиться на ловку, то допускать ли или нет, да и забратое возвратить ли, того с ожданіем наставітелной резолюції вашей велможности с покорностію моею рапортую.

Полковник бугогардовий Корней Шустовал с старшиною» [43].

У 1771 р., коли особливо загострилися стосунки між Запорожжям і командуванням Новоросійської губернії, бугогардівський осавул Макар Нагаєв одержав від Коша інструкцію (фактично наказ) об'їхати спірну територію і знищити хутори, поселення зайд-чиншовиків і утікачів-пікінерів, захопити худобу поміщиків – пікінерських офіцерів.

Бугогардівський полковник Опанас Куций направив до Коша донесення про втручання жителів Єлизаветинської провінції і польських підданих із Правобережної України в запорозькі дачі, де вони користувалися сіном, лісом, ловами, і повідомив про наїзд пікінерського ротмістра Чечеля на форштадт Катерининського шанця. За наказом Коша Опанас Куций «повикидав зайд» із спірної території.

За наказом Коша запорозька гардівська команда розкидала влаштоване на Бузі місце лову риби сотника з Орла Черниченка, а 27 возів риби, яку він устиг наловити, забрала собі. Виникли скарги і листування з комендантом фортеці Св. Єлизавети і гетьманом. У донесеннях гетьманові Кіш перелічив

усі шкоди, що їх чинили в запорозьких землях-дачах російські й козацькі команди з Гетьманщини, і просив вивести ці команди з території Вольностей, а охорону кордону доручити Війську Запорозькому. Звісно, ніхто не звертав уваги на ці прохання: російський уряд був не з тих, хто з рук випускає те, що до них потрапляє.

Усі ці «делікатні» справи мусила вирішувати паланкова адміністрація на чолі з полковником.

Розвідувальна служба

Ряд архівних справ мають назву «Секрети Коша Запорозького». В них висвітлюється дипломатична і розвідувальна служба Запорозької Січі, що мала велике значення для Російської держави. Ці документи – в основному донесення паланкових полковників про внутрішнє становище і зовнішню політику, зокрема, плани Туреччини, Кримського ханства та ногайських орд, про зосередження військових сил, кількість провіанту, боезапасів. Важливими даними були економічні питання: урожай, наявність трав, фуражу, стан торгівлі тощо. Обов'язково з'ясовувалося, чи немає епідемічних захворювань і чи є питна вода. Кілька справ розповідають про таємну діяльність, яка сприяла переходові орд від Кримського ханства під російський протекторат у 1770 р.

Організація розвідувальної служби, як і сторожової, збирання відомостей про настрої у Кримському ханстві, кількість убитих і поранених запорожців тощо входило в обов'язки Бугогардівської паланки. В цьому вона мала великий досвід. Багатовікові зв'язки між запорожцями, турками, татарами, ногайцями, знання мов, місцевості, військової тактики, поведінки сусідів, присутність окремих козаків у їхньому середовищі – не завжди дружньому, часто конфліктному, давало можливість Запорожжю мати певну інформацію про внутрішнє і зов-

нішне становище сусідів і в разі виникнення агресивних намірів вжити заходів для попередження небезпеки. Так, у лютому 1755 р. бугогардівський полковник Максим Таран доносив у Кіш, що у Вербове прийшли три чабани-невільники і розповіли, що, пасучи скот у ногайців, вони неодноразово чули, як ногайці похвалялися, нібито на наступне літо вони підуть у Запорозькі Вольності і «в пограничні міста вдарять», ногайською мовою: «Запорожцов и пограничніє городи гепси кистить», тобто всіх вирубать. Чабани також повідомили, що біля річки Чичаклії зібралося більш як дві тисячі ногайців з командирами-мурзами.

Кіш негайно направив до Криму козаків-розвідників для перевірки повідомлення чабанів. Зібрана козаками-розвідниками інформація про військові приготування у Криму змусила січову адміністрацію вжити заходів для попередження небезпеки, перш за все посилити боротьбу з гайдамаками, дії яких на турецькій території могли спровокувати військові конфлікти: «Воров сискивать, чтоб не последовало между Россійскою и Турецкою імперіями «вечномирнимъ трактатамъ раздору» [17, с. 33]. Кіш отримав Ордер Генеральної військової канцелярії з наказом утримувати у паланках, особливо в Бугогардівській, козацькі роз'їзди (денні і нічні). Самі полковники зі старшинами, сотниками і всіма виборними козаками щоб «были во всекрайнейшей къ походу готовности», а «от неприятельского незапного нападенія крепкую и недреманную предосторожность имели». Вимагалося також дотримуватися дружніх стосунків запорожців з турками і татарами [17, с. 40].

Звичайно Кіш давав завдання паланці, від неї йшли завдання до зимівників, які стояли на шляхах, на кордонах або й за межами запорозьких земель. У кожного розвідника була ціла мережа інформаторів з місцевого населення: рибалки, базарники, шинкарі, зимівчани. Зібрані по зимівниках дані паланка в своїх донесеннях направляла до Коша. Передана до Коша інформація узагальнювалася, й на її основі приймалися

рішення («резолуції»), які у формі ордерів, наказів надходили до паланок.

Розвідник (найчастіше ним був полковник Бугогардівської паланки) добував інформацію і через своїх вивідувачів, і особистими наглядами, поповнював розповідями очевидців, чутками, свідченнями, одержаними від «язиків», від полонених, прикордонних роз'їздів. Так, наприклад, на підставі даних полонених виявилось, що на шляху понад Бугом подорожніх, які простували в Січ Запорозьку на п'яти возах для продажу пшо-на, «людей – п'ятох християн ногайці порізали, пшоно й 10 возів забрали». Бугогардівський полковник додав до цього, що і «йому козаки його доповідали, що бачили поблизу Чичаклії двох запорожців, яких ногайці зарізали».

Полковник з Гарду Федір Великий докладав про результати розвідки на Тилігулі. Покладаючись на його донесення, Кіш пропонував рибалкам на Бузі остерігатися нападів, а Федору Великому з командою здійснити розвідку під Очаків. Результатом його діяльності було захоплення під Очаковом двох «язиків» – греків Дмитра Сурла і Харл. Вхопетіса, які повідомили про становище під Очаковом і в Кінбурні, та дані, що дали можливість скласти реєстри вбитих і поранених запорожців.

Не дивно, що Бугогардівська паланка відігравала у розвідці найбільшу роль. Крім названих осіб, ходили на «вивідини» й сумлінно виконували розвідувальні завдання полковники – Корній Шустовал, Опанас Товмач, Іван Ворона. Вони вільно володіли кількома мовами, добре знали місцевість та характер населення. Діяльність Шустовала була настільки значною, що до нього особисто з листом звертався Хан-Гірей.

У 1760 р. Крим погрожував Росії війною. Російський уряд вимагав від запорожців інформації про становище в Криму. Водночас Хаджі-Гірей, який перебував в еміграції в Польщі, намагався викликати повстання ногайських орд проти Крим-Гірея. У зв'язку з виступом Хаджі-Гірея Корній Шустовал таємно доносив у Кіш, що декілька сот татар переправилося на

правий бік Бугу. Крим-Гірей у листі до Шустовала особисто просив його не приймати на Запорозжжі Хаджі-Гірея з його мурзами.

У 1761 р. таємні розвідки на території Криму про стосунки з ним проводили бугогардівський полковник Опанас Товмач і старшина Самійло Недзельський, які їздили з листами до Крим-Гірея. Крим-Гірей листом від 16 лютого запевняв їх у приятельських стосунках із Військом Запорозьким. Донесення полковника Корнія Шустовала від 29 серпня 1761 р. підтвердило: на Тилігулі справді був загін татар, але він мав стежити тільки за гайдамаками, а запорожцям кривди не чинив.

Розвідка Війська Запорозького на території Криму велася постійно, вона повідомляла про події в Криму і наміри хана. 20 і 28 червня 1762 р. бугогардівський полковник Іван Ворона одержав листи від хана, в яких Крим-Гірей знову запевняв Військо Запорозьке в своїх мирних приятельських намірах. Наслідком цього листування стало те, що Кіш наказав усім полковникам розпустити команди і перейти на мирний стан.

У 1771 р. похідний Кіш листувався з бугогардівським полковником Опанасом Куцим з приводу захоплень жителями Єлизаветградської провінції, зокрема Єлизаветинського пікінерного полку, і польськими підданими з Правобережної України запорозьких дач, де вони користувалися всіма угіддями та примисловими місцями.

Донесення «по секретях» від паланок про становище на території самих Вольностей допомагали кошовій адміністрації своєчасно приймати рішення щодо захисту своїх володінь: наприклад, в разі появи на території Запорозжжя новопоселенців їм пропонувалося або покинути територію Вольностей, або ж перейти у підданство Війська Запорозького. Якщо така пропозиція не виконувалася, застосовувалася сила, як це ми бачили на прикладах. Ті ж приклади дають підставу стверджувати, що полковники Бугогардівської паланки в різні роки несли розвідувальну службу, а деякі з них навіть виконували дипломатичні місії. І це входило в їхні обов'язки.

Мобілізація козаків

одна з російсько-турецьких воєн часів Нової Січі не пройшла, не зачепивши Бугогардівську паланку. Козаки паланки брали участь у всіх кампаніях, найважливіших вирішальних битвах воєн 1735–1739 та 1768–1774 рр. Обов'язком паланкової старшини була мобілізація козаків і посполитих до військової служби та трудової повинності.

Для курінних, січових козаків не існувало ніяких повинностей, крім служби державної та курінної. У першій вони «за присяжною своєю посадою і вірністю», отримавши царський указ, негайно збиралися по куренях, озброювалися та за їхнім «нарядом» сідали на коней і виступали в степ.

Не стояли осторонь і зимівчани – гніздюки. Головним обов'язком зимівних козаків – підданого стану січових козаків, – як відомо, було годувати січовиків, і тому на війну вони призивалися лише у виняткових випадках. І тоді, як наголошує Д. Яворницький, козаки, навіть жонаті, зобов'язані були виконувати військову службу беззаперечно і з'являтися «для взяття на козацтво військових наказів».

Жонаті запорожці та кошове підданство були обтяжені набагато більше. Крім постійних і тимчасових податей, які вони виплачували війську, на випадок війни на них покладалися обов'язки по обслуговуванню маршрутів просування війська, організації привалів, наведенню переправ: вони мали надавати підводи, робітників, хліб та інші припаси. У воєнний час також заготовляли сіно й овес для козаків, а в скрутний час озброювалися для захисту Коша і себе.

Напередодні російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у паланках проводилася мобілізація. Велася вона поступово. Спочатку призивали нежонатих. 13 листопада 1768 р. кошова військова канцелярія розіслала інструкцію з наказом власни-

кам зимівників озброїти своїх служителів на випадок появи ворога. Всім іншим козакам наказано мати кожному двох коней і рушницю, щоб «быть во всем к походу и отпору проти татарського движения готовим, и... ежели куда повелено будет выступать, то все из зимовника, как конные, так и пешие, оставя при скоте и зимовнике для смотрения онаго одного человека, выступить в повеленное место» [86, с. 533–534].

Навесні 1770 р. почалося формування команд – окремих підрозділів, що не мали окресленої організації. 20 квітня Кіш наказав паланкам усіх вільних від служби козаків із сіл, зимівників висилати до Кривого Рогу, де в той час знаходилася ставка Похідного Коша. Але мобілізація йшла важко. З паланок повідомляли про малу кількість мобілізованих. Від походу ухилялися рибалки на річці Буг. Тоді Кіш надіслав ордери до паланок: всіх, хто ухиляється від походу, затримувати і посилати до Січі, а хутори і зимівники їхні спалити.

Справа в тому, що в період Нової Січі, крім зростання промислів, набула розвитку господарська діяльність, зросла продуктивність господарств, з'являється торговельний капітал: гроші в гамани пішли, а разом з ними – інтерес до збереження та примноження їх. Люди зрозуміли, що господарство дає більше, ніж війна. Тому деякі з козаків намагалися уникнути участі у військових походах.

Стало звичаєм посилати на військову службу замість себе наймита – молодика.

Молодик, служитель і наймит – назви однієї й тієї ж соціальної категорії – найманого козака, який відбував військову службу за свого господаря. Молодик – зовсім не молода за віком або часом вступу до козацтва людина. Це поняття, яке відбиває певний соціальний або майновий стан людини. На Запорозжжі звичайно називали молодиками взагалі наймитів, які працювали в зимівниках.

Зазвичай посилати на військову службу замість себе молодика могли тільки заможні козаки, які не хотіли покидати

своє господарство, свої промисли, що давали їм значні прибутки, яких військові походи вже не давали і тому не приваблювали.

А війна вимагала людей. Листування Коша з паланками з приводу поповнення війська людьми тривало весь час. Паланки скаржилися, що козаки з зимівників висилали до кінних команд своїх наймитів «о дву-конь» замість себе. Для січової влади наймити були вкрай ненадійною опорою, особливо коли треба було боротися з гайдамаками. Ось чому Кіш не раз суворо засуджував господарів, які посилали замість себе своїх наймитів, і наполягав на тому, щоб у команди з'являлися самі господарі. Кіш дозволяв старим козакам залишатися на господарстві, але замість себе надсилати синів або родичів.

Під час війни Кіш часто притягував слобідських козаків і посполитих до відбування трудової повинності, особливо, коли через нестачу робочих рук могло пропасти сіно, яке було дуже цінним фуражем для запорозької кінноти. В окремих випадках не тільки кошова старшина, але й паланкова притягувала козаків і посполитих до відбування повинностей, причому і в мирні роки.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Кіш видав ряд ордерів, у яких наказував паланковому начальству відправити із слобід у старшинські зимівники косарів і гребців для заготівлі сіна. Ця повинність покладалася на козаків і посполитих. Останні, як видно, зокрема, із ордера полковому старшині Петру Хижняківському від 6 липня 1772 р., повинні були з'явитися зі своєю робочою худобою і реманентом: волами, косами, граблями, вилами і таке інше, а також із запасом харчів [47, с. 207].

Таким чином, упродовж усіх воєнних років, крім військової служби, участі у військових діях, козаки Бугогардівської паланки поповнювали команди форпостних і сторожових постів на кордонах, забезпечували армію провіантом і зброєю, будували мости і переправи, постачали сіно для армії, забезпечували її

фуражем, військовим спорядженням, зводили військові та інші козацькі будівлі. Залучені до цього були навіть запорозькі чумаки: вони перевозили у Крим провіант для армії з правом брати звідти сіль, та часто їх використовували поза угодою.

Боротьба з утікачами

о обов'язків паланкової адміністрації входила боротьба з утікачами: розшук злочинців, колодників, арештантів, солдат-дезертирів, кріпаків-утікачів та виявлення осіб, які давали їм притулок, і покарання їх за переховування.

На землях Війська Запорозького знаходили притулок збігли з Лівобережної та Правобережної України, із Слобожанщини і навіть з Росії. Запорожжя, в якому не було кріпацтва, особливо приваблювало селян-втікачів, які купами втікали сюди. О. Апанович з цього приводу писала:

«Основним населенням Запорожжя і в XVIII ст. залишалися вільні козаки. Таким чином, Запорозька Січ була своєрідним островком серед загального океану кріпосницьких відносин. І тому запорозькі козаки вважали автономію Січі гарантією перед загрозою того, що ця стихія кріпосництва не поглине [9, с. 100–101].

Втечі кріпаків з центральних губерній на Запорожжя боляче зачіпали інтереси російських поміщиків. Вони не раз зверталися до січової влади з вимогою розшукати і повернути збіглих.

Одним із пунктів указу імператриці Єлизавети Петрівни від 13 травня 1754 р. «О возвращении беглыхъ их владельцам и об ответственности держателей, приемщиков и укрывателей оных» [187] за переховування кріпаків передбачалося стягнення «пожилого» у розмірі 100 руб. за чоловіка і 50 руб. за жінку.

Ставлення Коша до втікачів було неоднозначним. З одного боку, козацька старшина була зацікавлена у поповненні населення січових земель, а з іншого – не хотіла зайвих конфліктів з російською владою, яка всіляко намагалася не допускати втеч на запорозькі землі й вимагала повернення кріпаків. Тому такі вимоги найчастіше просто ігнорувалися. Ставлення до втікачів на місцях залежало від соціального становища запорожців. Заможні козаки дивилися на втікачів як на потрібну їм дешеву робочу силу, яку можна було б нещадно експлуатувати. Запорозькі козаки-роботодавці були зацікавлені в тому, щоб сховати втікачів від властей і не видавати їх. Сірома ж ставилася до втікачів співчутливо.

Кіш неодноразово видавав ніби категоричні накази паланкам неухильно виконувати накази російського уряду щодо розшуку і затримання на Запорожжі російських втікачів та покарання винних у переховуванні їх. В той же час запорозька адміністрація, особливо паланкова, робила все від неї залежне, аби не виконувати ці накази і не повертати втікачів. Особливо це стало помітним з 60-х рр. XVIII ст., з розвитком господарювання та зростанням землеробства, коли збільшилася потреба в робочих руках.

В. Кабузан зазначає, що за останній 1775 р. на Запорожжя втекло 5374 чоловіка, що становило 10% усіх мешканців Вольностей [95, с. 120]. Це більше, ніж за попередні шість років, коли загальна кількість утікачів склала 4904 чоловіка.

Після кріпаків на другому місці серед втікачів були солдати російської армії. Архівних документів про розшук їх безліч. В одному з них розповідається жажлива історія про солдата Севського піхотного полку Макара Шашуріна, який на допиті зізнався:

«Тот побег учинил я будучи пьян. И убоясь за потерянные мною» гудзики від камзола і «при роте взыскания, тож будучи не в состоянии уплатить 60 коп. денег (за гудзики. – Авт.) идти в роту опасался и принял намерение идти Войска Запорожского к казаку Ивану Касянову, живущему в зимовнике», «по его под-

говору остался і проживал шість недель; потом по договору ж козака Гаврила Вострова, имевшего зимовник против Касянова зимовника, жил около двух месяцев» [14, с. 196–197].

Суворо поводитися не лише з утікачами, а й з тими, хто переховував їх. Так, за утримання згадуваного вже Макара Шашурина у своїх зимівниках козаки Іван Касьяненко та Данило Гострий «по здешнему обычаю без послаб наказаны». Покараний киями також козак Данило Литвинов за переховування втікача солдата Якова Катуніна. Та нерідко серед утікачів були й кримінальні елементи. 29 серпня 1746 р. утік із Січі з-під караулу Батуринського куреня козак-колодник Дмитро Жоболда.

«А ныне известно ж учинилось, – значиться в ордері Київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва в Кіш, – что оной вор (тобто злочинець. – *Авт.*) находитца ныне в Гарду. И того ради вам, господину кошевому атаману ис товариством, предлагаю всемерно того вора Жаболду в Гарду или где в другом месте находитца сыскать и где сыскан и пойман будет, то, забив его в ручные и ножные колодки, прислать ко мне в Киев с нарочными под крепким караулом и, что воспоследует, ко мне репортовать [14, с. 220–221].

Часто запорозькі козаки видавали себе за розбійників, але бувало, що й козаки займалися грабунком. Як правило, це були неодружені козаки, які працювали на рибних або звіриних ловах у віддаленому від Коша районі, а саме – Бугогардівській паланці. Іноді це робилося з відома курінного отамана. Незліченні «тафи» (риболовецькі партії) були постійним притулком не тільки козаків, а й усіляких заброд та кримінальних елементів, які не хотіли записуватися до Війська, щоб не брати квитків або паспортів і не відбувати повинностей. Кіш суворо забороняв тримати таких людей, але, знову ж таки, господарі неводів знаходили способи переховувати своїх наймитів, коли зимівники відвідували осавули чи об'їзні команди.

Особливої уваги потребує питання боротьби паланкового керівництва з гайдамацтвом, та про це – в іншому розділі.

РОЗДІЛ IV

ЦИВІЛЬНІ ФУНКЦІЇ БУГОГАРДІВСЬКОЇ ПАЛАНКИ

Освоєння і заселення території

XVI–XVII ст. основним заняттям запорозького козацтва було козакування, тобто військове добування. В цей час практичне значення мали тільки ті землі, на яких можна було у вільний від військових походів час займатися рибальством, мисливством та іншими промислами, – річки, озера, ліси, сіножаті. Решта землі майже не використовувалася і не мала для козацтва вагомого значення, особливо орна земля. Населення було мало, а землі багато, її вистачало всім.

Після повернення запорожців з-під турецького протекторату в 1734 р. ставлення до землі змінилося. Незліченні природні багатства краю, відсутність поміщицького гніту викликали посилену міграцію населення на територію Запорозьких Вольностей. Земля набуває великої цінності. Як зазначає І. Грозовський, у період Нової Січі «військова здобич втрачає своє вирішальне значення, а основою життя запорожців стає господарська діяльність [59, с. 26–27].

Щоб швидше колонізувати не повністю заселені Запорозькі Вольності, старшина охоче давала землі бажаним. Земля була вільна. Вона належала не окремим особам, а всьому війську. Кожен запорожець, якщо він спроможний господарюва-

ти, міг взяти стільки землі, скільки міг використати, взяти «білет» у кошової або у паланкової адміністрації й сплатити «димове». Після цього претендент на землю сам вибирав собі ділянку, яка йому була до вподоби, і заводив на ній своє господарство – зимівник – і господарюй, аби лиш не було нападів з боку сусідів та була вода – головна умова виживання.

За звичаєм, зимівник і землю розглядали як неподільні частини господарства [59, с. 24].

Земельна власність у Запорозьких Вольностях ґрунтувалась виключно на основі так званої займанщини. Займанщина – це норма звичаєвого права, яка дозволяла на підставі першого зайняття володіти, користуватися і навіть розпоряджатися землею. Займати дозволялося тільки вільні землі, які нікому не належали. Юридично займанщина не була оформлена і діяла як норма звичаєвого права. В її основі лежало традиційне уявлення людей про те, що праця, вкладена у землю, та володіння землею протягом тривалого часу дають право на неї, причому без документального оформлення в державних установах. Цим пояснюється те, що відомостей про козацькі володіння в архівах збереглося дуже мало. Раніше здійснена займанщина також визнавалася законною.

Придбавши «білет», освоївши землю і звівши на ній будівлі, власник міг свій хутір продати, дати в заставу, подарувати тощо.

Нагадаємо, що Бугогардівська паланка була однією з найбільших за територією, проте слабо заселеною порівняно з іншими сіма паланками. По-перше, землі її, як такі, що межували з Кримським ханством і Туреччиною, не були надійно захищені від нападів сусідів. Це впливало на темпи заселення її території. Постійне населення ніяк не могло надійно осісти тут через безперервні татарські набіги – недарма саме в той час виникла приказка: «Не став світлиці на границі». Тому в першій половині XVIII ст. територія від Синюхи до Дніпра і далі до берегів Чорного моря була слабо заселеним степом. По-

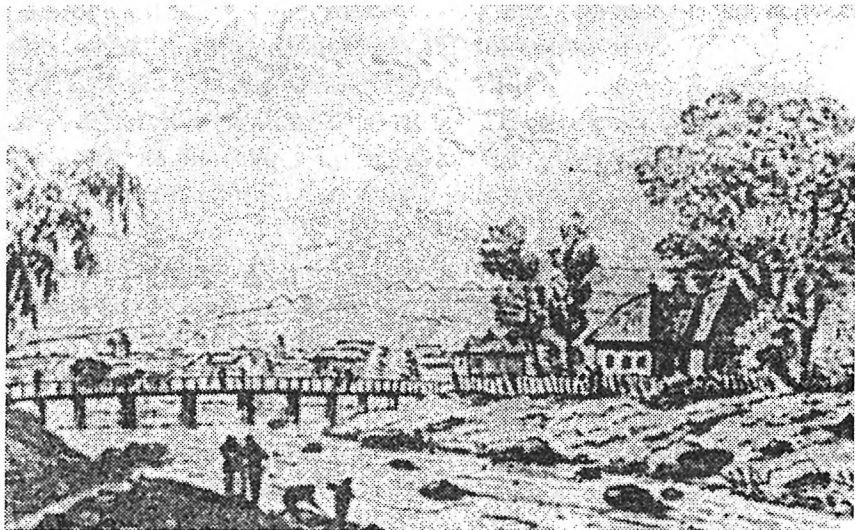
друге, територія паланки була центром воєнних дій двох великих російсько-турецьких воєн. Під час воєн вже засновані поселення часто знищувалися, а населення розбігалось або його забирали у неволю татари.

Великий попит на продукцію, яку давали запорожцям сезонні промисли (риба, звірина тощо), змушував їх шукати нові місця, а щоб освоювати такі місця, треба було мати опорні пункти чи бази, де можна було жити, хоча б тимчасово. Серед відомих нам ранніх поселень на території Бугогардівської паланки були Соколи (нині м. Вознесенськ, XV ст.), Гард (XV ст.), Криве Озеро (середина XVI ст.), Синюхин Брід (XVI ст.).

Значна кількість ранніх поселень на теренах паланки виникла наприкінці XVII ст., коли після Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького землі вздовж кордону по річці Синюха відійшли до Війська Запорозького. В цей час з'явилися зимівники: Орлик, Костувате нині Первомайського району; Крива Пустощ, Антонопіль, Кам'януватка та інші Братського району; Костянтинівка Арбузинського району; Сирове Врадіївського району; Олексіївське, Баловне Новоодеського району.

На рубежі XVII – на початку XVIII ст. виникли поселення: Білоусівка, Олександрівка нині Вознесенського району; Лиса Гора, Мигія Первомайського району; Акмечетка (нині Прибужжя) Доманівського району; Тридуби Кривоозерського району та інші.

Особливо активно паланка почала освоювати землі в першій половині XVIII ст. В цей період виникли зимівники: Щербані (1734), Пондик (сучасна Воронівка, 1745); Вербо́ве, Привільне, Балацьке, Полковниче (сучасне с. Леніне), зимівники, на базі яких виникла сучасна Кашперо-Миколаївка Баштанського району; Кам'яна Балка Первомайського району, Баратівка Новобузького району, Безродне (нині Ганнівка) Братського району та ін.

Село на Південному Бугі. Малюнок І. Мюнца

Люди, як і ліси, селяться у низинах, по балках, коло річок. Тож поступальний колонізаційний рух на південь просувався річними долинами: тут була і риба, і звірина, і птаство, тут була вода – криниці копали коло річок, коло річок прокладали дороги. По річках Південному Бугу, Синюсі, Мертвоводу, Корабельній та ін. стояли зимівники, по річках Інгулу, Громоклії, Інгульцю були розкидані зимівники майже до Балацького, нижче Балацького – тимчасові поселення вздовж Бугу до самого лиману. Тут осідали ті, хто ловив рибу, звіра тощо.

Інтенсивність освоєння земель значно зросла у 50–60-ті роки XVIII ст. Один за одним виникають зимівники, хутори: Воеводське, Гайдамацьке, Семенівка, Молдаванське Арбузинського району; Братське, Горобці (нині Мостове), Миролюбівка, Костувате Братського району; Костичі Баштанського району; Громоклія (нині с. Водяно-Лорине), Велика Солона (нині Куйбишівка) Єланецького району; Висунськ Березнегуватського району та багато інших.

Процес козацької колонізації на теренах паланки продовжується і в другій половині XVIII ст. Відомі зимівники, що виникли у цей час: Кам'яно-Костувате, Калинівка, Лісове Братського району; Інгулка Баштанського району; Куца Балка (сучасне м. Новий Буг); Романова Балка Первомайського району; Корабельне Арбузинського району; Білівка, Верbove Канківського району.

Це була перша хвиля колонізації – вільна, ніким і ніяк не керована селянська колонізація, – як вважав М. Слабченко. Д. Багалій назве її «запорозькою колонізацією».

З'являються у цей час так звані ханські слободи. Справа в тому, що із заснуванням Нової Сербії запорозькі піддані, що сиділи зимівниками на тій території паланки, яка відійшла до сербських поселень, не схотіли залишатися у віданні військового поселення, а жити на Запорожжі не наважувались, бо не мали білетів. Тому вони пішли в Очаківську область і заснували там доволі великі села – ханські слободи, заселені в основному українцями, які платили данину кримському хану: «за рік з усякого прибутку худоб'ячого й промислового десята частка» [214, с. 56].

Російський уряд вимагав дізнатися, що то за села і якими людьми заселені. У 1764 р. кошовий міг доповісти гетьманові: «Ханські слободи, котрі за рікою Бугом населяються, суть: слобода під назвою Голта з минулого 1762 року, друга слобода – Криве Озеро – біля річки Кодими, навпроти польської слободи Кривого Озера також 1762 р.». У 1767 р. бугогардівський полковник Андрій Кийнаш доповів Кошу, що засновані також ханські слободи Гидерим* та ін. Сюди слід додати й Кримку.

Осідали зимівники й за межами південних кордонів Бугогардівської паланки. І процес цей розпочався досить давно. Посилаючись на М. Броневського, О. Шмідт повідомляє про великий і багатий козацький хутір, що знаходився ще в XVI ст.

* Пізніші назви – Велика Солона, Косіорівка, нині с. Куйбишівка Єланецького району.

у глибині тодішньої Очаківської землі [152, II, с. 334]. Землі, що лежали між Південним Бугом і Дніпром, а також Південним Бугом і Дністром, за винятком території Запорозької Січі, належали Туреччині, але не були нею освоєні й адміністративно навіть не входили до її складу. Як писав у 1765 р. П. Рум'янець, «турки и татары... на сих степях никаких селений... не заводят» [95, с. 53]. Тому запорожці, прагнучи позбутися будь-якої залежності від влади, «осаджували» свої зимівники на вільних татарських землях. Проблема зимівників поза офіційними кордонами Російської імперії, до складу якої входило і Запорозжя, дуже турбувала царський уряд, який весь час вимагав їхньої ліквідації. Так, у жовтні 1754 р. у листі до кошового отамана гетьман К. Розумовський пише: «Присланные от хана комиссары предлагали и требовали, чтобы имеющиеся в их границах по Конским Водам и по Бугу запорожских козаков зимовники и шалаши разорить, что учинить от российской стороны и обещано». Далі гетьман вимагає дати наказ запорожцям «о сведении с турецких границ запорожских зимовников и приведении людей в российские границы». У 1764 р. гетьман знову повертається до цього питання і вимагає від кошового «верных сведений», хто заселяє слободи за рікою Бугом. Кошовий відповідає, що у слободах і містечках, які знаходяться на території, що не підпадає під юрисдикцію Коша, проживає більше тисячі поселян, і більшість із них – запорожці [2, с. 117].

Запорозькі хутори та зимівники існували навіть неподалік від Очаківської фортеці. Так, козацьку землянку, що перетворилася на постійне житло, знайшли на Аджиголі, на чотириметровому кургані, про що розповідають археологи В. Гребеніков та С. Гаврилов [54, с. 49–50].

Незважаючи на вимоги татар та накази царського уряду про заборону ставити зимівники на чужій території, про зруйнування тих, що вже існують, запорожці продовжували жити на турецьких землях, зводячи нові зимівники.

Роль зимівників у колонізаційних процесах була визначальною. Це були опорні пункти колонізації південних степів запорожцями і основа їхнього господарювання. Вони закладалися на певний термін із господарською метою – для розведення худоби, ведення промислів, городництва тощо. Заселення, таким чином, йшло разом із промислово-господарськими заняттями, прокладаючи шлях осілому способу життя.

Зимівники другої половини XVIII ст. були схожі на маленькі степові фортеці. Козацькі зимівники херсонських степів початку XIX ст. (вважаємо, що вони мало чим відрізнялися від зимівників XVIII ст.) на Бузі та Інгулі добре описав Є. Гребінка в повісті «Чайковський»:

«Ще й зараз можна побачити залишки запорозьких зимівників чи хуторів, де жили жонаті запорожці. Той самий мур, досить нерівний, бо круглі валуни булижника завжди неохоче лягають один біля одного й між ними залишаються відтулини, які тепер селяни зашпаровують глиною: за давнини вони правили за амбразури; з них житель зимівника часто виглядав у степу друга й недруга і, в разі потреби, посилав недругові цілку кулю; і тепер такий мур часто прикрашають зверху густим вінком з сухих гілок колючого степового тернику, що за давнини було звичаєм... Одне слово, хто бачив напівдикий херсонський хуторець, той може мати уявлення про зовнішній вигляд зимівників запорожців, тільки ті часто бували обширніші і за своїм муром містили чи могли містити все господарство, навіть скирти хліба й худобу» [56, с. 64].

Крім зимівників, при рибних заводах існували для зими землянки, а для літа – комишані шалаші*. Такі ж землянки й шалаші та курені (тимчасові житла) були побудовані для козацьких пікетників та прикордонних козацьких військових команд. Існували також бурдюги – землянки, які самотні козаки закладали в балках, а то й у степу, щоб на самоті доживати ві-

* Тобто курені в значенні «житло».

ку. Скотарі, табунники, чабани, які вели напівкочовий спосіб життя, захищалися від негоди в так званих кошах з кабицею для приготування їжі або котигах, тобто палатках на 2- чи 4-колісних гарбах, подібних до ногайських.

Історики нашого краю А. Скальковський та Д. Яворницький твердять, що на території паланки знаходилися численні багаті зимівники, й перелічують їх: у Соколах, у Вербовому, Балацькому, Мигії, Корабельнім, Вовковому, Харсютиному і Громоклії. Як повідомляв А. Скальковський, у степу між нижнім Дніпром і Бугом, за переказами, знаходилося більш як 4000 дворів. У селах і хуторах, де одружені запорожці або їхні поселяни сиділи зимівниками, населення займалося скотарством і риболовлею, їздило у Крим по сіль та сірі смушки, а в Очаків, головне для них торгове місто, – для обміну своїх товарів (воску, сала) на турецьку зброю й закордонні товари.

Кількість зимівників швидко зростала. Скільки їх було? Встановити справжню кількість їх у Бугогардівській паланці сьогодні досить складно. Слідом за А. Скальковським Д. Яворницький повідомляє, що в 1772 р. в Бугогардівській та Інгульській паланках налічувалося зимівників: по Інгулу – 17, по Інгульцю – 11, Громоклії – 11, Бугу – 7, Мертвоводу – 4, Єланцю – 5, Сухому Єланцю – 1. Всього 71. Плюс землянок – 34, куренів* – 59 [214, с. 155]. Через недостатність інформації саме ці дані переходили з роботи в роботу при вивченні історії паланки і стали, на жаль, традиційними, основоположними. Насправді ж їх було значно більше.

Кількість зимівників, як і кількість людей у Війську Запорозькому, внутрішній лад, побут і багато чого іншого, належали до секретів Коша, які не слід було розкривати, проте Кіш намагався все ж контролювати процес освоєння і заселення своїх територій і неодноразово звертався до паланкової стар-

* У даному разі слово «курінь» використовується в значенні «житло», «господарство». В історичних джерелах степові зимівники названо «куренями».

шини з наказом повідомити кількість землянок, зимівників тощо. Так, у 1757 р. Кіш вимагав від керівництва Протовчанської та Бугогардівської паланок встановити кількість січовиків, «сидячих зимівниками»: «...велено відомства нашого живущих зимовниками и на добычах козаков и их служителей при которых сколько имеетя, которых куреней переписать и прислать в Кош ведомость». У відповідь бугогардівський полковник склав реєстр, за даними якого в Бугогардівській паланці налічувалося 373 зимівники [288].

Нагадаємо, що, вивчаючи документи Російського державного архіву давніх актів, В. І. Мільчев знайшов, що в межах Бугогардівської паланки налічувалося близько 500 зимівників. Відомо також, що площа Бугогардівської паланки становила 20984 кв. км. Сучасний дослідник О. Олійник запропонував методику підрахунку щільності зимівників у Вольностях Запорозьких, зокрема в Бугогардівській паланці. Із наведених вище числових даних, на 100 кв. км було розміщено два зимівники.

На жаль, ми не маємо даних за 70-ті рр. XVIII ст., та на допомогу приходять О. Олійник, який міркує так:

«Навіть якщо взяти найнижчий коефіцієнт зростання (зимівників. – *Авт.*) у три рази, то на момент ліквідації Вольностей ми матимемо на цій території 1119 зимівників» ($373 \times 3 = 1119$) [176, с. 114].

Варто не забувати, що значну частину території Бугогардівської паланки зайняла Нова Сербія, створена у 1752 р. на землях Бугогардівської і частково Інгупольської та Кодацької паланок. Це була велика територія – смуга в 30 верст у шир і 200 верст уздовж [269, с. 56]. А. Скальковський вважає, що під Нову Сербію відійшла смуга земель в 60 верст по всьому кордону [214, с. 671].

Ми не можемо встановити, скільки зимівників було на території, яку зайняла Новосербія та Новослобідський козацький полк. Гадаємо, що немало. Адже у 1745 р. у цих районах

було вже близько 110 слобід і хуторів, а на початку 50-х рр. XVIII ст. – понад 150 [89, с. 15]. Тут були поселення, засновані, як правило, запорозцями. Так, у першій половині XVIII ст. тут з'являються козацькі зимівники Бугогардівської паланки, на місці яких пізніше виникли Гайворон, а також села Струнькове й Ташлик [89, с. 176]. На базі козацьких зимівників Бугогардівської паланки виникли поселення Аджамка, Надлак, Малий Бобринець, Піщаний Брід [89, с. 126, 245, 330, 463], Верблюжка [219, с. 41–42] та інші, встановити які нам не пощастило.

Велика кількість сучасних населених пунктів Миколаївщини має початок саме від запорозьких зимівників, якими були вкриті зручні для проживання місця, і на момент знищення Нової Січі вони були добре освоєні й заселені. Всі новоутворені російські фортеці на Півдні України, які згодом перетворилися на міста й містечка, були засновані на місцях запорозьких зимівників. З козацьких зимівників виросли сучасні села: Щербані, Олександрівка (Вознесенський район), Мигія, Куріпчине, Лиса Гора (Первомайський район), Костянтинівка, Мар'ївка, Михайлівка, Кашперо-Миколаївка, Христофорівка (Баштанський район), Антонівка, Баратівка, Ганнівка (Новобузький район), Білівка, Володимирівка (Казанківський район), Гур'ївка, Кандибине (Новоодеський район), Воеводське, Семенівка (Арбузинський район), Крутоярка (Єланецький район), Калинівка (Жовтневий район), Березнегувате, Вознесенськ, Нова Одеса, Новий Буг.

Енциклопедичне видання «Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область» (К., 1971) вказує на 45 зимівників на Миколаївщині. Сучасні дослідники збільшили цю кількість до 59. З виходом у світ корпусу документів «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» відкрилася можливість переглянути питання. Допомогли й інші джерела – друковані, спогади, свідчення тощо. На сьогоднішній день в Бугогардівській паланці ми зафіксували понад 200 козацьких поселень часів Нової Запорозької Січі. Звичайно, серед них багато таких, на місці яких те-

пер сучасні поселення. Та за 225 років зникло багато цих сучасних сіл без сліду, змінилися назви. Часто вже ніхто не пам'ятає старої назви поселення, згадується лише, що містечко виникло на «старому городищі» чи на місці козацького зимівника. Велика кількість козацьких поселень була спалена або зруйнована татарами чи російськими військами: перебування карабінерних, пікінерських, гусарських та інших полків на зимівлі в паланці й переходи військ через неї та дислокування під час воєн з Туреччиною призводили до знищення зимівників. Бугогардівська паланка постраждала від цього найбільше. З появою Нової Сербії північні кордони Запорозьких земель перемістилися на 60 км південніше, і це в основному за рахунок Бугогардівської паланки, внаслідок чого багато зимівників було розорено, а населення зігнано зі своїх місць. Знищення хуторів на спірній території з появою Новоросійської губернії, захоплення земель Єлизаветградською провінцією, взаємні наїзди тощо – все це завдало паланці відчутних втрат.

Та попри все це, до кінця свого історичного існування Бугогардівська паланка була досить добре освоєна, заселена і залюднена, хоча й менше, ніж інші. І це було одним із засобів стримування наступу царизму на кордони й землі Запорожжя.

Господарська діяльність

Промисли. У період Нової Січі військова здобич втрачає своє вирішальне значення і поступово на перший план виходить мирна господарська діяльність. Збільшується кількість населених пунктів, збільшується й кількість населення.

Більшість населення на момент знищення Запорозької Січі складали одружені козаки і посполиті, зайняті майже виключно мирною господарською діяльністю: у часи Нової Січі все життя запорозьких козаків «було переведено на мирний лад».

Основою їхньої діяльності стає не війна, а розвиток господарства. Козаки стали водночас і землеробами, і промисловцями, і торговцями, при цьому вони були вільні від кріпосної залежності. Таким чином, ера козацьких війн закінчилася, звільнивши місце господарській та культурній творчій діяльності.

Життя паланки охоплює практично всі сфери господарської діяльності, побуту, суспільного життя, культури. Починаючи з розподілу земельного фонду, паланкова адміністрація розбирала й залагоджувала суперечки між сусідами, стежила за правильністю використання кожної ділянки, займалася перерозподілом володінь. Та головна функція паланки – це адміністративне управління її господарством: місцеве керівництво зимівчанами та посполитими, їхньою господарською діяльністю, промислами, торгівлею тощо.

Головною економічною базою стає зимівник. Тут зосереджуються основні галузі господарства козаків. Козаки, які селилися на хуторах чи в зимівниках, в основному були старшиною та заможною верствою, що вели багатогалузеве господарство. Підтвердженням цього можуть служити в Бугогардівській паланці, наприклад, хутори-зимівники військового судді Івана Григоровича Бурноса, зимівник якого увійшов до складу сучасного села Кашперо-Миколаївка Баштанського району; полковника, майбутнього кошового отамана Чорноморського козацького війська Захарія (Харька) Чепіги, зимівник його (стара назва Харькове) теж у складі Кашперо-Миколаївки; старшини Війська Запорозького Федора Горба (Сохацького), зимівник якого Катеринівка (стара назва Горбулова) також у складі Кашперо-Миколаївки. Про останнього доречно тут розповісти.

Горб (Сохацький) Федір – старшина Війська Запорозького, депутат слідчої комісії, осавул, військовий суддя. Як військовий осавул брав активну участь у знищенні гайдамаків у Гарді. Після падіння Січі декого з колишньої козацької старшини князь Потьомкін перевів в офіцери. Серед інших – полковий хорунжий

Федір Горб (Сохацький), за «неучастие в буйстве Коша Запорожского, а напротив того отличившегося ревностью в походах, службою и храбрыми подвигами», 29 грудня 1777 р. переведений у прапорщики [283, с. 190].

Володіли зимівниками й прості козаки. Відповідно й зимівники у них були небагаті. У березні 1747 р. при урочищі Костуватому на зимівник козака Батуринського куреня Якова Безродного напав загін польського полковника Станіслава-Костки Артинського. Із зимівника забрано троє коней: «два з кулбаками і уздами, а єдин без кулбак» – як бачимо, втрати, що він зазнав, не такі вже й великі: багато не взяли, бо не було чого. Та це не завадило польській адміністрації звинуватити самого Безродного у наїзді на отамана на поселенні Петровий острів, через відсутність його в курені, тепер сказали б – не було алібі. От і звинуватили Яцька Безродного-Трута у гайдамацтві. Кошова адміністрація за польським донесенням (а можливо, з інших причин) навіть розшукувала гайдамаку Безродного-Трута як злодія, та Яцько Безродний сам з'явився у Кіш і заявив, що він не причетний до цих подій, інші козаки «посведчили», що він не винен. Їм повірили, і Безпалого відпустили. Що ж, громада – чоловік великий: проти неї не підеш.

Головною робочою силою у зимівниках були селяни-втікачі, козацька сірома. Добре впорядковані господарства працювали не на задоволення внутрішніх потреб, а на ринок – на продаж худоби, вовни, збіжжя, масла, меду тощо.

Застосовувалася робоча сила вільних селян, які були зацікавлені у прибутках від своєї праці.

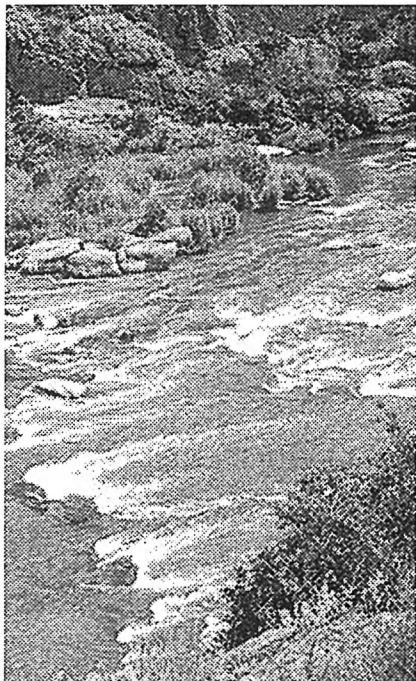
Бугогардівська паланка від інших паланок відрізнялася своєю чітко вираженою господарською спеціалізацією: її формували дві основні галузі – рибальство та мисливство.

Рибний промисел. У Бугогардівській паланці були добре розвинуті промисли, серед яких особливе місце посідало рибальство. Для належного використання рибних запасів Бугу,

Дніпра, Інгулу та Інгульця на них влаштовували спеціальні рибні заводи – так звані гарди. Згідно з топографічним описом 1774 р., на території Вольностей Запорозьких існувало 34 гарди, й 11 з них знаходилися на Бузі.

Гард на Бузі був найважливішим з усіх рибних заводів. Це було найкраще місце для рибальства і дуже рибне. В урочищі були розташовані два гарди: старий, або Козацький, і новий, або Архієрейський. Д. Яворницький подає опис Старого гарду, який, за його словами,

«являє собою ні більше, ні менше, як загороду, або китець, для ловлі риби. Він був влаштований із двох перегородок на зразок драбини, покладених боком одна проти іншої у воді між камінням, і напіввідкритих, щоб у них без перешкод могла проходити риба, що пливла проти течії. Цей гард влаштований на місці порога, де річка звужується з двох боків камінням і має невелику течію поблизу правого берега Бугу» [277, II, с. 151].

*Місце, де був розташований Старий, або Козацький, гард (вигляд з лівого берега).
Фото М. Товкайла*

Проте Яворницький описав лише частину Старого гарду. До цього можна додати, що між великим камінням і островом з весни закладали мале каміння і всю річку загачували, зупиняючи її з боків, і на дно її занурювали ятір чи бредні. Річка ставала «перебитою заколами», через які люди могли вільно переходити.

Кожної весни до Гарду приходили партії промисловиків. В основному це були бродячі, безпритульні нежонаті люди, які наймалися на роботу. Вони залишалися тут до зими, а дехто й на зиму.

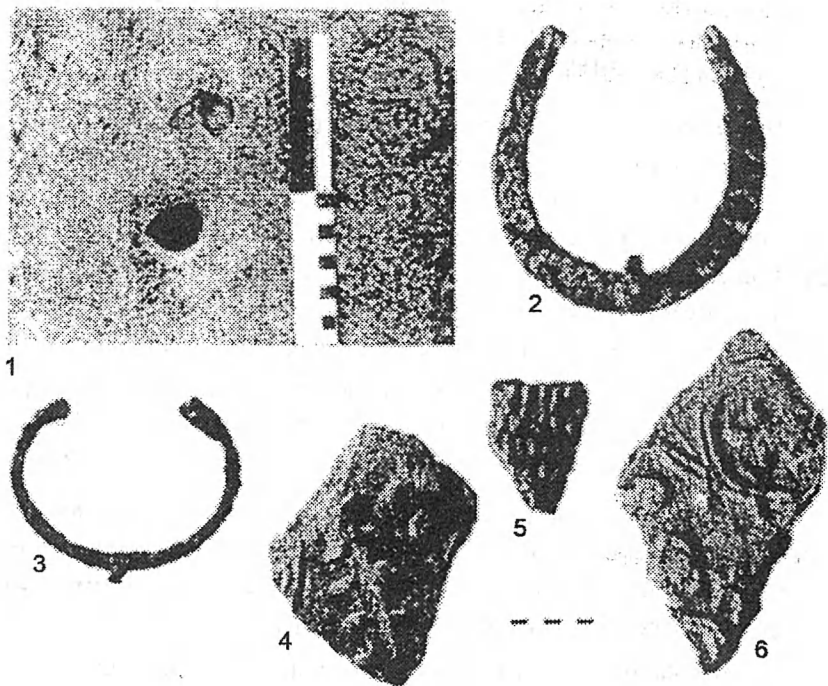
Великі підприємства для обробки риби – сушіння, соління, виварки жиру тощо – називалися сапетними заводами. Власники їх наймали на сезон групу робітників – тафу, звичайно від 12 до 20 робітників, які й обслуговували промисел. Ватаг артілі рибалок називався «гардівничим» (гардовим), а його помічник – таровничий – керував таром – рулем і неводом. Рибні заводи звичайно утримували компаньйони, 3–4 особи, яких називали односумами.

Заробіток наймита на риболовному промислі був значно більший, ніж у зимівниках. Однією з форм заробітної плати на Запорозжі в період Нової Січі була плата натурою. Найперше це стосується рибних промислів. Більшість наймитів тут працювали не «з найму», а «з половини», що означало: одну половину брав собі хазяїн промислу, а другу він розподіляв між усіма робітниками. Гайдамака Василь Табунець на допиті розповідав:

«А от них пошел... прямо в Гард, і пришедши в Великий пост, став в козаков на рибу с половини і був там целое лето» [16, с. 668].

Для переробки риби потрібні були відповідні знаряддя праці. Основним риболовецьким знаряддям був невід. То була величезна сітка довжиною близько 200 сажнів (400 м) і більше. Разом з мотузками, прив'язаними до обох його кінців, довжина невода сягала близько 600 м. Інші знаряддя праці: бредень (для дрібної риби на мілкому місці), волок (для лову з човнів на глибокій воді), ятір (стаціонарний, з кількох обручів лози і натягнутою на них сіткою, його встановлюють на дно водоймища), мережа (густа сітка-косяк, розрахована на виловлювання молодих осетрів і пістряг), поріж (для виловлюван-

ня білої риби: густа сітка, яка протягувалася у кількох місцях крізь сітку із товстих ниток рідкого переплетіння), самолов, різноманітні за своєю конструкцією пастки, плетені з лози. Частину цих засобів лову закупували на Гетьманщині, але більшість знарядь виготовляли свої майстри – на місці.

Ямки для шворнів на місці Старого, або Козацького, гарду (1) та матеріали з розкопок на Клепаному (Гардовому) острові (2–6). Фото М. Товкайла

Крім невода та інших приладь, на промислі обов'язково були дуби (човни) або каюки і маленькі човники – під'їздки.

Завести рибний промисел формально міг кожен козак, але насправді це право міг використати далеко не кожен. Щоб заснувати промисел, треба було мати чималі кошти. Дуже доро-

гими були рибальські снасті. Так, як свідчать джерела, невід і п'ять рибальських сіток коштували 50 рублів. Для порівняння: дуб (човен) коштував 18 рублів [15, с. 547]. З реєстру захопленого у козаків майна дізнаємося, що

«у козака куреня Кисляковського, прозванням Оканя с товарищи двадцатью члвки при реке Богу на Червоной косе забрато (татарами. – *Авт.*) риболовних неводов – два. Цена оным 100 рубле» [14, с. 381].

Все потрібне для заняття рибним промислом коштувало в другій половині XVIII ст. не менше 500 крб. [48].

Існував такий звичай – «кидати яси». Він означав щорічний розподіл рибних угідь між куренями жеребкуванням. Про розподіл же самої рибної здобичі повідомляв А. Скальковський. В одному з рапортів бугогардівського полковника (1772, липня 18) сказано, що наказ Коша в Гарді прочитаний і за ним

«з тієї риби, що в Гарду на Бузі ловиться, три перші десятки для полковника, писаря і осавула ділили, а чотири – на старшин військових (кошового, суддю, писаря й осавула) давати треба».

Якщо ж таку визначену кількість риби рибалки продадуть чи якось втратять, то для розрахунку з них стягувалася вартість тієї риби грішми. Варто познайомитися з ордером, який одержав гардовий полковник 16 травня 1772 р.:

«Прошлого года с одиннадцатого, данным г-ну полковнику Федору Великому з старшиною вообще с вами ордером, хотя велено б чтоб вы и с той рыбы, которая там вами и другими на Гарду и Богу ловитиметься один другой и третий дабы точные паколи ему, г-ну полковнику Великому з старшиною, а чотири на старшин войсковых давали, но потому ни единого паколя не толь нам, полковникам з старшиною, но и на войсковых старшин дать поупрямились и не дали; за что вам как презирателей войсковых повелений строжайше повелеваем, что вы за принадлежащие полковнику з старшиною три, войсковые же старшинам четыре паколи толикое число денег, поскольку паколи ры-

бы («натурою взимать» – закреслено) досталось взять, собрав г-ну полковнику Великому отдать» [295].

Із цієї словесної еквілібристики можна зрозуміти, що гардівська старшина порушила інструкцію Коша, згідно з якою рибна здобич розподілялася між козаками і старшиною в певному співвідношенні. Права старшини на свої чотири паї були порушені. І хоча це трапилося під час війни, старшина вимагала компенсації збитків за рахунок рибалок, які ловили рибу на Гарді.

Із вилову кращу рибу відправляли у Кіш для старшин, особливо під час тощі – посту.

Найдавніша галузь господарства – рибальство – була прибутковим заняттям. Риба завжди була традиційним і найголовнішим продуктом харчування самих запорожців. Ця галузь давала значні прибутки не тільки Війську в цілому, а й окремим промисловцям. Рибу солили, в'ялили, сушили. З неї добували ікру (кав'яр), виварювали жир, виготовляли клей. Рибу бочками вивозили в усі сусідні країни: в Польщу, Росію, Гетьманщину. Щорічно з Гарду за межі Запорожжя вивозилося 1500 четверних возів риби. Та ще й на утримання ченців Межигірського Спасо-Преображенського монастиря щороку відправляли 10 возів риби.

Про величезну кількість риби, виловленої в Гарді, можна судити з того, що в одному з рапортів бугогардівського полковника у 1772 р. відзначалося, що з 1 серпня по 1 жовтня тільки для старшини спіймано 4380 штук вирезуба (рід стерляді), частину яких надіслали в подарунок бершадському губернатору за дозвіл рубати ліс на будівництво гарду, а решту по 9 коп. за штуку продано. До речі, вартість риби у 1749 р. була 35 руб. за два вози [15, с. 525].

Хоча продаж риби у Польщі був пов'язаний з великим ризиком: більшість козаків, які везли рибу для продажу, як свідчать документи, ляхи повісили, більша половина населення Бугогардівської паланки займалася рибним промислом.

Коли наближалася осінь, працівники промислу відбивали гард і зберігали ліс у сухому місці, щоб вода не змогла його занести. Рибальські технології та традиції запорожців у цій галузі виявилися настільки досконалими і стійкими, що зберігалися до 40-х рр. ХХ ст.

На Південному Бузі були й інші гарди. Місцями ще й досі збереглися залишки їх. Так, у верхній частині порогу біля с. Куйбишівка помітні залишки гарду, залишки кам'яної споруди – гарду – добре видно з правого берега річки на порогах біля хутора Львів.

Мисливство. Друге місце в економіці Бугогардівської паланки посідало мисливство, або звіроловство, хоча й набагато менше порівняно з рибальством.

По берегах річок, по островах і балках водилося багато різного звіра. Звіроловством займалася група людей, яка жила переважно на території Бугогардівської паланки. Це були в основному люди бідні. Мисливці мали свій курінний лад і підлягали обраному із свого середовища отаманові. Отаманами могли бути заможні козаки. Вони й виступали організаторами звіроловних ватаг, власниками їхнього майна. Решта мисливців була, по суті, найманими робітниками.

Мисливців називали лисичниками через те, що полювали вони головним чином лисиць. Проте це не виключало полювання й на інших хутряних звірів, особливо вовків, які водилися в очеретах, і в деякі зими їх було таке нашестя, що степові мешканці постійно полювали й вовків.

Для гардівських мисливців важливим було не стільки м'ясо вбитих звірів (козаки більше любили рибу), скільки хутро. Здобуте ними хутро високо цінували на закордонних ринках, і Бугогардівська паланка була основним постачальником цього товару на ринках сусідніх держав. Хутро продавали московським, польським, українським і татарським купцям, хутром платили податки у військовий скарб і січову церкву, його по-

силали вельможам як подарунки тощо. На паланку та церкву сплачували десятину.

Звірине мисливство було пов'язане з великими труднощами. Щоб відстежити звіра, лисичники під проводом досвідченого мисливця рушали побережжям Бугу або інших степових річок у відомі їм вибалки, де рили землянки, запасалися на всю зиму харчами, залягали по глибоких балках, відшукували нори, розставляли сітки, пастки й так «лисичили» доти, поки лисячі шкури були в ціні.

Для звіроловства також потрібні були значні кошти: треба було придбати коней, рушниці, порох, пастки, харчі тощо. Деякі цікаві відомості про спорядження ватаги, про ціни тощо повідає наведений нижче документ. У квітні 1749 р. на ватагу мисливців, які ходили «на степ к р. Богу... для ловлі зверя», напали татари і забрали таке майно:

«Коней добрих 10, каждый по 26 руб.

Рушниц 3, каждая по 5 руб.

Списов 2, каждый по 1 руб. 50 коп.

Лисиц 90, каждая по 1 руб.

Волков 25, каждый по 2 руб.

Денег готовых 4 руб. 50 коп.

Кулбак 10, каждая по 3 руб.

Разом 312 руб. 50 коп.,

не рахуючи вовчого й лисячого хутра» [15, с. 548].

Коли набиралася достатня кількість хутра або винищувався весь звір, лисичники вирушали до гарбаря (чинбаря) – спеціаліста, який вичиняв шкури. А вже після вичинки ділили їх між собою і продавали купцям.

Скотарство. Крім названих, важливою галуззю господарства в Бугогардівській паланці було скотарство, в якому на перше місце виступає конярство. Широкі земельні простори сприяли цьому. Попит на коней був дуже великий, особливо під час воєн і походів, коли коні гинули поряд з вершниками. Недар-

ма значна частина архівних справ торкається викрадання сусідами одне в одного коней. У мирний час конярство приносило немалі прибутки в торгівлі.

Запорозькій Січі належала особлива роль у забезпеченні російської армії породистими кіньми. Запорожці вирощували три основні породи коней: так званих «тарантованих» – вони були дуже популярні ще у XVII ст., татарські коні й степова порода, виведена власне запорожцями – коні, про які казали, що вони мчать вітром. Серед запорожців побутувало багато приказок, прикмет, пов'язаних з конем, як от:

«козацький кінь – мудрець, він на двадцять діб біду чує»; «спіткнувся коник – чекай біди»; «кобила фуркає в дорозі – чекай на радісну зустріч»; «знайдена на дорозі підкова – добрий знак, її треба берегти на щастя» та багато інших.

Головними місцями кінських заводів були степові урочища від Інгульця до Бугу, де коні ходили «пустопаш» або під наглядом табунників. У сприятливий рік ці степи вкривала густа, найпоживніша трава, укіс якої давав сіно відмінної якості й у такому достатку, на який можна сподіватися лише при штучній сівбі трави. Багата і різноманітна кормова база забезпечувала якісним кормом коней навіть під час суворих зим, коли доводилося утримувати їх у стайні, що бувало нечасто. До чотирирічного віку коні були на вільному степовому утриманні навіть узимку. Витрати при цьому були мінімальні – лише на платню табунникам.

Окрім того, що Гард був зручним місцем для вирощування й утримування коней, це було зручне місце для переховування їх, тому козаки з усієї України гнали сюди коней, переважно крадених. Більшість коней запорожці вирощували самі, у своїх заводах, але немало вони добували в сусідів – поляків, турків, особливо татар, – купували, обмінювали, а частіше просто викрадали. Про те, як козаки ходили коней красти, розповідає переказ, записаний П. Кулішем:

«Наш родич Ясько був у запорожцях. То, було, розкажує. Пішли ми, – каже, – аж за Бог-ріку, над Тилигул, коней красти. Глянем, аж такий табун коней стоїть! От я приліз, аж ногаєць вартовий спить і віжки намотав коло руки. Я як сунув його списом! А він був у панцирі, то спис так і закорчився. Він як схопиться та до мене! То якби не було ножа, то зарізав би вражий син. А то я як черкну його ножом по горлу, то він так і повалився» [131].

Або С. Мишецький розповідає:

«Те ж Військо Запорозьке, коли почує татар чи поляків у слабкому стані чи необережності, то зібравшись як із Січі, так і з зимівників, у немалій силі, через вільність свою напад чинять, і від татар та від поляків часто отримують собі велику здобич, і відганяють у них багато коней і худоби» [158, с. 53].

Численні реєстри скарг кримських татар на запорожців свідчать про крадіжки коней козаками і переховування їх у Гарді.

Сліди викрадених («зайнятих») коней, захоплених переважно гайдамацькими шибайголовами, найчастіше вели до Гарду. Потерпілі часто опізнавали своїх коней в Гарді («в тамошнім табуне», «в стаде гардовом» тощо). Комендант фортеці Святої Єлизавети Григорій Толстой звернувся до кошового отамана Олексія Білицького з проханням повернути козакові слободи Вільшанка Новослобідського полку Івану Реві його коней, яких він опізнав у Гарді в табуні.

Згідно з реєстром скарг кримських татар, за п'ять років (1740–1744) гардовими козаками відібрано у татар 889 коней [14, с. 238–241, 243–245].

Крім військового табуна, в Гарді існували численні табуни власних коней.

Серед скотарства виділялося вівчарство. Останнє з часом стає провідною галуззю в регіоні. Про стан розвитку та розміри цієї галузі господарства свідчить такий факт: у 1769 р. під час набігу татар із зимівників, що належали до відомства Бу-

гогардівської паланки, було відігнано 100 тисяч голів овець та 10 тисяч коней [19, № 7, с. 138].

Важливе місце у скотарстві посідає також велика рогата худоба. Найбільше розводили волів – попит на них був також великий: це робоча сила у рільництві, у перевезенні вантажів, предмет торгівлі. Рогата худоба годує: дає молоко, масло, м'ясо, крім того, на продаж ішли шкури, роги, а для опалення – так званий «кизяк».

Без волів не було б чумацтва. З ранньої весни до пізньої осені вони возили 50–60 пудів ваги на двокінній мажі, долаючи в Крим або на Дон і назад до 2000 верст.

Чумацький промисел. Одним із важливих важелів економічного життя Бугогардівської паланки, як і всього Запорозжя, було чумацтво – народний торговий промисел.

Слово «чумак» має декілька пояснень. У давнину його пов'язували з назвою хвороби – чуми, про яку нібито першими дізнавалися чумаки, коли вона поширювалася з півдня (Криму та інших місцевостей), і яку вони часом звідти й заносили. Тому й сорочки вони носили дьогтем просичені, і цим асоціювалися з чумою.

Згадаємо, що через територію паланки проходили три торговельних шляхи: Гардовий (або Королівський), Січовий-Вищий і Січовий-Нижчий. Цими шляхами безперервно йшли купецькі каравани і чумацькі валки з товарами з Польщі – в Крим і Туреччину і назад.

Чумаки, які рухалися з областей південно-західної Польщі, досягнувши запорозьких рубежів, тобто впадіння Синюхи в Бог – до Богополя, зверталися до російського коменданта з проханням дозволити йти в Гард для переправи через Буг. У Гарді чумаки платили мито за перевіз – так зване «мостове» – і переправлялися через Буг. Перед тим для безпеки в дорозі вони брали конвой – запорозький загін з військовим пірначем, військовою печаткою, прикріпленою до пірнача, і рухали-

ся далі в глиб Запорозьких Вольностей – до річки Мертвовод, а звідти, взявши провідників Інгульської паланки, ватага сягла Микитиноного, якщо йшла в Крим, або Кодака, якщо прямувала на Дон по рибу. За те платили до кошової скарбниці 8 крб. до Микитиноного і 10 – до Кодака, давали невеликий ралець (подарунок) своїм проводирям. Такі мандри були спокійними і безпечними.

За Д. Яворницьким, хто їхав на Дон по рибу, переправлялися через Дніпро біля Кодака й рухалися далі східними степами Запорожжя, а ті, хто їхав у Крим по сіль, отримували в Микитиноному особливі ярлики і квитки татарською і турецькою мовами від запорозького товмача, переправлялися через Дніпро й далі вже вступали у володіння ногайських татар і тримали путь на місто Перекоп, тепер уже без запорозького конвою.

Чумацький промисел був тяжкий і небезпечний. Їдучи пустельними степами, де не було трав, або по солончаках та отруйних болотах придніпровських лиманів, чумаки не мали змоги цілий місяць розвести вогонь, щоб зварити їжу, й харчувалися толокном та товченими сухарями. Терплячи спрагу, спеку, голод, вони ховалися, наче звірі, по тернах і комишах від розбійників своїх і чужих.

Про трагічну подію, що сталася з чумаками, ми довідуємось із рапортів від 1 серпня 1774 р. полковника Війська Запорозького Опанаса Ковпака та військового старшини Андрія Порохні кошовому отаману П. Калнишевському. Жертвами ненависті, що її відчували кримські татари до російських окупаційних військ, стали українські чумаки, які перебували на той час у Криму. Як видно із рапортів, «татаре все взбунтовавшись по різних местах великими толпами разделясь... шедших всех (чумаків. – *Авт.*) поруба коих було до двох тисяч и скота их позабирали» [194, с. 5].

Тут треба пояснити, чому небезпека була не тільки з боку чужих, а й своїх. Справа в тому, що хани іноді нагороджували своїх каймаканів, диздарів, комендантів «за многие службы и

посылки от его ласки» правом на мости на тій чи іншій річці. Останні іноді перепродавали ці права на мости і на збір мита запорожцям (на річці Білозірці, наприклад, за 40 рублів на рік). І запорожці збирали перевізні мита на землях татар і ногайців з чужих і своїх [69, с. 137]. При цьому могли й пограбувати чумаків, заволодіти їхнім майном, а самих у полон захопити і продати туркам як ясир. А можна було залишитися без волів: їх крали татари, відганяючи у свої аули.

Труднощі чумацьких доріг змушували чумаків організовуватися на час подорожі в групи (від 10 до 100, а то й більше возів), або валки, для керівництва якими з досвідчених чумаків обирали отаманів, на кожну валку обирався також кашовар, він готував їжу із взятих у дорогу продуктів. Рухаючись великою групою, чумаки легше долали природні перешкоди, мали можливість оборонитися від нападів кримських татар і ногайців Буджацької орди, а також від розбійників. Їм дешевше обходилася охорона і митна плата. А платити чумаки мали за все: за воду в дорозі, щоб напоїти худобу, – плати, за випасання її – плати, за переїзди гатями й містками – плати, за пороми, певну суму за проїзд запорозькими землями – у Військову скарбницю тощо.

У Крим по сіль. Худ. В. Радомський

Крім головних, чумацьких шляхів було багато: вони з'єднували Лівобережжя й Слобожанщину з Запорозжям та Кримом, вели на Азовське море та на Дон, інші єднали північно-західне Лівобережжя й Правобережжя з Галичиною і Молдавією. Боковими гілками чумаки їздили майже в усі куточки України. Таких гілок було декілька на території Бугогардівської паланки, де чумацький промисел набрав значних розмірів. Запорозькі чумаки залишили значний слід не лише на мапі паланки, а й у численних переказах, легендах, назвах криниць, в історичній мікروتопоніміці тощо, й дещо нам удалося зібрати.

Біля одного з поворотів річки Чертали, коло села Молдавка (нині с. Козубівка Доманівського району), була зручна переправа, котрою користувалися чумаки. На північному заході Молдавки було чотири хутори, перед в'їздом у село з боку Доманівки. Саме тут вздовж річки проходив чумацький шлях, розгалужуючись на Доманівку й Олександрівку Вознесенського району.

На великих відстанях між природними водопоями, коли чумаки зупинялись на відпочинок валками, вони копали на своєму шляху криниці. Зупиняться на вечір, а на ранок, дивись, уже й криничка викопана. Та не одна, а три. З таких криничок і з'явилося село Новокосянтинівка Братського району, стара назва якого – Кринички. «Доїдемо до Криничок, там і відпочинемо», – казали чумаки.

Чумацьким називають колодязь у с. Трикрати Вознесенського району. За переказом, чумацька криниця стояла в Кашперівці Новоодеського району. Від тих давніх часів залишились у полі чумацькі три кринички, що знаходяться за три кілометри від с. Пересадівка Жовтневого району, та три криниці в полі недалеко від с. Кримка Первомайського району.

Історична частина с. Григорівка Братського району називається Чумацька Корчма. Колись це було містечко, і через нього проходив чумацький шлях із північних областей України на південь. Ось тут, на краю села, чумаки відпочивали біля

корчми. З часом її так і називали – Чумацька корчма. Зараз старої корчми давно немає, а назва залишилася.

Хутір Борщаки Веселинівського району існує з козацьких часів. Серед мешканців села побутує легенда, що у цьому місці зупинялися чумаки й варили борщ. (Щоправда, мало ймовірно, щоб чумаки варили в дорозі саме борщ).

У Миколаївському районі є с. Жовтневе, стара назва його – Чумаки. За народними переказами, тут, на перехресті доріг, знаходився традиційний постій чумацьких валок, які зупинялися на перепочинок.

Чумацький шлях проходив також побіля с. Водяно-Лорине Єланецького району (старі назви – Аргамакли, Громоклія, Водяне), про що згадує у своїх «Записках» О. Смирнова-Россет:

«Чумаки – это то же, что у нас извозчики, – они погоняли коротеньким хлыстиком своих белых волов, лениво крича: «Цоб цобе», т.е. пошли. Они ходят в белых рубахах, покрытых смолой, из предосторожности от насекомых, и курят люльку, т.е. коротенькую трубку. Бабушка всегда им высылала не горелку, но арбузы, дыни и хлебы» [225, с. 273].

У давні часи їздили в Крим по сіль, чумакували, або, як казали, бурлакували, мешканці Антонополя та інших сіл Братського району. Чумакувала частина селян Кримки та інших сіл.

Чумацтво знайшло своєрідне віддзеркалення в чумацькій народній творчості Південного Прибужжя. Яскраву легенду «Чумацька мітла» записав М. Радкевич від П. П. Курнікова в с. Антонопіль Братського району.

«В давні часи антонопольські люди майже щороку їздили в Крим по сіль, чумакували. І кожного разу вони брали з собою мітлу. Не сіль змітати на Сиваші, а ось з якої причини.

Якось поїхали наші козаки до Криму, набрали солі і вже поверталися додому, як наддніпровськими очеретами довелося їм заночувати.

Тоді в степах аж до наших країв панували татари. Тому, стаючи на нічліг, чумаки ставили вози колом і по черзі несли варту. Так зробили і цього разу. І ось яке сталося диво.

Десь за північ дозорці побачили, як з очерету на мітлі злетіла відьма і понеслася, мов лелека понад плесом води, прямо до чумацького табору та й опустилася в його центрі.

Вартові здійняли тривогу, доповіли про цю пригоду отаманові чумацької валки Лук'яну Сиворотці. Кинулися шукати відьму, але ніде не знайшли. Отаман наказав чумакам вишикуватися в шеренгу. Коли ланцюг простягнувся через увесь табір, біля нього пішли отаман і двоє дужих козаків. Зупиняючись навпроти кожного, отаман наказував:

– Ану, перехрестись! Перехрестись!

Чумаки хрестилися, а отаман ішов з перевіркою далі. Десь аж у хвості шеренги один з чумаків несподівано вискочив, перемахнув через вози і стрімголов метнувся в густі очерети. Варта помчала навздогін, але слід утікача загубила.

В таборі відьми не знайшли. Мабуть, ото саме вона, перевдягнена у чумака, і зникла в очеретах. Посеред табору валялася лише її мітла.

– Татари! Татари! – закричав один із дозорців, і всі побачили, як по залитому місячним сяйвом степу несеться у бік табору великий кінний загін татар.

Козаки кинулися на вози і шаблями та списами почали відбивати напад. Бій був запеклим. Татар було значно більше. Нависла загроза полону і неволі. Козаки билися відчайдушно. Раптом дужий татарин перебив навпіл шаблю отамана. Та Лук'ян не розгубився. Він схопив у руки забуту відьмою мітлу і крикнув:

– Ану, мітла, бий татар дотла!

І, о диво, – мітла раптом вирвалася із рук отамана і з великою силою почала бити татарських нападників. Від кожного її удару падало з коней по трое-п'ятеро татар. Мов буря, носилася вона в гущі татарського загону, і татари з криками «Шайтан! Шайтан-мітла!» кинулися втікати у степ. Мітла гналася за ворогами, аж поки вони не зникли за обрієм. Тоді прилетіла в табір і впала біля ніг отамана. Той підняв її урочисто прикріпив, ніби прапор, до свого воза, сказавши:

– Оце, хлопці, буде назавжди наша охорона!

Відтоді чумацька валка з Братщини, а з нею й інші валки почали брати з собою в дорогу по сіль мітлу і виставляли її, як

прапор, над чумацькими возами. А татари, забачивши мітлу над чумацьким обозом, відразу чимдужче утікали в степ. Напевне, чутки про дивовижну «шайтан-мітлу» наганяли на них жах» [141, с. 174].

Інші промисли. Менш важливою господарсько-промисловою галуззю було бджолярство. Особливо відомими місцями бджолярства в Бугогардівській паланці були урочища по Інгулу й Громоклії, де запорожці «порядну кількість меду здобували» [247, с. 187]. Бджолярство у запорожців було в особливій пошані: «Бджола – божа мушка, а пасічник – угодний богові чоловік», – казали запорожці. Бджільництво давало їм потрібну вигоду: з меду готували напої, соти використовували в їжу, а з воску виготовляли свічки.

Порівняно з названими вище промислами, меншу вагу мало городництво. Воно існувало лише для задоволення власних потреб. Вирощували ті самі овочі, що й нині вирощують, додати можна тільки тютюн.

Те саме можна сказати про садівництво. Садів у паланці, можна сказати, не заводили через часті напади татар, під час яких дерева нещадно нищили, а також через надто сухий клімат улітку. «Садів ніде не заведено, а утримують часом біля заводів (рибних) дику грушу, яблуню чи вишеньку без будь-якого догляду» [247, с. 186].

За часів Нової Січі економічний потенціал Бугогардівської паланки поступово зростає, у господарстві починають розвиватися капіталістичні відносини.

Торгівля. Кордон для Бугогардівської паланки був не тільки місцем конфліктів, але й зоною торгівлі. За доби Нової Січі козаки вели активну закордонну торгівлю з Польщею, Кримським ханством, Туреччиною та внутрішню – з Росією, Україною, а з 1750-х рр. – з Новосербією.

Польські купці йшли в Гард через фортецю Архангельськ, через Цибулів та інші поселення. Тут, у віддаленому степу, вони мали притулок – до їхніх послуг були: заїжджий двір, шин-

ки, базар, крамниці. Гард був ланкою, яка єднала торгівлю Польщі із Запорожжям. Із Гарду купці продовжували шлях у Січ чи в Очаків. Якщо вони йшли в Очаків, то переправлялися через Буг вище Гарду, на версту чи трохи далі. Саме там стояла запорозька застава із 80 чоловік на чолі з полковником, без дозволу якого ніхто не міг перебратися через Буг на татарську сторону чи з татарської сторони на запорозьку. Нагадаємо, що для безпеки подорожнім давали особливий знак – пірнач, який вони мали берегти, аж поки не покинуть кордони Запорожжя: торгові шляхи були вельми небезпечними через воєнні дії, які якщо й припинялися, то ненадовго, а також через загрози розбійницьких нападів.

Підкріплює це письменник Є. Гребінка в повісті «Чайковський»:

«Тепер ви спокійно їдете запорозькими степами по рівних широких дорогах... А колись не те було... у кожному яру слід було побоюватися засідки, в кожному куці можна було підозрювати прихованого ворога, котрий, мов гадюка, плазуючи в траві, дивиться на вас пильними очима і в тиші натягає цілкого лука або веде за вами несхибне дуло рушниці, очікуючи слушної миті, щоб спустити курок» [56, с. 80].

Посилаючись на книгу «Русалка», надруковану у Вільно 1840 р., А. Скальковський розповідає про уявну поїздку в 1768 р. кількох поляків:

«...Зрідка натрапляли на кургани, які начебто стояли у певному порядку; ці могили слугують козакам для встановлення пікетів і для вказівки шляху в зимові заметілі. Таким чином досягли ми безлюдною пустелею Гарду на Бузі, де вже починалися володіння січових козаків. Там між скелями були влаштовані язи, тобто коші з лози для ловіння риби, ми знайшли там осавула, котрий командував замість полковника, – той саме поїхав у Січ. Він нас добре прийняв і в провідники дав свого козака запорозького, якому вручив залізну палицю (пернач) з гострими шпичаками зверху. Наші (уманські) козаки нам пояснили, що

вигляд цієї палиці буде для нас достатнім заступництвом... і що мандри з такою палицею цілком безпечні; що Кіш уклав з Уманською та Смілянською економіями таку угоду, присягою затверджену, що в подальшому запорожці Польщу грабувати не будуть... Скрізь, у найглухіших степах і яругах, де траплялися тільки зимівники та бродячі запорожці, вигляд священного для них клейнода був істинним захистом для мандрівника, незважаючи на його польське походження» [214, с. 174–175].

За переправу через Буг на човнах, поромах, плотах з проїжджаючих брали плату, яка складала найголовніший прибуток Війська Запорозького. Крім прибутків від зборів з купців і торгових людей, немалий прибуток приносила сама торгівля.

Бугогардівське населення торгувало головно рибою. Її продавали бочками, возами, головами (поштучно). Оброблену рибу, переважно сушену, в'ялену, везли в Росію, Лівобережжя і Правобережжя. Їздили у володіння Польщі: Умань, Лисянку, Корсунь, Смілу та інші поселення.

В Гард приїздили «для купечества» з різних місць: з Лівобережної України, з татарських аулів та інших місць.

«Да приезжающий-де в Гард для купечества нагаец Магмет оного ж августа в 30 день ему, полковнику, в паланці обявил...» [14, с. 363].

Залишимо те, що «обявил» ногаець полковнику, нам цікавіше було б знати, для якого «купечества» приїздив він – що хотів купити чи що мав продати в Гарді. Запорозькі торговці (теж люди «для купечества»), наприклад, везли з Очакова грецькі й акерманські вина, сіль, сухофрукти, рослинну олію, мило, сап'ян, шовкові тканини, зброю (рушниці, пістолі, порох, кулі, свинець), кінську зброю (сідла, вуздечки) тощо, а в Очаків везли бараняче сало, тютюн, хутра, точильні камені, сушену рибу, риб'ячий клей тощо.

Щодо місцевої торгівлі, то у Гарді вона була досить розширеною. Твердження А. Скальковського, що у Гарді був невели-

кий ринок – тільки для рибної торгівлі, не узгоджується з документальними даними, які свідчать, що у Гарді йшла жвава торгівля різним товаром [4, с. 228]. Торгували, за влучним виразом М. Грушевського, не попелом від татарських згарищ, а кіньми, хутром, шкурами, худобою, продуктами скотарства, промисловими товарами і, звісно, рибою та товарами повсякденного вжитку (хліб, пиво, горілка, сіль тощо).

У 1749 р. козак Кисляківського куреня Семен Ясир з Малої Росії «в Гард для торговли следовал». По дорозі на Ясира напали ногайські татари – речі пограбували, а самого убили. Про це розповів робітник Ясира Іван Недремайло, якому пощастило втекти від татар. У донесенні бугогардівського полковника Тихона Слинька в Кіш міститься перелік речей, які забрали татари:

«...и при том разбое разграблено лошадей три, холста черкасского и льяного локоть сто, денег наличных российских 30 р., шуб овчинных новых две, свита з сукна лавочного зеленого, штани сукна простого». Всього на суму 106 р. 20 к. [4, с. 228].

Із документа стає зрозумілим, що у Гарді торгували не тільки продовольчими товарами, а й промисловими. Тут зосереджувалася місцева торгівля з ближніх населених пунктів, проводилися ярмарки і так звані торги – базарні (торгові) дні.

Крім Гарду, торгівля йшла і в інших місцях паланки. Відомо, наприклад, що на ярмарку в Ольвіюполі продавали велику рогату худобу, коней, овець, шкіри, масло, овочі. Місцеві чумаки з Дону возили в'ялену рибу, а з Криму чи з Прогноїв сіль, яку потім переправляли в Кам'янець-Подільський і Старокостянтинів. Були шинки у Громоклії, у Вербовому. Можна сміливо припустити, що у цих поселеннях були також базари.

Помітну роль у торговому житті паланки відігравали шинки й корчми. Повернувшись з «експедицій» на Правобережжя, гайдамаки зупинялися у Гарді, продавали там награбовані речі, а гроші, за звичаєм, «передавали» до рук шинкарів.

Багато чого може розповісти яскравий документ – протокол допиту шинкарів Марка Горкуші та Хоми Бохінника, обвинувачених у зв'язках з гайдамаками:

«От начала его (Хоми. – *Авт.*) битія в Сечи был в сечевом базаре бохенником* годов з сем, а потом в Гарде тот же промисел имел. А оттоль пошедши, в Великом Лугу єдну зиму да в Громоклії єдно лето шинковал» [16, с. 697].

Існувала особлива категорія людей – базарники. Ними називали торговців і ремісників. Гардівські базарники звинуватили бугогардівського полковника у привласненні внеску на Гардову Церкву й у зв'язку з цим звернулися до кошового отамана з проханням призначити на його місце полковником Трохима Щербинівського. Своє донесення вони підписали: «Лисичники і базарнії і со всем товариством» [14, с. 130–132].

На торгівлі запорожців із Кримом вкрай негативно позначився указ російського уряду від 11 травня 1744 р. про виплату Війську Запорозькому щорічного жалування не срібною, а мідною монетою: татари не хотіли продавати свої товари за мідні гроші. Один із шляхів розв'язання цієї проблеми запорожці знайшли у впровадженні так званої мінової торгівлі, тобто безпосереднього обміну одних товарів на інші.

Фінансова діяльність

Географічне розташування Бугогардівської паланки на торгових шляхах зі сходу й півдня до центральних регіонів України та Росії давало великі митні прибутки, їх доповнювали грошові надходження від традиційної запорозької торгівлі сіллю та від утримання корчом, шинків, заїжджих дворів тощо.

* Бохенник – пекар, торговець випічкою. Звідси «боханець», «буханка» (про хліб).

Збори мита на переправах були найприбутковішим із джерел ще за часів перебування запорожців у підданстві Кримського ханства. У нагороду за свою військову службу запорожці тоді навіть мали право збирати мито з перевозів на ріках Дніпро і Південний Буг [231, с. 591].

Серед переправ через Буг найважливішою була Бугогардівська переправа, або Бугогардівський перевіз. Що являв собою Гардівський перевіз, відомо мало: Яворницький каже, що тут були пором і човни. Очевидно, ця переправа не була належним чином впорядкована, і це не вдовольняло січове керівництво. Щоб збільшити прибутки, починаючи з 1771 р., ведеться листування Коша з польським бершадським губернатором Самуїлом Журановським про заготівлю на Правобережній Україні дерева для будівництва перевозу через ріку Буг. У 1772 р. з Гарду до Бершаді відряджено товариша Незамаївського куреня Тараса Сучака з людьми й кіньми по дерево.

Кіш вимагає збільшувати мито, і паланка охоче робить це: розміри платежів за перевози збільшуються, згідно з постановою паланкової сходки. Паланкова старшина, користуючись майже повною відсутністю контролю, під різними приводами самостійно збільшувала мита на перевозах, часто собі на користь. Якщо проїжджі противилися цьому, вона всіляко затримувала їх, що часто приводило до псування товарів. Враховуючи численні зловживання паланкового начальства, Кіш змушений був видавати спеціальні накази. Так, 11 липня (рік не вказаний) видано такий ордер на ім'я бугогардівського полковника:

«Следуемые из Сечи и в Сечь разные ватаги с Гарду чрез Бог команды вашей козаки перевозить за объявленную в оном (ордері. – Авт.) заплату сим козакам с того давать четвертую часть. Ныне ж приезжающие сюда разного звания ватажане являясь в оном представляются, что им и прочим переезжающим с Гарду чрез Бог медлительная и остановочная перевозка казаками делается, но к тому еще они и излишнее за перевоз берут» [47, с. 339].

Всюди, де тільки були ріки, не було жодного мосту або навіть гаті, щоб не брали хоча б по копійці з порожнього воза на користь полковника паланки.

У роки російсько-турецької війни торгівля запорожців не припинялась. Товари у Січ привозили підрядники по безмитному пропуску. За цих умов зростало значення перевозів, особливо бугогардівського.

24 жовтня 1772 р. бугогардівський полковник О. Ковпак рапортував у Кіш, що з перевозу зібрано 194 крб. 40 коп. 14 жовтня 1773 р. від бугогардівського полковника І. Сухини було одержано рапорт, що за період з 6 липня по 14 жовтня 1773 р. з цього перевозу було зібрано 300 крб. З них пішло на різні потреби 88 крб., на сіно та інший фураж – 155 крб. Залишилось 103 крб. [296, арк. 18, 29]. У 1774 р. з липня по січень зібрано мита на перевозі у Гарді 850 крб., а за весь рік – більше тисячі крб. [194, с. 14].

Те, що цей перевіз мав особливе значення, свідчить ордер В. М. Долгорукова П. І. Руденку від 11 червня 1774 р. про вільний проїзд через Переволоченський, Кременчуцький, Кодацький, Микитинський перевози, що ж до проїзду через Бугогардівський перевіз, то потрібно було сплачувати з воза по 20 коп. [296, арк. 52].

У липні 1774 р. бугогардівський полковник Василь Пугач просив наказу Коша, щоб осавул Письменний не чинив перешкод у перевозі, а гроші після розподілу на три частини пересилав у Кіш. Водночас 25 липня 1774 р. полковник писав про відсутність запису щодо зборів з овець, коней і рогатої худоби та просив Кіш встановити розмір мита.

В справах Січового архіву зберігся ордер Коша від 30 червня 1774 р. бугогардівському полковнику Василю Пугачу. В ньому перелічуються товари, які привозилися з Правобережжя на Запорожжя, і вказується розмір мита.

«С Полской области и других местах для промысла и других надобностях следуемых на Дард (Гард), по прибытий к перевозу

Дардовому, чрез оной на ту сторону Бога по выдержании указанного карантиня переправлять и за перевоз как на ту сторону Бога, так и на сю, с одних толко партикулярных промышленников и ватажан от самой большой польской бути з горелкою по пятьдесят копеек, а от меньших поменшу, разсматривая числу, за воз пшена или пшеничного борошна за четверной по 25, а за паровичной также и за житную муку по 15 коп., взимать и, разделяя на три части, одну вам гпдну полковнику з старшиною оставлять, а две до Сечи прислать к нам при ваших репортах помесячно» [295, арк. 45].

7 серпня 1774 р. паланковий полковник Василь Пугач повідомив, що за липень з перевозу було зібрано 155 крб., з яких на потреби перевозу витрачено 12 крб. й залишилось 143 крб. 29 серпня 1774 р. він писав про відправлення в Кіш 292 крб. мідною монетою, зібраних з перевозу за липень-серпень 1774 р. [296, арк. 60, 75].

Скористаємося нагодою розповісти про Василя Пугача, який цього року обіймав посаду полковника Бугогардівської паланки.

У селах, що розташовані на території колишньої Бугогардівської паланки, здавна з уст в уста передається легенда про героїчний подвиг козака Пугача, який загинув під час наїзду татарської орди на Гард. Легенду вперше записав Д. Яворницький, коли в 1886 р. відвідав Гард. Склею, що височіє над річкою Бугом неподалік Костянтинівки, і досі місцеві жителі називають скелею Пугача. Цікавим є той факт, що в селищі Арбузинка і навколишніх селах і досі живуть родини Пугачів. І кожна з них вважає героя легенди своїм далеким родичем.

За переказами, одного разу татарський загін з'явився на березі Південного Бугу. Виникла загроза втратити казну паланки та козацькі боєприпаси. Але кмітливий і винахідливий козак Пугач швидко зметував, як зарадити біді. Виїхавши наперед татарського загону, він став гарцювати на своєму коні, зваблюючи непроханих гостей на перегони. Татари вирішили, що козак стане їхньою непоганою здобиччю, і швидко, не роздумуючи, кинулися навздогін. Вони не знали ні місцевості, ні безмірної

козацької відданості. Та Пугач зрозумів, що не зможе встояти проти цілого загону. Тому, розігнавши свого коня, спрямував його на високий берег річки і в останню мить зупинив. Татари ж, не розуміючи маневру, захоплені переслідуванням, цього не зробили, тож багато їх зірвалося з високої скелі й загинуло в річці. Ті, що залишилися живими, розправилися з Пугачем, скинувши його з тієї скелі.

Скеля Пугач. Фото О. Требуха

А ось один із варіантів легенди.

Давно це було, ще в ті часи, коли запорожці боронили рідний край від чужоземних набігів. Жив тоді сотник Пугач і стояв зі своєю сотнею на Гарді.

Одного разу сила-силенна ханських вояків посунула на козацьку заставу. Послав Пугач гінця на Січ, щоб кошового попередити, а сам із сотнею вийшов назустріч орді, аби біля Бугу затримати ворога.

Схрестилися шаблі, почалася нерівна січа. Мужньо боролися запорожці, почорнів степ від ворожих трупів. Але й козацькі ряди рідшали. І тоді Пугач гукнув на кількох товаришів, що рубалися з ворогом:

– Хлопці, на скелю! Провчимо ворогів!..

І повернув коня сотник. Зрозуміли його козаки, полетіли за отаманом. Чи видано, щоб козак показав спину в бою? Заохочені втечею козаків, ординці чвалом кинулися навздогін, щоб захопити втікачів живими. Козаки піддавали азарту, підпускаючи їх ще ближче. Ще мить – і охопить аркан статуру Пугача. Та козаки пришпорюють коней і щодуху скачуть до Бугу. По п'ятах – переслідувачі. Ось уже чути гуркіт порогів, ось уже скеля, похила з боку степу і обривиста від річки. Сотник перший вискочив на неї.

– Пугу-пугу! – крикнув гучно і кинувся разом із конем в урвище.

– Пугу-пугу! – відізвилися товариші і – стрімголов за отаманом. Не могли напасники стримати розгарячених коней, кілька десят переслідувачів зірвалися зі скелі і знайшли свою могилу в бузьких хвилях.

Так загинули козаки, заманивши за собою ворогів. З того часу і називають скелю Пугачевою.

Легенд про Пугачеву скелю складено багато. І хоча ми добре усвідомлюємо, що справжня історія має бути написана без міфів, нам не вдається обійти їх і не помітити. А чи пов'язаний легендарний герой Пугач з історичною особою полковника Василя Пугача чи це просто співпадіння, нехай вирішує Читач, але не забуває при цьому, що й у міфів є зернятко правди. Не забуваємо також, що легенди – це народне тлумачення власної минувшини.

Вважаємо, що Читачеві цікаво буде знати, що полковник Василь Пугач мав зимівник у Бугогардівській паланці, на Інгулі.

Звичайно, паланкова старшина привласнювала значну частину прибутків від митниць і перевозів, посилаючись при цьому на те, що гроші витрачаються на військові потреби. У рапорті від 14 жовтня 1773 р. бугогардівський полковник Іван Сухіна повідомляє, що за період з 6 липня по 14 жовтня 1773 р. при Бугогардівському перевозі зібрано 300 крб.,

«...с которых денег употреблено при том же Бугогардовском перевозе на разные надобности 88 рублей, а на себе, якого на сено и на другие по здешней экономии надобности, 115 рублей. Остается з оных денег в наличности 103 рубля, о чем с покорностию нашего за известие репортуем. Полковник Бугогардовый Иван Сухина з старшиною» [296, арк. 29].

Кіш і Бугогардівська паланка вживали всіх заходів, щоб збільшити збір мита у військовий скарб за користування перевозом. Виконуючи вказівки Коша, бугогардівський полковник Іван Сухина стежив за тим, щоб жодна фура не проїхала без сплати мита. Тому він у 1774 р. повідомляв у Кіш про переправу фур постачальником, полтавським вйтом Павлом Руденком, який не значився у дозволі на безкоштовний переїзд.

А. Скальковський стверджує, що на Гардівському перевозі не було шафаря. За іншими даними, навпаки, був. І помилки тут немає – певний час міг бути, а згодом – відсутній. Шафар збирав прибутки, вів підрахунки, необхідні для утримання команди, наглядав за порядком на перевозі, особливо в літню пору, коли йшло багато купецьких караванів.

У січовий скарб надходили також податки з запорозького населення. Оподаткуванню в Запорозьких Вольностях підлягали всі категорії населення: від поспільства до козаків, навіть духовні особи. Податі були постійними і тимчасовими. Постійні податі до 1758 р. становили 1 крб. з сім'ї, а з 1758 по 1770 рр. – 1 крб. 50 коп. Остаточне визначення суми податку належало місцевій паланковій старшині, яка робила це за участю сільської громади. Для визначення розміру податків брався до уваги майновий стан кожної сім'ї (кількість худоби, хуторів, промислів тощо), тому місцева старшина складала загальний майновий реєстр не тільки всього свого відомства, але й докладний майновий перелік кожного одруженого козака.

Тимчасові податки від 300 до 500 крб. з паланки брали у надзвичайних випадках, а саме: при надсиланні важливих депутацій до Двору, при всезагальному озброєнні, як під час ро-

сійсько-турецької війни 1768 р. У роки війни Кіш отримував прибутки і з рибного промислу. Так, 11 липня 1771 р. гардові козаки-рибалки отримали наказ із Коша про видачу трьох з десяти паколів риби паланковій старшині та одного – військовій [296, арк. 6, 14].

Добрі грошові надходження приносила також торгівля. Для збільшення прибутків від торгівлі старшина наказувала призначати до купецьких валок варту, хоча б переїжджі їй не просили про це, але такий конвой йому давали і він мусив розплатитися за нього «непрерменно, по точности их установления».

У військовий скарб надходили податки з крамниць, із шинків тощо. Від кожного барила горілки, вина, пива й меду шинкарі давали по одній кварти напою чи його вартість грішми, що називалося куфовим збором. У липні 1771 р. Калнишевський наказував бугогардівському полковнику О. Ковпаку, щоб козаки, які перебували на території паланки та шинкували горілкою, неодмінно сплачували податки. Серед різних джерел прибутків немале значення мала здобич, якою вдавалося заволодіти під час різноманітних воєнних операцій. Перед походом кожен козак давав присягу, що він ніякої здобичі не затаїть і віддасть чесно у свій курінь «для розподілу на військо і товариство». І віддавав. Гроші, виручені з гардової здобичі, йшли на церкву, про що свідчать такі документи:

20 травня 1772 р. ктитор (церковний староста) Олексій Вірменко пише розписку про отримання грошей на церкву з «гардової добичі»:

«1772 году, Мая 20 д. Прийнято мною, ктитарем Олексієм Вірменкою, з гардової добычи денег на церковь девятдесят рублей и сорок копеек, в яком прие́ме и подписуюсь за неумением грамоти своеручно крестом» [14, с. 143].

1 червня 1772 р. той же ктитор Олексій Вірменко отримав від паланки частину здобичі від походу під Очаків – 73 рублі з копійками.

Кошти до військового скарбу, до яких додавалися й особисті пожертвування козаків, постійно виділялися на утримання старих і скалічених у походах козаків при шпиталях Києво-Межигірського, Самарського, Нехворощанського, Трахтемирівського монастирів.

Всі зібрані кошти (податки) розподілялися на три частини, з яких дві йшли до Січі на «паламарню і канцелярію», а одна частина залишалася паланковій адміністрації.

Паланковий суд і судочинство

апорозькі козаки не мали писаних законів, а діяли виключно на підставі «стародавніх звичаїв, словесного права і здорового глузду» [88, с. 119]. Сукупність правових звичаїв, які діяли на території Запорозьких Вольностей протягом XVI–XVIII ст., становили звичаєве право запорозьких козаків, або так зване «козацьке право». Все внутрішнє господарське, громадське і сімейне життя було обумовлене нормами звичаєвого права. Характерною рисою козацького права є суворість та публічність. Якщо запорожці крізь пальці дивилися на минуле тих, хто вступав до їхніх лав, то за порушення запорозьких порядків карали суворо.

Діяльність козацьких судів на Запорозжжі базувалася виключно на нормах звичаєвого права. Вони були широко відомі українському населенню своєю простотою, принциповістю, справедливістю рішень, відсутністю тяганини. Козацький суд, що відбувався на підставі місцевих звичаїв і розпоряджень Коша, складався з кількох інстанцій: паланковий суд у складі паланкового полковника і його помічників – писаря та осавула, суд курінного отамана, військовий суд та суд кошового отамана, який виконував роль верховного судді. Найскладніші справи розглядалися на козацьких сходках або радах.

Живий свідок запорозьких порядків, 104-річний старець Микита Корж, у своїх спогадах розповідає, як із незначної судової справи (претензії по відшкодуванню збитків) позивач і відповідач пройшли всі судові інстанції: паланковий суд, курінний суд у складі двох курінних отаманів, оскільки позивач і відповідач належали до різних куренів, військового суддю і кошового отамана. Остаточний вирок виніс останній.

Д. Яворницький зазначає, що «суд на Запорожжі (був. – Авт.) простим, скорим і правим у повному й точному сенсі сих слів; покривджений і кривдник словесно викладали перед суддями суть своєї справи, заслуховували словесну постанову щодо неї і негайно клали край своїм незгодам і непорозумінням, причім перед суддями були однаково рівними й простий козак, і значний товариш» [283, с. 264].

У період Нової Січі практикувалися поїздки кошової старшини у паланки для розгляду судових справ на місцях. Зазвичай важливі кримінальні справи, особливо пов'язані зі смертною карою, розглядали січові старшини. Але у багатьох випадках, за відсутності січової старшини, обов'язки суддів у своїх паланках виконували паланкові полковники зі своїми помічниками – писарями та осавулами (паланковий суд). На жаль, ми не маємо у своєму розпорядженні ні актів судових слухань, ні протоколів допитів чи інших документів, які висвітлювали б судочинство у паланкових судах, але уявлення маємо завдяки свідоцтву сучасника: про суд та судові порядки у паланці розповідає Микита Корж [283, с. 268].

Правова система Запорозької Січі мала захищати внутрішній порядок її від злочинів, сприяти регулюванню суспільних відносин козацької громади – військово-дисциплінарних, адміністративних, охороняти життя і власність особи тощо.

Які справи розглядалися в паланковому гардівському суді, ми можемо судити з небагатьох уцілілих документів.

Ось приклад, який наводить А. Скальковський. Козак Платнірівського куреня Іван Пастрида служив по зимівниках і на

риболовлі у Гарді. Їдучи з Новоросійської слободи, зупинився на річці Чорний Ташлик у запорозького козака ночувати. Тут із іншими, напившись доп'яну, втратив усю пам'ять і служителя того зимівника, який підійшов до його воза, кулаками й дугою так сильно побив, що той на третій день помер. Вирок суду був такий: жорстоко покарати Івана Пастриду киями і відпустити на покаяння [214, с. 133]. Це був злочин проти особи. Зі злочинів найтяжчим вважалося вбивство козаком товариша, побої, завдані козаком товаришеві у тверезому чи п'яному стані.

Колишній бугогардівський полковник Кирило Темний приїхав до родини у місто Жаботин, і на ньому впізнали сорочку із украденого в жаботинського орендаря полотна. Через це суд наклав на жаботинську громаду штраф. Громадський отаман від імені громади просив Кіш відшкодувати збитки з майна Кирила Темного [13, спр. 164]. Крадіжка, незаконне привласнення майна, яке ми тут спостерігаємо, належало до злочинів проти власності. Норми звичаєвого права вимагали від порушника відшкодування збитків, повернення речей законному власникові, але відшкодування збитків могло відбуватися з майна того куреня, до якого був приписаний порушник, – як у даному випадку.

Об'єктом злочинних дій злодіїв та грабіжників найчастіше була худоба: коні, воли, вівці. Це пояснюється тим, що у той час кінь коштував 7–20 крб., віл – 5–8, вівця – 1, а заробіток наймита в зимівнику, для порівняння, становив у середньому лише 2,5–3 крб. на рік [47, с. 178–179, 349, 351]. За звичаєвим правом, якщо власники впізнавали в худобі, що продавалася на ярмарку, своїх волів, коней тощо, які були у них викрадені, і наводили незаперечні докази, то законному власникові не тільки поверталася худоба, а ще й виплачувалася компенсація за користування нею [59, с. 21].

Потерпілий, якому було відшкодовано збитки чи повернуто борг, писав розписку, в якій вказував, що його претензії за-

доволено в повному обсязі. При цьому вказувався розмір претензії й те, як її було задоволено, – поверненням речей, відшкодуванням грошима чи майном. Прикладом може служити розписка жителя м. Прилуки Петра Танабійенка про отримання 14 крб. від полковника Бугогардівської паланки Петра Перехриста за двох волів:

«Я, нижеподписанный, дал сию от себе Войска Запорожского Низового в Войсковую канцелярию к письменным делам росписку в том, что по претензии своей за удержание у мене сего 751 году, в мсце сентябре в средних числах бывшим гардовим полковником Петром Перехрыстом при речки Мяртводе пару волон от него полковника в заплату, по повелению его велможности кошевого отамана Якима Игнатовыча с товариством, 14 рублей денег принял. И впредь как его, бывшаго полковника Перехриста, так и других стороны запорожской ны в чем не повинен торговать.

В чем, яко неграмотный, при имени своем прилагаю своею рукою крестное знаменіе.

Полской области города Прилуки жител Петро Танабеенко +» [15, с. 454, 600, 604].

Такі розписки, а також й інші подібні документи (письмові договори, заповіти, різноманітні договори тощо) фігурували в судах як важливі докази.

На початку російсько-турецької війни 1768–1774 рр. проводилася загальна мобілізація. Кіш надіслав ордери до паланок – усіх, хто ухилився від призову, затримувати і посилати до Січі, а хутори і зимівники їхні спалити. В ордері від 10 червня 1769 р. паланковим полковникам наказано було козаків, які ховалися від служби, карати киями в паланках на базарах прилюдно, а потім під вартою відправляти у Січ. Йшлося про покарання за тяжкі військові злочини, якими вважалися дезертирство й ухилиння від служби. Причому в першому випадку козаків карали відшкодуванням майна.

Серед злочинів проти порядків управління і суду важливе місце займало негідкорення рядових козаків (сіроми) кошовій

та паланковій старшині. Згаданий М. Корж розповідає, як покарали козака побиттям киями за те, що він не підкорився рішенню кошового отамана щодо розміру відшкодування збитків потерпілому сусіду [283, с. 269], – за це до нього було застосоване тілесне покарання киями. Тим дивнішим здається донесення полковника Бугогардівської паланки Андрія Сухого Кошеві про свавілля і непокору деяких козаків, звинувачених у причетності до крадіжки коней. Козаки паланки спільно з ногайськими татарами украли 11 коней у козака Левушківського куреня Стецька Старого. Кіш вимагав від паланки негайно провести слідство, розшукати і повернути потерпілому коней. На це полковник відповів:

«То я рад би як найлутше и найскорейше тоє дело исправи-ти, точию я не могу с такими самовольцами ничего учинити и дела сего исправиити, и тех козаков вишписанних в Гарду сего числа за раз всех невозможно сыскать. А хоча й бы я кого і сискав с тех же козаков, обаче они моего суда і наказания не слушають і не боятся...» [14, с. 410–411].

Таку безпорадність полковника, службовця, наділеного владними повноваженнями, можна пояснити тим, що він мав справу з гайдамаками, з якими місцева адміністрація зазвичай сваритися не бажала.

Сучасний вид службових злочинів – хабарництво – у Запорозькій Січі не розцінювалося як злочин. Численні подарунки, які отримувала старшина, не вважалися хабарами, тому й кримінальна відповідальність за хабарництво не була встановлена. Різноманітні подарунки отримували старшина січова, курінна, паланкові полковники – і це було звичним явищем.

Щодо покарань, то вони мали виключно публічний характер. Вироки виносилися і виконувалися на площі чи на базарі прилюдно. Головною метою покарання у XVIII ст. було залякування і запобігання новим злочинам, для цього воно здійснювалося прилюдно. Покарання злочинця в Запорозькій Січі не було спрямоване на його тривале перевиховання та виправ-

лення. Саме тому на Запорозжі у в'язниці довго не тримали – лише тимчасово – до закінчення слідства, суду або ж до виконання вироку [59, с. 60].

У кожній паланці була в'язниця. В Бугогардівській паланці – теж (ми про неї вже згадували). М. Левченко залишив опис запорозької в'язниці, яку йому показували біля с. Костянтинівка: «Це невелика печера у скелі, що нависала над Бугом; вхід у печеру знаходився на декілька сажень вище поверхні води в Бузі й на декілька аршин нижче гребеня скелі. Злочинця на мотузці опускали до входу в печеру і на мотузці ж опускали йому харчі» [140, с. 347].

На утримання злочинців не виділялося ніяких коштів, їх виводили на базар просити милостиню, і за рахунок цього вони жили. У запорозців велося: всім чим можна скрашувати години життя приречених на страту злочинців. Їм приносили смачні страви, напої, тютюн тощо.

На Запорозжі значного поширення набула смертна кара як спосіб швидко і без особливих витрат позбутися злочинців. Майже в кожній паланці будували шибениці. Вони стояли у різних місцях, здебільшого коло великих шляхів – за межами поселень.

Вироки виконувалися, як правило, негайно. Тілесні покарання виконував осавул або всі бажуючі козаки, коли мова йшла про покарання киями. Наприклад, гайдамаку Черепяху «асаул гардовій взяв под караул и в паланці били киями» [17, с. 210]. За свідченням сучасників, у запорозьких козаків не було катів, тому смертні вироки виконували самі засуджені. Якщо у наявності був тільки один злочинець, засуджений до смертної кари, його тримали у в'язниці, поки не з'являвся інший. Цей новий злочинець і страчував старого [202, с. 83].

Найпоширенішим тілесним покаранням було биття киями. У Бугогардівській паланці, за переказами, до гайдамак застосовували своєрідну форму калічницького покарання – *кутаня*. Злочинцю замотували ганчіркою праву руку і ліву ногу,

обливали їх смолою і, відвівши його на відстань 20–30 кроків від річки, ганчірку підпалювали й засудженого відпускали, і якщо він встигав добігти до річки та перепливти на інший берег Бугу, то залишався живим [140, с. 347].

На Січі існував також базарний суд, який розглядав спори, що виникали між торговцями, кредиторами і боржниками. Обов'язки базарного судді виконував базарний отаман, інколи кантаржій – посадова особа, яка стежила за правильністю мір довжини і ваги у торговців і відповідністю цін на товари тарифам, встановленим у Січі.

Охороняли козацьке звичаєве право, як й усі козацькі традиції, старики – заслужені козаки похилого віку, в минулому військовій старшини, які мали авторитет серед козацтва. Саме вони відігравали важливу роль у здійсненні козацького правосуддя і стежили за збереженням старих, освячених віками традицій.

Церковні справи

еред Бугу, на острові Гардовому, як видно з плану 1742 р. інженера де Боскета, була влаштована похідна церква во ім'я Покрови Пресвятої Богородиці.

Похідна церква – полотняна чи дерев'яна з полотняним іконостасом – могла пересуватись не тільки під час бойових дій, але й з місця на місце, як у нашому випадку: на зимовий період, коли гардівське паланкове керівництво переходило у Вербове, церкву теж туди перевозили. Під словом «церква» не слід розуміти її будівлю, це вміст храму, начиння: антиминс, іконостас, ікони, ризи, священні книги тощо. Ці предмети культу й перевозили козаки. А приміщення храму могло бути капітальним, збудованим з каменю і дерева.

Церква у Гарді як прикордонна постійно зазнавала нападів з боку татар, турків, поляків. У 1740 (або на початку 1741 р.) на гардівську церкву напав і спалив її недоляшок, себто опо-

лячений українець, Сава Чалий. У 1747 р. напад на церкву вчинили ногайські татари. Вони розграбували її, а церковне начиння розтягли. За словами кошового отамана, «ікони Божия рисования на холсте подстилали на лошади под седла». Судячи з донесення Коша київському генерал-губернатору Михайлу Леонтьєву, сума збитків дорівнювала 5127 руб. 30 коп., та це тільки за церковне начиння. Що ж до інших святощів, головне з яких – «освященный антиминсь, въ котором по должности христіанской имелась некоторая частица мощей святыхъ, как и во иныхъ такихъ же антиминсахъ по всемъ Божиимъ церквамъ», то їх оцінити неможливо [5, с. 202].

За заподіяні збитки татари пропонували заміну – коней, худобу тощо. Запорожців це обурило: за татарськими законами, якби хто «дерзнув» напасти на їхню мечеть і «такому надругательству предать», то вони спалили б того з усім його родом та пожитками. А тут Божу церкву поміняти на коней – нечуване нахабство! На жаль, нам невідомо, чим закінчилося довге (як собача пісня, – казали запорожці) напівдипломатичне листування між Запорозьким Кошем і Кримським ханатом з цього приводу. Довге, бо тривало кілька років.

У 1751 р. польський уманський полковник Костка Ортинський та його товариш Иска Табанець з гайдамаками вчинили напад на церкву, при цьому забрали у полон ктитора бугогардової церкви та п'ятьох козаків, що були при ньому [14, с. 381].

Бугогардівські козаки як глибоко віруючі люди шанували свою святиню, вносили всілякі пожертви й дарування їй. Взагалі безкоштовна передача майна від однієї особи до іншої була досить поширена у правових відносинах запорожців. Козаки часто відписували, з огляду на близьку смерть, майно на користь церкви і монастирів, вносили пожертви та різноманітні вклади. Причини щедрості козаків до храмів крилися у притаманному козакам легковажному ставленні до грошей, багатства, в погляді на пожертви як на можливість замолюти гріхи, та й любили вони прикрашати релігійні споруди.

У 1757 р. бугогардівці зробили внесок у церкву: 14 перлин, проданих згодом за 15 карбованців, три срібних позолочених кубки, один з яких мав покришку з хрестом, кілька шматків штофної тканини різного кольору на священницькі ризи та три копи грошей. Але той внесок невідомо куди подівав полковник. Тож вкладники подали на нього скаргу кошовому отаманові Григорію Федорову. Скоріш за все, полковником у той час був Петро Перехрест – це встановлено за часом перебування його на посаді і за часом подачі донесення. Козаки звинуватили полковника у привласненні внеску на церкву і просили призначити на його місце іншого:

«І вашей велможности покорнейше просим, чтобы из вашей команды, кого наставите, то того мы будем слушать, полковника. А писар і осавул нам угодны будут. А мы вас покорнейше просим, чтобы нам вы прислали полковником Трохима Щербиновского, а тот полковник нехай прийдетъ к Воиску и благодарить. І в нас, хто станеъ полковником, то сего бывшего полковника не дать нечего, пока щоту із себе не здаст... І он, Трохим не накупається (не напрошується. – *Авт.*), но войско бугогардовое его просит. І вашей велможности покорное просим, чтоб Трофим нам был паном неодменно. І в том вашей велможности кла-
няемся.

Лисичники і базарні і со всем товариством» [14, с. 130].

На це Кіш відповів, що замінити полковника і призначити нового не можна, бо не можна до кінця року залишити паланку без керівництва. Заміна старшини відбудеться з 1 січня, як здавна встановлено.

У 1758 р., під час від'їзду полковника на Громоклію для пошуків гайдаків, ногайські татари знову зруйнували церкву. Полковником в той час був Дмитро Стягайло, він і порушив питання про заміщення притчу при церкві [13, спр. 58].

Для утримання церкви виділялася частка паланкового прибутку: збору від перевозів і рибної ловлі, здобичі, захопленої на полі бою, а також особистих внесків козаків. У 1772 р. на

Збирання милостині – одне з послушань, яке несли ченці будь-якого українського монастиря XVII–XVIII ст. Подаючи милостиню, віруючі сподівалися на спасіння власної душі. Подавання милостині вважалося богоугодною справою. Монахи-прохачі збирали подаяння на утримання своїх обителів.

Ось чому керівники січових церков усіляко намагалися завадити своїм «конкурентам» збирати милостиню на своїй території. Тому Кіш забороняв збирати подаяння «чужим», щоб свої церкви можна було справляти й прикрашати. 14 жовтня 1773 р. полковник паланки Іван Сухиня одержав від Коша наказ забороняти відправлення церковних треб безпашпортним священнослужителям і повертати їх до своїх монастирів:

«Как ми известилис, что без пашпортовъ шатающіеся іеромонахи, монахи и протчое духовенство гробы печатають, исповедивают и другие требы исправляют без позволения, чего имъ чинить и не принадлежитъ. Так і предлагаем вам чрез сіе, дабы ви, если бь могли таковіе изъявится, то зараз таковыхъ брать и до того не допускать, а велеть безпашпортним отходить в их монастыре, что наблюдат имеет начальникъ богогардовый іеромонах отецъ Никонъ, котрому по объявленій и спомоществованіе чинить.

Атаман кошовій Петр Калн., войсковая стар. і товариство» [14, с. 149].

Після знищення Січі в 1775 р. гардівську церкву поставили в Катерининському шанці. Церква ця мала багате начиння: срібні кадила, кипарисові, окуті золотом і сріблом хрести, срібні ліхтарі та інші цінні речі [281, с. 210].

Козацькі церкви були і в інших селах. Стояла церква в Кисляківці (нині с. Лимани Жовтневого району). Ця церква відрізнялася від інших. За своєю архітектурою вона більше схожа була на дивовижну вежу на два поверхи: стіни завтовшки до трьох аршинів, кілька бійниць замість вікон, двоє дверей, одні навпроти інших, одні вздовж Бугу, другі – вздовж Дніпровського лиману. Оскільки церква була збудована із дикого камін-

ня, вона нагадувала фортецю, пристосовану більше для стратегічних цілей – на випадок нападу татар. Яворницький, що відвідав церкву наприкінці XIX ст. (вона тоді ще існувала), пригадує, що в ній на той час зберігалися одна срібна позолочена чаша, два невеликих срібних різьблених ковчеги, кілька хоругв, хрестів, кадильних, столиків, 16 богослужбних книг та деякі інші речі [277, I, с. 149].

Здається, Скальковський помилився, сказавши, що в Катерининському шанці ще не було церкви. Перша церква во ім'я великомучениці Варвари існувала там вже у 1760 р. Під час нашестя татар на слободу церкву було спалено. Тоді на її місці слобожани побудували у 1774 р. нову, для котрої іконостас і антиминс у 1775 р. були привезені з похідної гардівської церкви [259, с. 147].

Існували церкви і в інших козацьких поселеннях: в Куцому Єланці (нині с. Себине Новоодеського району), в Гайдамацькому, в Костянтинівці (нині Арбузинського району), дві церкви були в с. Олексіївському (знаходилося між нинішніми Троїцьким і Новою Одесою) [151, с. 221], в с. Андріївка (на мапі Боплана), дерев'яна козацька церква стояла на Балках – в історичній частині селища Лиса Гора [22]. О. Смирнова-Россет у своїх «Записках» згадує про церкву Андрія Первозванного, яка знаходилася близько семи верст від Громоклії. За нашими дослідженнями, церква ця знаходилася в нинішньому селі Антонівка Новобузького району. Про своїх бабусю й дідуса О. Смирнова-Россет пише: «Их обвенчали в церкви Андрея Первозванного, в семи верстах от Громоклеи» [226, с. 77]. Була церква в Безридному (Ганнівці) [196].

Синод і Київська консисторія засипали Кіш запитами про кількість церков на Запорожжі. Калнишевський з Кошем відповідають ухильно. Можливо, справді кошовий не мав цієї інформації або не хотів з нею поділитися із владою, розцінюючи це як втручання у внутрішні справи Вольностей Запорозьких.

У Межигірському монастирі соборні ієромонахи згадали тільки чотири похідні церкви, серед них:

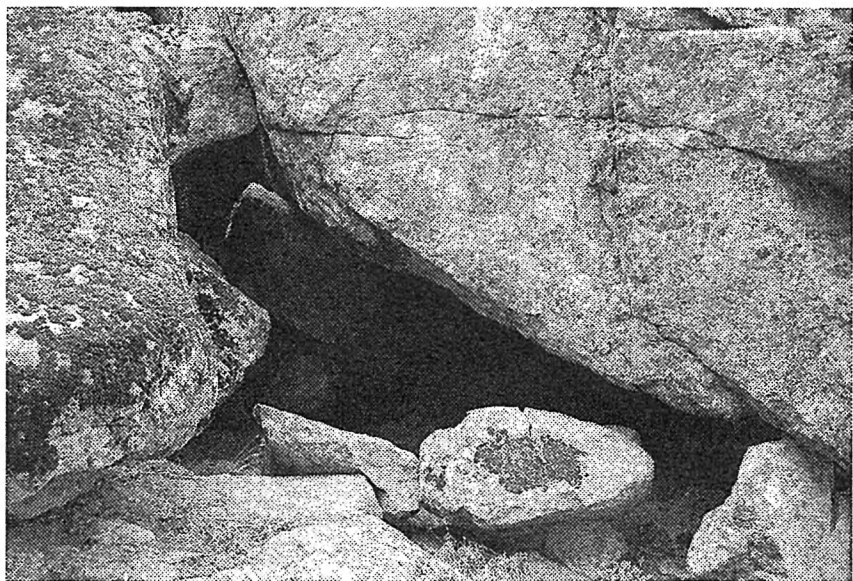
«Гард на річці Буг. Похідна церква Покрови Пресвятої Богородиці. Існувала вже в 1742 р. В 1747 р. зруйнована ногайськими татарами. Через деякий час відновлена. Перебувала у Гарді до 1775 р.

Верbove, при р. Інгул. Похідна церква Покрови Пресвятої Богородиці» [126, с. 30].

В запорозьких зимівниках або в невеликих садибах, де не було церков, влаштовували маленькі дерев'яні каплички, де ставилась одна або декілька ікон. В одному з донесень полковника Дмитра Стягайла вказувалося, що в зимівнику козака Гордія Полоза при р. Інгульці татари взяли «слюсарної роботи божницю й образ на полотні мальований Спасителя Господа нашого Ісуса Христа порвали й потоптавши ногами, на землю кинули» [212, I, с. 136].

Починаючи з XVII ст., Межигірський монастир, у підпорядкуванні якого були запорозькі церкви, присилав до них священнослужителів. 2 травня 1762 р. намісник монастиря Феодорит в листі до писаря Війська Запорозького Івана Яковлева писав:

«...покорнейше обявляю, что по письменному требованию Его Велможности Гпдна Кошового и всего товариства також с определения Гпдна нашего отца Архимандрита и согласного приговору всеи обще братіи отправленні з Кієво-Межигорского Мнтиря... на место Іоанникія в Гард ієромонах Амвросіи да с ним ієродіакон Геронтіи на место ієродіакона Єлисея...» [126, с. 33].

Печера Жидівська школа. Фото О. Требуха

Інші функції паланки

охорона природи. Унікальною на ті часи була велика увага, яку приділяли запорожці охороні й раціональному використанню природних багатств на території Запорозьких Вольностей. Існували чіткі правила користування лісами та мисливськими угіддями. Паланки регулярно отримували з Коша накази з приводу охорони природи, насамперед лісів. Не випадково один з лісів на території Запорозьких Вольностей мав назву Нерубай ліс.

На кожен вирубок лісу для зимівника треба було мати спеціальний дозвіл Коша. Запорожець, який бажав заснувати власний хутір чи зимівник, не отримував від Коша дозволу, поки попередньо не давав письмового зобов'язання зберігати і примножувати навколишній ліс. Не дозволялося рубати цінні породи дерев – дуб, горіх.

Паланковим полковникам та іншим посадовим особам на місцях суворо заборонялося давати дозвіл на вирубку лісу під загрозою не тільки позбавлення чину, але й жорстокого покарання. У наказах зазначалося, що природу потрібно охороняти і примножувати на майбутнє, «щоб зацадъвши леса... можно было и напредки чем корыстоватись». Розуміючи це, козаки й степовий осілий люд навіть за браком деревини на будівництво своєї оселі не зазіхали на лісові скарби.

Сторонні особи, які не перебували в підданстві Війська Запорозького, повинні були отримувати також спеціальний дозвіл Коша на користування рибальськими та мисливськими угіддями. В наказах Коша про охорону лісу вказувалося, що мисливців і рибалок, які самовільно полювали звіра або ловили рибу, треба було затримувати і повідомляти про це Кіш.

Виконуючи цей наказ, у червні 1761 р. бугогардівський полковник Корній Шустовал надіслав кошовому отаману Гри-

горію Федорову рапорт про затримання мисливців – жителів сусідніх із паланкою слобід, які самовільно, без дозволу Коша, полювали на лисиць [290, арк. 68]. Запорожцям-зимівчанам заборонялося ловити дрібну рибу і бити молоду дичину.

Відповідальність за порушення цих правил покладалася на місцеву владу – паланкову старшину.

Боротьба з епідеміями. Запорожжя, а особливо Бугогардівська паланка як прикордонна, доволі часто страждали від епідемій. Чума в Криму фактично не припинялася, та найтяжчими були кінець 1730-х, 1750, 1760, 1764–1765 роки.

Щоб запобігти смертельній небезпеці й захистити від неї людей, Кіш посилав у Крим розвідників для встановлення, чи не з'явилася де в Криму чи в інших турецьких місцях ця небезпечна напасть.

Занесена з Криму чума особливо лютувала на Запорожжі у 1750 р. й стала причиною тривалого карантину.

Восени 1755 р. козаки-розвідники повідомили, що в Туреччині та Польщі поширилася епідемія чуми. Реакцією Коша на цю інформацію був Ордер (наказ) паланкам встановити на кордонах з Річчю Посполитою та Османською імперією карантинні застави для обов'язкового відбування в них переїжджми шеститижневого карантину. В Ордері особливо підкреслювалася роль Бугогардівської паланки у цьому. Справа в тому, що взимку з Гарду на Бузі козацький військовий караул і військова команда із Нової Сербії були виведені, тому ніякої застави там не залишалася – і обивателі з Польщі могли вільно переходити на територію Запорожжя. Так само і з Туреччини. Тому Гардовій паланці наказувалося негайно влаштувати карантинні застави, обмежити в'їзд подорожніх з територій, населення яких було вражено епідемією чуми, із жителями турецьких та польських областей до закінчення карантину «сообщения не иметь».

У 1760 р. таємна розвідка донесла про чуму в Кафі, а 27 вересня 1760 р. було виявлено захворювання на чуму на січово-

му базарі. Через це Кіш негайно припинив торгівлю. І лише 17 травня 1761 р. карантин було скасовано. Заборона торгівлі приводила до великих втрат на рибних заводах. Під час чуми донські козаки, скориставшись карантинними заборонами, ловили рибу на запорозьких косах і продавали її, чого не могли робити запорожці.

Чума 1771–1772 рр. відгукнулася тяжкими наслідками: населення паланки дуже зменшилося.

Проти епідемій чуми на кордонах із Туреччиною влаштували карантинні застави. Така застава діяла в 1750 р. в Богополі, був карантин у Гарді. Історична частина сучасного смт Криве Озеро має назву Калантирка. За переказами, назва виникла від слова «карантин», який було встановлено у цьому місці.

Стежити за карантинними обмеженнями входило в обов'язки паланкового керівництва.

Обслуговування поштових сполучень. До 1770 р. поштової сполучення здійснювалися через гінців. З Польщі, Москви, Києва Кіш щотижня одержував листи, ордери, накази тощо через Черкаси або через Орловський шанець. Тут гінці отримували коней і провідників і їхали в Січ, замінюючи їх у зимівниках Бугогардівської та Інгульської паланок. Давати коней і провідників (варту) було обов'язком навіть січових козаків, що сиділи в зимівниках.

У травні 1774 р. була заснована нова лінія поштових станцій від річки Синюхи (польського кордону) до Микитино. За Скальковським, станції були встановлені в таких місцях:

Кількість	Козаків	Коней	Верст
Від Катерининського шанця до ур. (річки) Корабельної	6	6	25
Від річки Корабельної до ур. Гарбузино	6	6	25
Від Гарбузино до р. Мертві Води	6	6	25
Від Мертвих Вод до вершини Мертвої	6	6	25
Від вершини Мертвої до ур. Бобринця	6	6	25

ЧАСТИНА ДРУГА БУГОГАРДІВСЬКА ПАЛАНКА МІЖ ТРЬОМА ДЕРЖАВАМИ

РОЗДІЛ І

СТОСУНКИ З КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ І ТУРЕЧЧИНОЮ

Зону сходження кордонів трьох держав дослідники називають по-різному: пограниччя, міжкордоння, прикордоння, порубіжжя, трикордоння – кому як до вподоби.

Саме в цій зоні знаходилась Бугогардівська паланка, яку не обминали жодні події, що відбувалися на землях Вольностей Запорозьких та на їхніх кордонах: це і боротьба з турецько-татарським мусульманським світом, і спротив польським магнатам і шляхті, й приєднання до гайдамацького руху, й участь в російсько-турецьких війнах.

Сутички між запорожцями та сусідами були постійними, особливо з мусульманськими ногайськими та кримськими татарами.

Ногайські татари – у XVIII ст. загальна назва для кочових тюркських племен (окрім кримських татар) Північного Причорномор'я, що утворили чотири орди – Буджацьку, Джамбуїлуцьку, Єдичкульську і Єдисанську. Всі ногайські орди ділилися на роди (коліна, улуси). Кожен улус мав свою територію для кочування і перебував під владою родових князів – беїв, які підпо-

рядковувалися призначеному кримським ханом сераскир-султану. Сераскири (інколи у документах проходять під назвою каймакани) зазвичай були членами кримського ханського роду Гіреїв. Головним заняттям ногайців було екстенсивне кочове скотарство, основний вид житла – кибитки. В місцях тривалих стоянок вони будували землянки і тимчасові мечеті – джами. Важливу роль у житті ногайців відігравали розбійницькі набіги на Україну, Польщу, Московію, а також торгівля рабами. Проти спустошливих набігів ногайців вели боротьбу запорозькі козаки. Ногайська загроза була остаточно ліквідована внаслідок російсько-турецької війни 1768–1774 рр., усі ногайські орди визнали зверхність Російської імперії.

Запорожців приваблювала свобода степу, його багатства та промисли, і щоб заволодіти ними, вони все більше заглиблювалися в південні степи, засновуючи в них свої зимівники та хутори, які були своєрідними форпостами колонізації степу. Протягом століть козаки повільно, але настирливо посилювали свій тиск на Південь, у бік степів і Чорного моря. Природно, татари активно супротивилися цьому: для них степ був тим місцем, де вони могли кочувати і вести своє господарство, а також добувати ясир: работоргівля була чи не найголовнішою галуззю їхнього господарства.

Незважаючи на встановлені у 1742 р. кордони між Росією і Туреччиною, ногайці так само, як і запорожці, керувалися давніми трактатами, укладеними між Османською імперією і Польщею. Белградський мирний договір 1739 р. між Росією і Туреччиною, що поклав край війні між ними (1735–1739), не зняв напруження у стосунках двох країн. Протягом всього існування Нової Січі невеликі татарські загони чинили напади на Запорожжя, зокрема на зимівники та промисловиків Бугогардівської паланки, що знаходилися на крайньому півдні, тобто на кордоні з Єдисанською ордою.

Єдисанська орда – ногайська орда, васально залежна від Кримського ханства. У середині XVIII ст. кочувала на правому

березі Дніпра, від річки Кам'янки до річки Кодими (правобережної притоки Південного Бугу). Головні селища орди розташовувалися навколо турецької фортеці Очаків. Звідси ще одна назва цієї орди – Очаківська орда. Єдисанська орда була найчисленнішою серед ногайських орд: у другій половині XVIII ст. вона налічувала близько 40 тисяч кибиток. Саме з єдисанцями найбільше вела боротьбу Бугогардівська паланка. У 1770 р. Єдисанська орда визнала протекторат Росії і згодом була переселена у степи між Доном і Кубанню.

Татари зазвичай не брали в облогу укріплень: їхня тактика була спрямована на раптовий напад і миттєву втечу. У відповідь на такі набіги запорозькі козаки організовували «експедиції» в степ і захоплювали у татар худобу та інше майно. Цими набігами (плюндруваннями) запорожці відплачували туркам і татарам за їхні грабежі, полонення українського населення й «християнського люду», і часто полонені, що страждали у неволі, за допомогою козаків повертались на батьківщину.

Таким чином, татарські напади (чапули) дорівнювали козацьким «плюндруванням», і тому сутичкам і «претензіям» з обох сторін не було кінця – один одному роги збивали добре.

Період до виникнення Нової Січі, тобто до 1734 р., для Бугогардівської паланки – це час, про який майже зовсім бракує історичних джерел. Лише окремі уривчасті повідомлення, серед яких важко розібратися і які іноді вступають у протиріччя одне з одним.

Після зруйнування у 1709 р. за наказом Петра I Чортомлицької Січі запорожці пішли у кримські степи. В межах тодішніх володінь Криму була створена Олешківська Січ. Всі землі Війська Запорозького вище впадіння Самари в Дніпро були приєднані до Миргородського полку. Але з лівого боку Самари і в Гарді запорозькі садиби залишилися під владою турків і татар [214, с. 244].

У 1711 р. запорожці стали підданими Оттоманської Порти і мали служити ханським сераскирам, через що й Кіш в Олеш-

ках дістав другу назву – Кримський запорозький. Короткочасне перебування запорожців під владою Кримського ханату зазнало змін. Спочатку турки видавали козакам жалування грошима й провіантом і, головне, дозволяли їм брати прибутки від перевозів на Дніпрі та Бузі, брати із кримських озер сіль безкоштовно тощо. Але з часом усе змінилося.

Знищення Чортомлицької Січі та перехід Запорожжя під опіку Туреччини розірвали зв'язок між Січчю та зимівниками – економічною основою її, це сильно вдарило по козацтву. Для Запорожжя настали тяжкі часи. Татари заборонили запорожцям брати сіль безкоштовно, і вони змушені були купувати її у татар за гроші. До цього періоду належать ярлики ханів Каплан-Гірея та Іскандер-Гірея про грошові побори з запорожців. Козаки не раз повинні були ходити із Січі в Крим ладнати Перекопську лінію, не отримуючи при цьому навіть мізерної платні. Татари заборонили запорожцям займатися козакуванням, традиційним найдавнішим промислом, – здобуванням «козацького хліба», тобто грабуванням сусідів. Коли хан кримський пішов війною проти кабардинських черкесів (1712 р.), то близько трьох тисяч козаків запорозьких мусили до нього приєднатися [214, с. 240].

У грудні 1727 р. друга особа Кримського ханства – калга-султан Адил-Гірей, зупинившись на Бузі, забрав на промислах до двох тисяч козаків-зимівчан, які жили на річці Південний Буг, і повів їх у Білгородщину. Там він спробував підняти місцевих ногайців на повстання проти хана Менглі-Гірея II. Заколот невдовзі було придушено, самого калгу заарештовано. Найбільше постраждали запорожці: одних хан порозсилав на каторги – на турецькі галери, інших продав у рабство нібито за те, що вони з калгою бунтували. А калга попередньо казав, що бере їх за наказом хана [159, I, с. 601].

Пропонуємо документ, що найяскравіше характеризує становище запорожців, які у цей час «бідували під турком», – це

«ярлик», що був не просто загрозою, а й справжнім вироком запорожцям:

«Отамани курінні, оголошую всім вам: перед нас, хана і всього панства кримського, за скаргою ляхів покликані були до суду за вказівкою нашою в Крим отаман кошовий з іншими отаманами курінними. Після розгляду справи цієї, хоча за багатьох убитих своїх братів та євреїв, за пролиту кров християнську хотіли декілька тисяч талерів відшкодування, а ми вас тільки до виплати 15 кісей (гаманців – близько 6000 левів або 5000 карбованців) засуджуємо. Ці гроші ми зараз же від посланців ваших узяли, і цим нашим ханським листом всім вам, курінним отаманам, повеліваємо, щоб ви по своїх куренях ніяких злодіїв та свавільних людей не тримали і не таїли, а присуджену з вас суму зібрали або у когось позичили. Якщо ж надалі будете якісь крадіжки й насильства будь-кому чинити, то вже однією платнею не відбудетеся, а всіх вас, отаманів і стариків, покликавши до себе, погубити, а решту свавільників, пославши на них орду ногайців, винищити і з Коша розігнати звелю. І ти, пане кошовий, якщо не будеш своїх полковників від свавілля стримувати, і нас, панство кримське, соромом покривати не перестанеш, і сам смертної кари сподівайся. Вже багато разів у невинності своїй ви присягали, а винуватців досі не відшукали. Надалі, коли якась скарга до нас дійде, то не буду я ханом, якщо усіх вас не знищу. Про це сто-крат нагадуючи вам, залишаюсь Каплан-Гірей-хан з усім панством кримським» [214, с. 243].

Опинившись у такому скрутному становищі, запорозькі козаки (а таких було немало!) стали просити собі місце для оселення в Україні: краще бути під державою його імператорської величності у своїй православній вірі, ніж у бусурмана зазнавати неволі і розорення, але після 1709 р. переселення запорожців в українські міста імператорським наказом було заборонено. Тому вони вимушені були навіть залишати Військо, тобто виходити з козацтва, аби повернутися на батьківщину. Серед таких був Семен Безпалий. Син козака Лубенського полку Федора Ковтуненка, він виїхав у Запорозьку Січ у

1733 р., був рядовим козаком Титарівського куреня, встиг побувати у багатьох партіях і походах, але проти російських військ ні в якій «акції» не бував. Жив в урочищі Гард на Бузі й дуже давно задумав принести повинну російському государеві, щоб повернутися з-під влади кримського хана до рідних місць. У вересні 1733 р., разом із товариством у 36 чоловік, він залишив Військо і став просити дозволу жити в одному з українських міст, обіцяючи до кінця днів своїх не повертатися на Запорожжя [282, III, с. 355, 358].

Отже, так нічого і не вийшло з цього військово-політичного союзу двох полярних за своїм релігійним та етнічним походженням прикордонних спільнот. Тож запорожці, зрозумівши, що втрапили до дідька в зуби, вирішили повернутися під протекторат Росії. Чекали лише сприятливої обставини.

І от такий момент настав.

Хан поставив рішучу вимогу, щоб запорожці відправили своє військо до Польщі. Кошовий Іван Білицький із загоном перейшов Дніпро біля Кам'янки і попрямував до Бугу. Діставшись Гарду, зупинився, очікуючи розпоряджень з Росії, яка в цей час дала згоду на перехід запорожців під свою протекцію і на переселення їх на свої колишні землі.

Дізнавшись про це, козаки з зимівників у Гарді, з Прогноїнських земель, з Бугу та лиманів на дубах на початку березня 1734 р. з'явилися до Січі під начальством Якова Тукала і почали вимагати, щоб Кіш на щось зважився: «Весна, – кричали вони на майдані, – наближається, пора йти на рибні та звірині лови, а ми нічого не знаємо, що буде і кого слухати». І козаки, взявши клейноди, зброю і що могли з майна, покинули Олешки.

Частина Війська була на Бузі, інші, переправившись через Дніпро, новим кошем стали на річці Підпільній – правому березі Дніпра, за вісім кілометрів від Старої Січі, що була у Чортотлику. Розташувавшись на новому місці, запорожці взяли до господарства, і перше, що зробили, це зайняли військові пости: давній у Гарді – для захисту кордонів і сприяння ри-

бальству на Бузі, та біля річки Кальміус з боку Азовського моря, «де зимівники козацькі ще за часів Прецлава Ланцкорунського (тобто з XVI ст.) були» [214, с. 264].

Незважаючи на те, що запорожці впродовж чверті століття були підданими Кримського ханства, між ними та кримцями так і не виникло справжньої взаємної довіри. Запорожці й татари з підозрою ставилися одне до одного, тільки й чекаючи, хто перший ударить у спину.

У листопаді 1744 р. під приводом розшуку трьох калмиків – російських підданих, які втекли з ногайського полону, – ногайський Дзяун Мурза вчинив напад на Гард, завдавши йому великих руйнувань. У відповідь на це київський генерал-губернатор Михайло Леонт'єв наказує Кошеві укріпити Гард і вжити необхідних заходів безпеки проти нападів ногайських татар:

«А между тем, надлежит вам накрепчайшую в таких случаях иметь предосторожность і для того в Гарде людей приумножить, дабы паче чаянія і впредь от них (татар. – *Авт.*) по их легкомыслию таковых же предерзостей последовать не могло» [14, с. 403].

Звісно, бугогардівці відповіли на дії татар партизанщиною – крадіжками коней, хоча займалися вони цим і раніше успішно. Реєстри татарських скарг на запорожців за заподіяні ними шкоди сипалися на голови київського генерал-губернатора та кошового. Ось деякі позиції лише двох реєстрів:

«В 1744 р. села Генгес у Ак-Мембета при урочище Чачаклык украдено 6 лошадей, да у Белик Аджи 14 лошадей же украдено ж, за коими ногайцы следом до Гарду бежали і, между тем, казака одного старого поймали і полковнику гардовому отдали, а лошадей поныне не возвращено. І хотя салтан белгородской сераскер к кошовому и писал, токмо и понне ничего не учинено» [15, с. 247].

І, як завжди, сліди вели до Гарду.

«741 году на речке Делиголе, при вершине у Черном Терне, у Темир Хаджи Мегмет да у Тулу Баша запорожские козаки украли пятьдесят три коня... І гнали татары до Гарду, до самого Кисляковского зимовника, і спрашивали у гардового подковника, которой сказал: «Ежели-де найдутца, то возвращены быть имеют». Однако до сего не отданы. Да того ж часу у Какак Мегмет Челебия Кисляковского куреня козаки дватцать одного коня украли, за коими гнал Мамай с Упа-Кошак да Сагандык с товарищы. І были в Гарду у полковника, і спрашивал о тех лошадей, то оной полковник ответствовал-де: сыщет, то немедленно отдаст» [15, с. 239].

«741 году на урочище на Среднем Куялынке у Мангута Алибека Гаджия пятьдесят одно коня гардового полковника Грицка козаки отогнали, за коими сам хозяин і Сандацкой сын с товарищы в погонь ездил і тех лошадей в Гарду видел, і оного полковника спрашивали, которой обещался отдать. Токмо донне не отдал» [15, с. 240].

«741 году на крынице Ханском Чакраке у Ак-Мамбета, Джолтум-Бая Гаджи 6 коней Кисляковского куреня козаки, укравши, до гардового полковника Грицка привели. Коих, как гнали, татарин Мачак, которой пас верблюды, видел і сказал показанному хозяину, которой по тому у реченного полковника просил об отдаче. Точию донне не отдал. А как он, Ак-Мамбет, был в Гарду, тогда нагайской же татарин Ишварзы, накупя в Малороссии овец, шол чрез Гард, где і стоял. Тогда, взяв у него, козаки пять коров зарезали, коих по доволному іску найти не могли, точию сыскалі одни кожї. То обявили полковнику, которой полковник обещался за то денги заплатит, однако ничего не учинено» [15, с. 240].

Серед численних документів архіву Коша Нової Запорозької Січі звертає на себе увагу той факт, що найпоширенішими були крадіжки коней та іншої худоби як з боку козаків, так і з боку татар. І це зрозуміло, тому що кордони паланки знаходилися в степовій зоні, де кінь був єдиним способом швидкого

пересування. А в неспокійні часи (війни, походи, втечі, наступи тощо) кінь відігравав вирішальну роль. Та й гинуло багато, і треба було поповнювати кількість їх. Тому ворогуючі сторони намагалися будь-що повернути коней. І такі були випадки, коли коней вертали татарам. Ось один з них:

«740 году над рекою Бугом, при урочище Джилі-Тамак у татарина Томерока козаки двенатцать коней украли... І пригнали до зимовника Переясловского. Да того ж часу і те ж козаки, і при том же месте у Кутлукая Гаджия і у Джолтум-Бая Гаджия сто коней, украв, до того ж зимовника отогнали, і от тех лошадей двенадцать коней от безмерного бежания на пути померли. А вслед за ними в погонь ездили хозяева Норали Мурза, Джиш Магмет і у Казакул Ага. І у гардового полковника Петра Коваля спрашивали, которой сто коней отдал, а девенатцати донне не возвратил і дал на себя облик, чтоб тех коней, сыскав, возвратить. І тот облик в руках татарских находитца» [15, с. 239].

Набіги на татар та захоплення у них коней чи іншої худоби були, за своєю суттю, взаємним способом наживи. Живились у татар запорожці, жилились у запорожців і татари – кожен з них лив воду на свій млин, про що йтиметься далі.

У 1747 р. кримчаки відігнали п'ятисоткінний табун з Гарду і на вимоги козаків не тільки не повернули його, але ще й помстилися, знищивши бугогардівську церкву. Щоправда, у серпні 1748 р. за розорення Гарду Кримський хан під міцним караулом привіз із Очакова чоловік із сорок ногайських татар і трьох із них повісив.

У 1744 р. в урочищі Аргамакли запорозькі козаки із навколишніх зимівників напали на аул Чен-Темир Мурзи того ж урочища і забрали 73 коня. Для пошуків тих коней з Очакова послані були «человек с письмами» та Аіензе Мурзи і Меткул Іліамбет. Вони бачили тих коней в зимівниках та ще й купили одного з них за два добрих таляра. І до Гарду їздили, просили тамтешнього полковника віддати тих коней, а як свідчення – купленого коня показували. Полковник пообіцяв, що скоро, як

Запорожці викликають на герць

забере у козаків коней, «то і возвратить імеет, а на последок обявил: понеже-де и іх запорожского скота у нагайских татар весма много, того ради, ежели со обоих сторон всем отдача будет, тогда и вышеозначенных іх лошадей возвратит имеет» [15, с. 243].

Та крадіжками коней справи не обмежувалися. Гірше лихо – вбивство людей та захоплення у полон. 20 січня 1749 р. бугогардівський полковник Тихон Слинко доносив у Кіш про поранення поблизу річки Громоклії козака Лебединця «у чотирьох місцях» і про взяття у полон трьох козаків у гирлі Інгулу: «з хати ухвата, неведомо куда з собою взяли» [14, с. 310–312].

Для складання реєстрів, що надсилалися до комісій по розгляду скарг, Кіш вимагає від паланки на майбутнє направляти до Коша конкретні дані про постраждалих – «як зовутся и прозиваються и каких куреней». Полковник Тихон Слинко тут же повідомляє:

«Сего 1749 году побрато нагаскими татарми козаков в реце Бугу. Курених ірклеевских трох человек узято деною порою генваря 27 на усте Яланця, рибалок, ішли до каюков, а имено: Кирика Головка, Андрея Шерстого і Андрея Топала. Куреного кисляковского, ушол з Русе, Семена Ясира також убито урочищи на усте Яланця Великого, 12 февраля... Сие велможности вашей объявляем. Велможности вашей покорни слуга полковник бгогардови Тихон Слинько с товариством. 1749 году, февраля 23» [15, с. 251–252].

Реєстрів збереглося в архівах безліч. Ось один із них – лише з Бугогардівської паланки:

«1749 году, генваря 6 на усте Іnguла узято обіздкою очаковскими турками трох человек, а имено: Савку Дона, куреного уманского, Іgnата Булаву, куреного калниболоцкого, Лаврена Гордеевого, родича куреного каневского.

Декабря 17 в речки Мяртвоводе узято Яцка Беду, куреного мишастовского, Степана Наготу узято, куреного калниболоцкого.

Декабря 1 побито двох, третого узято; а в рочищи Олешках Тимоша Кичатого, куреного бруховецкого, убито; Деда, куреного криловского, убито; Кирика Булана взято, куреного деревянковского.

1746 узято в речки Чартале трох человек: априля 18 Хому, куреного каневского, узято рушницю; куреного сергиевского, Прокопа Чорного, узято з рушницею; Хведора, куреного жереловского, з рушницею, свиту, убраня, пояс; Семена Швидкого, куреного коренеевского, узято свиту добру, убраня и рушницю. А на всех трох одежда била добра – свити, убраня, шапки и пояси» [15, с. 251–252].

Документи архіву Коша зберегли немало відомостей про сповнені драматизму долі людей, які потрапили у полон. Серед них багато прикладів про вдалі, нехай через довгі роки, повернення на батьківщину. Але свідчать не тільки документи, – коли треба засвідчити той чи інший історичний факт, варто звернутися до народної пам'яті. Ось, приміром, дума

«Ой ти, брате Мертвовод», записана в козацьких селах Братського району Миколаївської області, – яскрава ілюстрація до історичних подій, що відбувалися у цих місцях. Подаємо її у скороченому варіанті.

Ой ти, брате Мертвовод,
Тиха, славна річко,
У неволі по тобі, гей,
Затужив козаченько.
Над тобою, Мертвовод,
Його думка літає,
Кожну думоньку твою,
Як сестрицю, вітає...
– Ой скажи, скажи мені,
Дубе, вірний мій брате,
Чи ще довго в чужині
Воленьку виглядати?
Чи Мигія ще жива?
Вже сім літ я не знаю.
На Україну лиш дивлюсь
Із-за ґрат, з-за Дунаю...
Як зламав козак Слінченко
Ті залізні ґрати,
Та й подавсь на Мертвовод
До дружини, до хати.

Зустрів козак по дорозі чумаченьків, які розповіли,

...Що вкрадено твою донечку татарвою.
Що іде вона росами та ніжками босими,
До сідла татарського прив'язана косами.
Ой як тоє козак Слінченко почув,
Він на гіркий шлях на Очаківський повернув...
А там біля річки Чачаклії,
Стали там нічлігом татари лихії.
А вже сон ліг на голови ворожі,
Ходять-бродять четверо на сторожі...

Усіх татар козак Слінченко порішив, а тоді

Нишком усіх невільників освободив,

На коней їх татарських посадив:

– Утікаймо, люди, і ти, дочко,

Поки не проснулися татарочки...

Через Буг він у Ташлик проманцем* добрався,

Із братами-козаками серед скель обійнявся [102, с. 235–237].

В одному з документів архіву згадується козак куреня Канівського гайдамацький ватажок Слінченко, який прозивався Пилипча (загинув 1751 р.). Можливо, це і є той Слінченко? Інших осіб з таким прізвищем ми не зустрічали.

Однак більшості полонених так і не вдавалося вирватися з неволі. Яка доля чекала на захоплених у полон козаків?

Зібравши гурт полонених, міцно зв'язаних ланцюгами, татари гнали їх до Криму. Більшість із них від голоду, спраги, втоми і побоїв умирали в дорозі. Десяту частину прибулих віддавали як податок ханові, якусь частину – мурзам та іншим феодалам. Основна частина невільників призначалася на продаж. Куплених невільників гнали з ринку на тяжкі роботи – у копальні тощо. Значна кількість полонених турками чоловіків, здорових і сильних, потрапляла на галери – «каторги». На кожному судні знаходилося близько 300 прикутих ланцюгами полонених. Спали і їли галерники позмінно. Нелюдські умови праці в маєтках турецьких і татарських феодалів, на галерах швидко призводили до каліцтва і смерті невільників. Молодих жінок продавали в гареми.

За легендою, у селі Рибаківка (стара назва Аджіяска, що в перекладі з тюркської означає «гіркий») Очаківського району існувала підземна в'язниця для утримання жінок-бранок, гурти яких людолови приганяли зі всієї України. Кожен рік у в'язницю прибувало до п'яти-шести тисяч жінок-полонянок. Вони перебували тут доти, поки з Кафи (Феодосії) приходили ко-

* Можливо, «сіроманцем» (вовком)?

раблі, щоб відправити на світовий ринок «живий товар». Українські жінки цінувалися дуже дорого і лише на золото. У в'язниці «Гаплик» (в'язниця-печера), за легендою, опинилась і донька тернопільського священника Настя Лісовська, яку придбав і зробив своєю дружиною султан турецький. Навесні, коли поступово висихала вода, на солоному озері було видно печери, в яких тримали невольниць [141, с. 103–105].

Цей трагічно-романтичний відступ відвернув нас на певний час від теми, проте він так добре ілюструє основну розповідь, що вважаємо його досить суттєвим історичним доповненням. Тепер знову повернемося до своєї розповіді.

Дрібна партизанська війна між запорожцями і татарами продовжувалася. Претензії з боку татар до запорожців продовжували надходити. Козаки зривали своє серце на татарах за вічний страх і небезпеку, в якій тримали вони Україну, за спустошення та грабування, за товаришів, яких татари забрали у неволю. В той же час вони зі свого боку подавали величезні списки своїх втрат і кривд, а саме: зруйнування Божої церкви і паланки в Гарді, численні випадки вбивств, взяття людей у полон та на каторги, пограбувань, викрадення худоби, коней тощо. Таких кримінальних справ було безліч, і кожна сторона намагалася звинуватити іншу.

У відповідь на лист татарського хана з приводу розслідування всіляких справ, що накопичилися і з боку татар, і з боку запорожців, київський генерал-губернатор М. Леонт'єв писав:

«...Хотя с ногайской стороны, по запорожской претензии, известный, отогнанный у войска запорожского (із Гарду. – Авт.), собственный табун лошадей и возвращен к войску, но этим не все еще претензии удовлетворены, так: о убитых козаках и о разорении Бугогардовой Божией церкви, яко по главнейшим пунктам, и до сего времени никакого платежа от татар войску не было» [172, № 47].

Для вирішення запорозько-татарських конфліктів створювалися спеціальні слідчі комісії, в роботі яких зазвичай брали

участь депутати від зацікавлених сторін, а також представники російського уряду. До компетенції комісії, що мали судово-слідчі функції, належало попереднє слідство, допит обвинувачених і свідків, ухвалення рішень з окремих питань.

Скарги подавали до комісії обидві сторони. Запорожці не завжди погоджувалися з рішеннями комісії, тому що вважали, що татарська сторона дуже часто представляла неправдиві скарги на запорожців, перебільшувала заподіяні ними шкоди, писала про неіснуючі факти, а іноді нехтувала своїми обов'язками щодо розгляду козацьких скарг.

У листі до голови слідчої комісії Олександра Нікіфорова від 27 квітня 1749 р. Кіш повідомляє, що задовольнити більшість татарських претензій неможливо, оскільки вони безпідставні: більшість пунктів тих скарг «ложние», без належних доказів, «с воздуха взяти и написани», і сіл таких, в яких нібито покрадені коні, немає і ніколи не було. І взагалі депутати татарської сторони заявляють, що вони приїхали не проводити слідство, а отримати від Війська «заплату и крайное удоволствие», а запорозькі скарги вони й розглядати не хочуть. Винних у крадіжках знайти серед запорожців неможливо, тому що, найімовірніше, це «бродящие по степях с разных мест гультаи, кои никогда в Войске Запорожском не бивали и ни в каких куренях не ищисляются» [15, с. 287–289].

Не дійшовши згоди, запорожці вирішили передати все на розгляд імператорської величності – як вона вирішить, так нехай і буде. А вирішено було ось як: 14 червня 1749 р. був укладений договір («інструмент») між депутатами від Криму та від Запорожжя про взаємне зарахування претензій.

«...Итого ради с вишеписанными его, хана, депутатами доброволно согласясь, положили: жалоба на жалобу точно заменили. И впредь о том никому жаловаться не вчинять и не затевать, а передать вечному молчанию, також денежной заплати и другого чего ни под каким видом не требовать. И по заключении сего более запорожским козакам в противность блаженного

вечного мира обид, набегов, грабительств от всех татар чиненно б да не било. И во верность сего доброволно учиненого инструмента подписуемса своїми руками с приложением наших печатей в Сечи Запорожской».

Підписи депутатів. 15 червня 1749 р.» [15, с. 370–372].

Про згоду на взаємне зарахування претензій і встановлення добросусідських відносин кримські депутати і запорожці обмінювалися розписками один одному. На цьому слідча комісія завершила свою роботу.

Але далі все пішло так, як і було. У серпні 1749 р. козак Курило з товаришами ловили рибу на Кінбурнській косі. Козака Антона Чвалку послали «для покупки харчей на судне, следующем из Очакова, при турчине с просьбой, чтоб турчин висадив його на Реской (Русской. – *Авт.*) или Ожарской косе. Тільки й понині того козака немає. А слышно было, что тот козак им, турчином, или кем другим продан на торгу» [15, с. 526].

17 вересня 1749 р. двох чоловік татари убили в урочищі Білоусівка: Левка Норového і Прокопа Лісовського, а Івана Молдовенка та Івана Серика поранили, й невдовзі вони померли [15, с. 524]. Гардівський полковник Андрій Охтирка 7 березня повідомляв Кошу, що внизу Дніпра, коло Бугу, козаки його команди бачили зарізаних людей, числом 15, – видно, що це запорожці, але взнати, хто саме, неможливо: лиця птиці з'їли. У кримському степу двох козаків, які їхали з Азова з рибою, татари зарізали, біля річки Водяної (притока Громоклії) – чотирьох та в Попових Тернах чотирьох зарізали [15, с. 395].

Подібних заяв безліч, за змістом вони не відрізняються. Цікаво, що грабежем часто займалися ті, хто саме мав стежити за порядком:

«Сего дня [22 червня 1750 р.] Запорожского Войска куреня Вищестебловского козак Матвій Авул... жаловался, а особливо гардовий полковник в Кош репортовал, что объездкою ходячие от стороны вашей татаре, перебігши на сю сторону Богу на усте Мартвовода под его курен, где он с протчими козаками рибу

ловил, насилно взяли в него і в товарищей его коней 10, казан медной, рушницю и протчие вещи і, взявши то, в свою сторону поехали» [15, с. 407–408, 531].

А незадовго до цього, 14 квітня 1750 р., очаківський Магмут Паша в листі до кошового пише:

«...В обидах, которіе последствовали вьши козаки, і я то возненавидел и я не ведаю, вьшего блгородія, – по верности не надлежат такіе безчинства промежду двома государстви, которіе имеют мирніе трактата в сее дни. Промежду тим приїхали пят козаков и взяли коней дванадцят... І тіе перевели на Ингул і видели своїми очима. О чем вшей велможности просим ізследоват и усмотрет дело» [15, с. 397].

Якщо проаналізувати реєстри запорозьких козаків, полонених ногайцями, то впадає в очі, що крім випадків, коли напади відбувалися по дорозі в Крим по сіль чи з Криму, в степах на татарській території, по дорозі в Очаків та з Очакова – «для купеческого промысла», «з рибою на продаж» тощо, багато нападів відбувалося на території Бугогардівської паланки на козаків, що знаходилися на рибних ловлях, «для добичі звіриной», на покосах тощо. Статистика показує, що на чотирьох убитих припадало приблизно 15 полонених.

Життя людське цінувалося дуже дешево в той час і за тих обставин. 7 липня 1750 р. «московський подданой запорожской нації» Остап Качинський прибув в очаківські межі «для купеческого промысла», ямаки (яничари) схопили його і повісили, пояснивши при цьому: «оной-де бил шпион, за то его казнили» [15, с. 431].

24 грудня 1750 р. ханською стороною був складений реєстр майна та худоби, захоплених запорожцями у татар, а 19 лютого 1751 р. Кіш рапортує Генеральній військовій канцелярії про безпідставність обвинувачень кримським ханом запорожців у діях проти татар, про несплату татарами вартості захопленого у запорожців майна та худоби і про неза-

вершення справи про незаконну страту козака Щербинівського куреня Остапа Качинського.

3 липня 1752 р. почала діяти нова слідча комісія для розгляду взаємних претензій між Військом Запорозьким і Кримом. А в цей час (29 липня) на «косе боговой, прозиваемой Витовце, ногайські татари напали на п'ятьох козаків, всіх їх порізали і, в купу зв'язавши, «в Бог-реку утопили. Коих козаков уже на весне козаки найшли» [15, с. 532].

Бугогардівські полковники постійно скаржилися на ногайців, які робили напади то на Мертвоводі – на козаків, що ловили звіра (Семен Бойко, Ярема Вечний, Василь Лоза, Марко Рижий, Федор Биндос, Грицько Пасічник), то в урочищі проти Чичаклії – Прокопа Рудяжку, що їздив каюком за рибою з сітками, «забито в смерть», то в інших місцях, про що рапортує в Кіш гардовий полковник Андрій Третьак. За короткий час він один надсилає до Коша таких скарг чотири. Про напади татар доносив у Кіш полковник Лаврентій Афанасієв. Він сповіщав, що у 1753 р. козаки Іван Соп та Андрій Письменний їхали саньми «для добичи зверинной» в урочище Великий Яланець. Тут на них напали ногайські татари, Івана Сопу у полон забрали, а Андрій Письменний ледве втік, а померлого козака, прозваного Смерть, викопали з ями, «і взято з него положеній на нем кафтан матеріяльний добрий і пояс добрий же новий шолковій, і протчое, что било на нем; тело же его оставлено на версе» [16, с. 441].

Таким чином, промислове добичництво в паланці було дуже небезпечним і вижити в умовах постійної небезпеки не всім щастило, особливо тим, хто займався звіриним промислом.

У травні закінчила роботу слідча комісія 1754 р., так нічого і не вирішивши: обмінялися претензіями та й годі. Щоправда, інколи прикордонні непорозуміння і спричинені кривди та збитки таки були відшкодовані, наприклад, претензії за 1756–1758 роки очаківського паші Ахмета [13, с. 41].

Списокъ Своего Высшого Бугинского Козака гв. ^{гв. 1753}
 Забрація на війну і на війну і на війну і на війну
 і на війну і на війну і на війну і на війну
 1753. Козаки і приїжджі 28 дня 1753

	Гр.	ко.
В. Кривко Кисілівського гв. Козака	4	
Ковалівський Пшонка гв. 1753. Коз.	1	50
Бурку Кривий гв. 1753.	"	50
Елонта Сорний і на війну і на війну	"	50
Кайковець Петри гв. 1753. Коз.	1	50
Коту ретивий париский гв. 1753.	"	35
Савель Гукієвський гв. 1753. Коз.	8	"
Сороску Еду гв. 1753.	"	50
Удуб гв. 1753. Коз.	1	"
Оброаски гв. ретивий гв. 1753. Коз.	"	60
Соботка Сафринів Крапкий гв. 1753.	1	65
Владко Власович гв. 1753.	3	"
	2	

1753 р., квітня 28. – Список, надісланий полковником Бугогардівської паланки Андрієм Третьяком у Кіш, про збитки, заподіяні ногайцями запорозьким козакам

Комісії ці були настільки неефективними, в чому можна було переконатися з попередніх матеріалів, що Кошу нічого іншого не залишалось, як висунути проект утворення на кордоні застав, посилити сторожові команди на постах, про що доповідав він 6 жовтня 1754 р. Київській губернській канцелярії. Щоб попередити неконтрольовані переходи кордону з Криму, тим більше, що татари не виконували відповідні угоди щодо встановлення своїх прикордонних постів, гетьман Кирило Розумовський пропонував комісії укласти угоду з Кримом, знищити запорозькі зимівники й курені на кримській території, утворити застави на кордоні й запровадити пашпорти для запорожців і татар.

«Во окончаніе приведенной от російских комиссаров с кримскими комиссарами договору, с российской стороны от Запорожского Войска при границы в пристойных местах, яко то: ...і на усте Інгула, при добрих і належних старшинах, також в Гарду и Перевезкой при полковниках в доволном числе команд караули, да би вори и разбойники с російской стороны в кримскую сторону, а с кримской в російскую ни тайно, ни явно прокрастся не могли, учреждены. Да сверх того еще в дубах и каюках 60 человек козаков при добром старшине на низ Днепра... отправлено» [16, с. 587].

Щоб вирівняти лінію кордону, в 1754 р. вийшов наказ державної Колегії іноземних справ про знесення запорозьких зимівників та шалашів, що знаходились на турецькій території, переведення людей на російську сторону кордону. Заборонялося знаходитися запорожцям на турецькому кордоні, починаючи з гирла Кам'янки (де раніше Січ була) й звідти до Гарду. За наглядом в роз'їздах на запорозькій території мало бути козаків стільки, скільки татар з їхнього боку буде. Було заборонено караульним брати хабарі з проїжджаючих з обох сторін – як з російської, так і з татарської. Для козаків, що їхали в Крим або Очаків для промислів – на рибну чи звірину ловлю, –

встановлювалися паспортні, без яких не можна було нікуди їхати. В паспортах необхідно було вказувати, скільки людей їде, скільки з ними возів і скотини, для чого їдуть, а також термін повернення. Фактично встановлювався паспортний режим. І це робилося під приводом вирівнювання лінії кордону, та одночасно це був тиск на Військо Запорозьке, про що мова піде далі.

Командиром над сторожею назначений був полковий старшина малоросійських полків. Одна половина караульних була призначена з малоросійських козаків ближніх до Січі полків, а друга половина – з Війська Запорозького з надійними старшинами.

Для переходу на сусідню територію мешканці обох сторін мали одержувати особливий дозвіл. Але татари з отарами продовжували переходити на землі Бугогардівської паланки, за звичаєм, без дозволу. І, звісно, виникали всілякі непорозуміння, що приводило до листування Коша з паланкою й з прикордонними татарськими агами.

В тому ж 1754 р. був закритий влаштований запорожцями на Інгулі перевіз – з турецької сторони, який запорозькі козаки «содержат не по откупу у туроков», а за домовленістю, про яку ми вже згадували. Козакам заборонялося знаходитися на турецькій стороні, крім як для рибальства, і то тимчасово.

В описі справ Архіву Коша Нової Запорозької Січі [13] значиться низка справ, які стосуються безпосередньо нашої проблеми і якими з тієї чи іншої причини користуватися незручно (зберігаються за межами України тощо). Заголовки та анотації, на жаль, не розкривають повністю змісту документів, хоча якоюсь мірою вони висвітлюють деякі яскраві моменти з історії Бугогардівської паланки. Так, наприклад, із справи № 42 ми дізнаємося, що у 1757 р. були пограбовані ногайцями Буджацької орди Бугогардівська церква й зимівники. Був складений реєстр претензій з боку Коша, листування з цього приводу з ханом Халім-Гіреєм і буджацьким сераскиром про відшкоду-

вання втрат, надіслані скарги до гетьмана Кирила Розумовського та Київської губернської канцелярії.

У 1760-х роках звичні взаємні претензії між сусідами продовжуються у торговельних стосунках та розшуку крадених речей. Запорожці зазнають утисків з боку Єдичкульської і Єди-санської орд, які, наприклад, у 1766 р. вимагали від запорожців внутрішнього мита, хоча воно було скасовано ще у 1761 р.

Татарські напади на території Бугогардівської паланки ще деякий час не припинялися навіть після входу татар до складу Російської імперії у 1770 р. В отамана Крилівського куреня Івана Білого в травні 1771 р. татари при зимівнику його на річці Інгул вибрали з ям пашні різної четвертей 50, борошна пудів 30, спалили хату, дві будки і дві загородки [176, с. 122]. Руйнівний характер турецько-татарських нападів на територію Бугогардівської паланки, як і України в цілому, не сприяв встановленню добросусідських мирних стосунків між запорожцями і татарами.

Через набіги не розвивалася належним чином економіка, напади впливали на соціальні наслідки: достатньо згадати, що протягом XV – першої половини XVII ст. Україна втратила приблизно 2–2,5 млн. населення вбитими і вивезеними в ясир – вона стала основним постачальником рабів для Османської імперії [71]. В цьому відношенні Бугогардівська паланка постраждала найбільше як прикордонна. Недаремно спогади про татарське лихоліття народна пам'ять зберегла донині й донесла їх до нас у легендах, піснях, думках, родинних переказах.

Не останню роль відігравав християнсько-мусульманський антагонізм: згадаймо неодноразове руйнування Бугогардівської церкви і ставлення татар до неї («ваша церква – то дурниця»). Основна місія Запорозької Січі, за думкою А. Скальковського, до кінця її існування зводилася до боротьби з турками і татарами в ім'я ствердження православ'я на Сході.

Водночас стосунки з татарами мають неоднозначний характер: з одного боку, татарські набіги (не відставали від них і

запорозці – під час наїздів також змітали на своєму шляху все живе), сварки, сутички, суперечки; з іншого – крім боїв, тривали постійні побутові контакти, постійні торговельні зносини, які не припинялись навіть під час турецької війни 1768–1774 рр., та інші чинники.

حالیا کیه جنالایچی عمده الامراء المسجروندمة الکبراء طابغته السجود هاتنی دسته بجهال اولوخ اوهر حتمت
 قبلت دوستلر لایق دغا اولنده قش مکره بر ایشور بار کانا نور متوق حکومت اولدک کف به کلک اور زخمه کور کولاب
 دولت اولد زید اولد حسن بیو ریلانر قوما بحالیت بی طرفه سیم اولموم بیغینن مصفا بار کانا کادر
 بد لوز اولدک امتعه و کسب اولوس بیع ایچون کف به ککر ره کلر نیشمده نامر نوز و نه مر اعات او حربه بیجه ککر
 التمر کسبون نینه بیو ریلانر اولد قش بحالیت قسه نیک کف به کلک بار کانا کور کینه خلاص نامر بودور ریحو
 و تهر بر ایسته رطوبت رفقا حال اولد و ت ایسته کسر الغرام او حربه نعل ککر اولوق ایچون بر ایینه باند کانا کادر
 اولدو سیک کیم حاج و التماس کور بلو حجت نامر کور بر باه اولد ره جهار اولد
 من الله
 محمد کورده

1749–1750 рр. Лист кадія Кафи Абдуль фаттаху до київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва із запрошенням до українських купців приїздити торгувати

Самі ногайці за часи Нової Січі змінилися: кочовий спосіб життя відійшов у минуле. Татари другої половини XVIII ст. стали вже напівосілими, вони також вирощували на своїх зимовищах зернові культури, розводили худобу на продаж. Та й прикордонні стосунки поступово перетворюються на звичай-

ні сусідські конфлікти. Татари і запорожці особливих симпатій одне до одного не відчували, але й ворогами їх не можна було назвати, скоріш сусідами. Одвічний супротивник Кримський ханат – скоріш союзник Запорожжя: в тяжкий для козацтва час дає йому притулок на своїх землях. Хани, беї листуються з Кошем, мають безпосередні зносини з Кошем у справах торгівлі (іноді навіть дипломатичні), взаємних розрахунків за наїзди, пограбування майна, дають одне одному розписки про задоволення претензій, обмін полоненими. В Запорожжі ходять турецькі гроші, в Очаківському степу знаходять місце запорозькі оселі, запорожці користуються сіллю кримських соляних озер, ловами на обох берегах Дніпра, плавнями, сіножатями тощо. Запорожці дозволяють татарським чабанам випасати худобу в своїх степах через брак у сусідів паші, збирати очерет на паливо в плавнях Бугогардівської паланки, користуватися плавнями, сіножатями, рубати дерева в дачах Війська Запорозького. Так, у березні 1755 р. кошовий отаман Григорій Лантух зі старшиною дозволяють татарам «зъ своїмъ скотомъ и овцами въ Волносты Войсковіе для пастби на зиму... за недородомъ в Кримской стороне травъ з дозволенія Войска Запорожского Низ. по суседственной дружбе по прошенію кримських старшинъ» [17, с. 50–51].

В публікації «Запорожці і татари – вороги чи сусіди?» О. Олійник підсумовує: «У трагічній історії і долі двох сусідніх народів багато спільного. У запорожців підстав вважати своїх південних сусідів за ворогів було набагато менше, ніж свого північного суверена, від якого саме й загинула українська і татарська державність» [175, с. 72–78].

РОЗДІЛ ІІ

ПРИКОРДОННІ СТОСУНКИ З РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ

В ружби і мирних сусідських стосунків між Польщею і запорожцями не було. Початок чвар між ними ведеться з XVII ст. Сталося це через віронетерпимість поляків-католиків до православного козацтва, поширення унії та зневагу до козацтва, яке дворянство Польщі не хотіло зрівняти з собою і називало черню, хлопством; зненависть з боку козацтва до гнобителів та утискувачів – все це було причиною безперервного сусідського розбрату. Всякого запорожця, виявленого в Польщі або спійманого в степу, поляки страчували як злодія й нападника.

Нетерпимість тривала й у XVIII ст. Ще в 1730 р. запорожці скаржилися кримському ханові, що поляки, схопивши до 300 запорозьких козаків, які ходили в Брацлавське воєводство торгувати та побачитися з родичами, всіх умертвили, а їхнє майно пограбували [214, с. 286].

У 1738 р. командуєчий тоді поляк Антоній Табан повісив в Умані 102 запорозьких козаків, які поверталися з дністровського походу [40, с. 143].

На захист своїх людських прав проти польських панів піднімали зброю гайдамаки: не минало не те що року, а й місяця, щоб вони не нападали на польські села і міста, не вбивали поміщиків, дворян, євреїв, не палили й не грабували їхніх маєтків.

Найважливішою справою за цих умов було визначення кордонів. Кордон між Росією і Польщею в 40-ві роки не був чітко встановлений, і це також було причиною виникнення конфліктів. За умовами «Вічного миру» 1686 р. Росія закріпила за собою землі на правому березі Дніпра до річки Тясмин. Але й пізніше землі переходили з рук у руки, зокрема у 1732 та 1739 роках. У 1740 р. встановлено кордон від Дніпра та гирла Тясмину до верхів'я і гирла Синюхи та до Бугу. Генерал-губернатор Леонт'єв у грудні 1743 р. в рапорті до колегії іноземних справ писав про невизначеність кордону, насамперед в районі Синюхи. Фактично ця територія заселялась українцями і контролювалася запорозькими козаками [14, с. 582].

Ще в 1735 р. російський граф Вейсбах звертався до запорожців, щоб вони спіймали «відомого злодія Савку Чалого», який, буди запорожцем, гайдамачив по кордону і здобув собі славу розбійника. При цьому запевняв, що він діяв з волі Війська Запорозького. Спіймати його не вдалося, бо він утік до Бессарабії. Через деякий час Чалий з'явився, наwerbував собі новий загін, головним чином з утікачів, і знову став грабувати і розоряти польські села.

Потоцький схопив його і запропонував: або бути йому як злодію посадженим на палю, або піти до нього на службу. Таким чином, перед Чалим, мов у казці перед лицарем на роздоріжжі, було два шляхи: направо підеш – козаком станеш, наліво підеш – поляком обернешся... І Сава вибрав останнє, тим більше що Потоцький обіцяв йому вигідні умови. Чалого призначили в полк прикордонної надвірної козацької міліції, щоб він воював з гайдамаками та запорожцями. Тут Сава й показав себе. У першому ж наїзді загони надвірних козаків, очолені Савою Чалим, напали на Гард, розігнали команду Бугогардівської паланки, по-варварському зруйнували слободу, спалили гардівську церкву та зимівники навколо Гарду [215, с. 48]. Напад було вчинено у 1740 або на початку 1741 р.

За зруйнування Гарду Потоцький пожалував Чалому в спадкоємне володіння село Рубань і надав йому чин полковника надвірного війська магнатів Потоцьких.

Через нечисленність регулярних військ армія Речі Посполитої була в змозі виставити на всю Правобережну Україну не більше 4–5 тисяч воїнів, тому велику роль у боротьбі з гайдамаччиною відігравали надвірні магнатські загони, або так звана надвірна міліція, сформована з козаків Гетьманщини та колишніх запорожців.

Зрадництво С. Чалого та напад на запорозькі землі, де, за свідомством А. Скальковського, його пращур Яків Чалий (1696) був кошовим отаманом, а батько – стариком курінним, запорожці вважали тяжкою ганьбою, особливо не могли йому пробачити зруйнування гардівської церкви. Остання акція була останньою краплиною, що переповнила чашу терпіння. Саме після цього запорожці та гайдамаки вирішили скарати Саву Чалого на смерть, що було й виконано: у 1741 р. козацький отаман Гнат Голий спіймав Чалого і стратив.

Ця подія знайшла відбиток в народних піснях, численні варіанти яких згадують його руйнування церкви у Гарді.

Ой був в Січі старий козак
Прозванієм Чалий,
Вигодував сина Саву
Козакам на славу.
Ой не схотів та пан Сава
В Січі панувати,
Та поїхав він у Польщу
Ляхів захищати...
Пішов же він до ляшеньків
Слави добувати
Та з ляхами ж святу церкву
В нівіч повертати.
І до Гарду козацького
Насунув з ляхами,

Зруйнував він славні місця
Понад берегами.

А ось інший варіант пісні про Чалого:

– Здоров, здоров, пане Саво,
Здоров тобі в хату.
Здалека ти гостей маєш –
Чим будеш вітати?
– А чим же вас, милі братці,
Буду я вітати,
Ой дав мені Господь сина,
Буду в куми брати.
– Та було б тобі, пане Саво,
Тоді в куми брати,
А як ходив ти до Гарду
Церкви руйнувати.
Як підняли пана Саву
На три списи вгору
Та вдарили об поміст –
Облився він кров'ю.

Після страти Чалого польські магнати заради помсти почали переслідувати загін Гната Голого та, нездогнавши його, 30 грудня 1742 р. кількасот польських вершників вчинили напад на Гард і зимівники, розміщені поблизу Гарду на кордоні з Польщею. Трьох козаків убили, чотирьох поранили, а решту захопили в полон, худобу й коней та їхнє майно забрали. У цей час гардівський полковник був на Інгулі. На запит російського уряду польська сторона повідомила, що напад було вчинено через убивство козаками колишнього запорожця Савки Чаленка, який перейшов на бік Польщі й допомагав у боротьбі проти гайдамаків.

Польща не переставала зазіхати на запорозькі землі і, незважаючи на всі прикордонні комісії й офіційні визначення рубезьків, часто нападала на них. Відправлений в комісію військовий старшина Василь Зеленко заявив, що у 1741 р., 30 грудня,

«в битность его от Войска Запорожского в Гарду полковим осаулом, напав на их полковую паланку, стоящую в российской границе в речки Мяртво Воде, в урочище Сагайдачном, полской украинской партій наказний региментар Станеслав Янековский с командою своею их разорил и его, Зеленского, в руку сам с пистолета поранил, которую рукою он и поныне не служит. И забрал его имущества» [14, с. 358].

У 1742 і 1743 рр. під виглядом переслідування гайдамаків і займання частини земель по річці Синюсі польські загони неодноразово перетинали кордон і чинили всілякі свавілля щодо запорожців.

Це непокоїть не лише Запорожжя, але й російський уряд. У 1743 р. київський генерал-губернатор М. Леонт'єв наказує Кошеві наглядати за пересуванням загонів, висланих від польського війська для затримання гайдамаків.

«Сего апреля 6 дня к состоящему при реке Ингуле ведения прапорщика Несторова караул приезжало польского войска человек со ста і наказной региментарь, да один порутчик, кои объявили о себе, что они с командою посланы од польского войска для розезду (роз'їзду) і поимки гайдамаков. А понеже таковым их полским подездам і объявлениям доверивать весма не надлежит, дабы, усмотря каковую-либо оплошность, не могли учинит незапного нападения, того ради вам, господину кошевому атаману і всему Воиску Запорожскому Низовому, чрез сие зело найкрепчайше предлагаю от таковых польских команд, как в Запорожской Сечи і в куренях, лежащих в границах ея імператорского величества, і запорожскому Гарду, иметь зело крепкую предосторожность и на их обороты недреманным оком смотреть і во всем поступат по силе прежних моих предложений неотменно» [14, с. 268].

З 1743 р. російський уряд приступив до спорудження фортець на запорозькій землі з боку польського кордону. Так з'явилися Новоархангельський шанець на Синюсі (навпроти головної польської переправи біля містечка Торговиці (нині

фактично передмістя Новомиргорода Кіровоградської області), Орловський шанець на Бузі (Катерининський, пізніше Ольвіопіль) біля запорозької слободи Орла, або Орлика (навпроти польського містечка, заснованого Потоцьким у 1750 р. і названого Бугополем, або Богополем).

Як тільки ці земляні укріплення почали зводитися, польське прикордонне начальство взялося за зброю і під приводом переслідування гайдамаків безчинствовало в Запорожжі. Навесні 1743 р. вони перетнули Синюху біля Торговиці – тоді по ній проходив кордон Польщі з Росією – й степами пробралися до верхів'я річки Мертві Води. Тут вони влаштували свій табір і розорили запорозькі зимівники на річках Корабельній і Ташлику. Все це робилося за наказом регіментаря Української партії Франца Ксаверія Нитославського.

Цікавий документ – свідчення ротмістра польського війська Ананія Волошина від 27 травня 1744 р. про намір польського загону полковника Якова Білінського вчинити наїзд на м. Торговицю (пізніша назва – Архангельськ, Архангел город) і Гард під приводом розшуку вкрадених у них коней та про страту поляками двох козаків:

«Первое город Торговицю, нападение учинивши, разбить и разорить, також і Гард вовся разорить же по своему злому намерению хотели. Сказывая полковник Белинскій: «Я-де некого не опаюсь. Где кого найду, тих и бить стану» [14, с. 268-271].

Далі Волошин розповідає, що полковник Білінський з командою прийшли на урочище Романкове понад Бугом. Ротмістр Лазарев упіймав двох козаків. Полковник почав їх розпитувати, про що, невідомо, тільки почули, що про коней. Тоді Білінський з Лазаревим відвели їх у балку і покололи на смерть. Коли команда Білінського узнала про це, то стала казати, що він, полковник, не мав права вбивати козаків. На це Білінський відповів: «Я ваш командир, мене і слухайте».

«Услышав это, мы решили возвратиться домой. Сели на лошадей и всею командой и поехали. То он, полковник Белинскій, спинивши нас всех на урочище Мигій, стал говорить, чтоб мы вернулись в Гард, а кто до Гарду не возвратится, то он станет писать к своему командиру на нас представление. Чего мы убоались и с ним обратно в Гард возвратились. Он, Белинскій, будто хотел суда в полковника гардового о возврате лошадей просить. И так нас подманувши, обратно прийшли под Гард.

Пришедши к гардовому полковнику Белинскій стал о угнанных лошадях речь говорить, будто бы след его сюда привел. На что полковник гардовый ответил, чтоб Белинскій тію стороною, а гардовый полковник сею стороною Богу с командами ити лошадей искать. Козак же, который был при Белинскому за служителя, гардовому полковнику совестно объявил, что полковник Белинскій, зловивши козаков двух человек запорожских, допрашиваючи, насмерть поколол.

То полковник гардовый, узнавши Белинского, полковника, при себе придержавши, между тем спрашивал, доподлинно ли он козаков поколол, в чем он Белинскій не потаился и сказал, что сам тех козаков на смерть поколол. И просил он, Белинскій, гардового полковника, дабы его за то простил. А что поколол козаков он, Белинскій, гардовому полковнику червонцов тысячу и несколько скоту, дабы его отпустил в его команду, дать посулил. Полковник же гардовый, не смотря на тое, его не отпускал, то он, Белинскій, познавши свою вину и побежавши к реки Богу и искидавши з себе платя, в воду бросился. А козак, которой был определен для досмотру его, кинулся за ним и не мог его словить, списом оного Белинского в воде ранил, то он, Белинскій, и ранений, на тую сторону реки Богу переплывши, бил скрился. А когда з команди его, Белинского, ему, Белинскому стали подводить для взяття его лошадь, то козаки гардовие, переправившись через реку Бог, на лошадь взять его не допустили и, сыскавши его, Белинского, к полковнику обратно в Гард привели, которой ранений полковник Белинскій, толко будучи в живих дній четири, и умер» [14, с. 271].

14 червня 1744 р. київський генерал-губернатор М. Леонтєв направляє Кошеві ордер, в якому наказує в разі порушення поляками кордонів запорозьких земель давати відсіч:

«А буде с полскои стороны какое нападение учинитьца, в таком бы случае силу силою отвращать і такой отпор учинить, чтоб никому подобным нарушением... впрод охоты не было».

Водночас категорично заборонялося вступати на польську територію, щоб не починати першими ніяких дій. Особливо попереджали про це бугогардівців:

«А чтобъ ляхам от козаков Войска Запорожского, в Гарду живучих, нікакой обиди приключасемо не было, о том от нас, Войска, жесточайше, якъ прежним полковникам, так и к нынешнему, Николаю Обортасу, под смертною казнию предложено» [14, с. 272].

Майже до кожного донесення, чийм би воно не було – чи Коша, чи київського генерал-губернатора, – докладалася відомість про кількість страчених поляками козаків і майна, захопленого у них. Серед страчених, починаючи з 1733 р., були козаки Бугогардівської паланки. Ось деякі з них: Демко Птаха куреня Кореневського набрав в Гарду риби, їздив у с. Бужин, там його поляки піймали, забрали рибу, коней, гроші, а самого повісили – Савка Чаленко (Чалий) наказав (1736 р.). Дмитро Білий їхав в очаківський похід, заїхав у Кам'янку харчів купити, наїхала лядська партія – і його повісили. Те саме сталося з Савкою Шаповалом і Мафіном Величкою, які теж їхали в очаківський похід (1737 р.). Коли їхали з походу, на річці Синюсі Дмитра Шамру, Тимка Чорного, Хведора Потоцького ляхи догнали і повісили (1738 р.).

У 1738 р. уманський командуючий Антон Табан, зазвавши ніби у гості, заманив у двір мандруючих з дністровського походу козаків, поодбирав у них зброю, коней, одяг і гроші, а їх наказав повісити: Мусія Волошина, Якова Кобзара, Давида Покотила, Василя Субтенного, Данила Неклепаного, Чуба, Мафи-

на Плоскоголова, Василя Ляшка, Тимка Уса, Василя Коломийця, Хведора Нагайця – всього 20 чоловік [14, с. 274].

Куреня Дедковського Андрій Губа по пашпорту, виданому йому від гардового полковника Йосипа Уса, їздив у містечко Лисянку для купівлі потрібних йому речей, то тамошній губернатор відібрав у нього пашпорт, коня та інші речі, а самого наказав повісити [14, с. 278].

Всього за цією відомістю повішено 232 чоловіка. І це лише одна відомість, а їх десятки.

Та й запорожці не були святими. Восени 1748 р. вони викрали у київського ловчого Стецького 100 коней під Березною та пригнали їх до Мертвоводу. Ватажок Пилипко взяв п'ять із них, пригнав до Гарду і подарував гардовому полковнику Ковтунові. Піднявся скандал. Ковтунові загрожували великі неприємності. Та в рапорті генерал-губернатору Леонтєву Кіш повідомляє, що бугогардовий полковник Ковтун непричетний до переховування коней, викрадених у військовослужбовців польського війська: Ковтун був полковником у 1747 р., але не в 1748, коли сталася крадіжка. Зазвичай запорожці своїх не здавали.

Документи архіву Коша Запорозької Січі свідчать про безкінечні взаємні претензії польської адміністрації та запорозьких козаків, представляють реєстри страчених козаків та свідчать про створені прикордонні комісії, куди представники польської адміністрації не прибували і справи не розглядалися.

Між тим, прикордонні сутички продовжувалися, і списки запорозьких козаків – жертв польсько-шляхетського терору – вражали кількістю страчених людей. Тож гайдамацький рух на захопленій Річчю Посполитою Правобережній Україні активізується. У зв'язку з цим у 1748 р. створена Брацлавська прикордонна комісія для розгляду взаємних претензій польської адміністрації та запорозьких козаків.

Агресивні прагнення польських збройних загонів чимдалі посилюються.

У вересні 1749 р. польський загін під керівництвом уманського полковника Станіслава-Костки Артинського, разом з яким був Юска Табанець (цей нещодавно був у Гарді, мабуть, з метою розвідки),

«по своєму злохищному умишленію тайно, злодейски з своєю партиєю, якобы в сту человек ввойшовши в наш войсковий, лежащий поблизу Гарду степ й находящийся в речке Корабельной на Нижном Броду козаков тайно ночью напав и без всякой их виности бил до полусмерти і осьми человеки, повязавши, из собою до Умани увез, а девятого заколол, котрого над речкою Сихою и покинул» [14, с. 359–361].

За реєстром, поданим бугогардівським писарем Яковом Гуртовим, ці козаки та курені, з яких вони походять, такі:

Ведмедовського куреня – Ілько Бодаква, Кіндрат Швець
Кирилівського – Петро Носик
Батуринського – Мартин Безрукавий
Корсунського – Стефан Козел
Пешковського – Андрій Бойко
Уманського – Іван Кирпанча
Менського – Грицька, який у Марка Стадника служив
Калниболоцького – Яська Крутиголова заколото.

І як завжди, наказ Коша полковникові Бугогардівської паланки Івану Глухому, зміст якого такий самий, як і попередній, – необхідно дати відсіч нападникам, але на їхню територію заходити забороняється.

«Вам же чрез сие накрепчайше приказуется. Ежели впредь мог бы помянутый Ортинский в российскую границу вступить и напраснии обиди и нападения козакам делать, то оному старатся учинить достойной отпор, а вам под смертною казнию в их границу вступат запрещается. Також и от стороны турецкой иметь недреманное обережение» [14, с. 362].

Уманський полковник Артинський на цьому не зупинився і вчинив наступний наїзд. На цей раз на 20 чоловік запорозь-

ких козаків, які стояли біля Гарду на річці Ташлику. Напав зі своєю партією на сонних, забрав у них сорок коней, а самих із собою забрав.

Таким чином, серед страчених ми бачимо не тільки тих, хто ходив з рибою на продаж у польські міста, багато козаків постраждало на своїй території. Так, під час нападу на Гард лядська партія забрала Павла Мамаю, Федора Гардового, Самійла Люльку, Герасима Чорного. Івана Туза з товаришами, які стояли коло Гарду в урочищі Ташлику «для пастби коней и получения звериной добиче», зарізали. Також козаки Кисляківського куреня Омелько Малий, Іван Швець, Іван Таран «во время битности их для добичи звериной, напав на них у речки Ташлику для пастьби коней стоящих, убито всмерть».

Не минали нападів і зимівники. Вчинені були напади на Інгульці на зимівник Самійла Дуброви, в урочищі р. Костува-тої на зимівники запорозьких козаків Карпа Величковського, Данила Смайла, Івана Мандренка, Миколи – Переяславського куреня та багатьох інших.

Та коли до прикордонної комісії надходили претензії від Запорожжя, польські депутати відмовлялися брати участь у роботі комісії та розглядати претензії до них.

Гайдамацький рух

Вхідна Україна, яка перебувала в той час під владою шляхетсько-конфедеративної Польщі, терпіла знущання, безчинства та необмежений вседозвіл з боку польського панства. Розкішне життя польських магнатів потребувало великих коштів, які здобували єдиним шляхом – визиском підвладного селянства. Щоб керувати своїми величезними господарствами, магнати користувалися послугами орендарів, більшість яких були євреями. Вони збільшували і без того обтяжливі селянські повинності, відробітки на ко-

ристь пана, численні додаткові роботи. Природно, виникали конфлікти з ними. Спроби селян налагодити стосунки мирним шляхом не давали результатів – і це викликало протести: погрози, пожежі, втечі, переходи на інші місця проживання. Спахи ненависті посилювалися тим, що володарі були не свої, а чужі – ляхські: «Ще нам ляхи не пани!» – часто можна було почути серед українських селян.

До того ж польське католицьке духовенство намагалося силою насадити католицьку віру. Воно вважало послідовників православ'я схизматиками і єретиками, достойними всілякої кари і нелюдського ставлення до них, забуваючи, що палка має два кінці. Обтяжені непомірними утисками шляхти, позбавлені вільного сповідання, багато мешканців кидало свою вітчизну, палаючи помстою до польських володарів. Вони тікали в степи, ховалися в лісах. Тут збиралися значні партії невдоволених, особливо на прикордоннях Польської Речі Посполитої та Запорозьких Вольностей, організовувалися ватаги, які йшли мститися гнобителям. Так народилося гайдамацтво.

Слово «гайдамака» (від турецького *haudamak*, тобто «розбійник»), як зауважує Н. Яковенко, фіксується в офіційних актах з кінця XVII ст. У фольклорі їх часто називають «бурлаками» (з татарської – «волоцюга»). Пізніше бурлаками стали називати заробітчанин, наймитів та людей без постійної роботи й місця проживання.

Непослідовна політика Січі, старшина якої була пов'язана різними ухвалами з російським самодержавством, не задовольняла значну частину запорозького товариства – «сірому»; посилювався гніт російських кріпосників, які поступово захоплювали землі Вольностей, – все це сприяло зростанню гайдамацького руху, підтримуваного широкими верствами населення. Гайдамацька буря підхопила багатьох козаків, особливо сірому.

Тут необхідно пояснити, що таке «сірома». Глибше зрозуміти цих людей допомагають протоколи допитів гайдамаків, які є одним із цінних джерел до біографій запорожців.

«1754 году, іюня 15 дня пойманний і в войсковой пушкарне содержащийся вор Василь Табанец бил допрашиван, а в допроси показал нижеследующее:

Зовут его Василем, а прозывают Табанцем. Родился он Полской области, Браїловской губернії в селе Потоке от отца Миколи Соколовского, а матере Хведосиї и жил при них.

А от них пошел, будет точию годов з десят, прямо в Гард, і пришедши в Великой пост, став в козаков джереловских на рибу с половины і був там целое лето. В Пилипов же пост с козаками пришел в Сечь в курень Васюринский в 746 году. А навесне пошел с козаками для добичи рыбной и бадался тою добичю с козаками по 749 год.

А того ж году в Гарду, согласясь с товариством куренним васюринским Василем Носом, Іваном Серим, а всех было 15 человек, другіе же как зовутся и прозываются и каких куреней – не знает, ходил пешо в Полшу и бил на грабительстве, и, возвратившис оттоль, зимовал в Ингуле, і на другое лето никуда не ходил.

А 751 году з протчими, з куренним конеловским Сухим, которой умер, а других імен и прозваний и яких они куреней не знает, бил на Шполе, где пожитки грабили і ляхов резали и зимовал в Ингуле.

752 году, з весни, был в Сечи. А после того летом сидел в столба* і от бою всецелое лето недуж бил и нигде не бивал.

753 году, летом, пешо ходил в Полшу з куренними шкуринским Іваном Ляхом, а других тех не знает, для грабительства, тоchio не допущенно и лядскою командою розбито.

Зимовал же я в малороссийском Пиво-Городиском мнтре [монастирі] и в протчіих малороссийских местах. А сего году, по весне, как пришел в Сечь доброволне, где мене в пушкарню** взято.

* Сидіти біля стовпа – один з різновидів болючих тілесних покарань, що був надзвичайно популярним у Запорозькій Січі, – биття киями коло ганебного стовпа.

** Пушкарня – січова в'язниця, в якій утримували звинувачених, що чекали суду, і злочинців, засуджених до короткочасного ув'язнення або смертної кари – до виконання вироку.

Болш же висшепоказанного на воровствах, грабителствах і смертних убийствах не бивал і сие показал в самую сушую правду.

К сему доброволному допросу Василь Табанец, а воместо его, неграмотного, по его прошению в. канцелярист Андрей Семенов руку приложил» [16, с. 667–668].

Наведена біографія – типова для представника запорозької сіроми, яка, за думкою дослідника О. Рябініна-Скляревського, була носієм традиційних уявлень про «вольності» та «хліб козацький», близьких до уявлень XVII ст.: хто що піймав, тим і живився.

Варто звернути увагу на солідарність гайдамаків. Кожен з них на допитах казав: «Інших не знаю» і т. ін. Випадків видачі товаришів, як правило, не було.

Територія Південного Прибужжя – місце постійного перебування гайдамаків, що помічали сучасники ще на початку XVIII ст.: у червні 1705 р. російський уповноважений при розмежуванні земель між Туреччиною і Запорожжям Є. Українцев у своїх донесеннях зазначав, що по річках Південний Буг та Інгул мешкає велика кількість «запорожців и иных гулящих людей», які займалися, головним чином, відгоном худоби та пограбуванням майна очаківських турків і місцевих ногайців [160, с. 622].

За Османського періоду запорозької історії мало що змінилося. Наприклад, 3 серпня 1714 р. у листі до очаківського Абди-паші польський гетьман Сенявський скаржився на «swawolne kury kozactwa z niemalu szkodu wypadaiuse» з території Очаківського степу (Єдисану) в Польську Україну [160, с. 622]. Подібна ситуація зберегалася протягом всього періоду Олешківської Січі та й пізніше, в чому ми переконаємося далі.

У 1733 р., напередодні переходу запорожців під протекцію Росії, помер польський король Август II, і на сеймі у Варшаві на королівську посаду затверджено Станіслава Ліщинського. Але син Августа II, Август III, не бажаючи позбутися влади,

звернувся за допомогою до російського уряду. Російські війська вступили на територію Правобережної України з наміром вигнати Ліщинського. На поміч їм вивряджено 20 тисяч козаків.

Селянство, побачивши, що об'єднані сили російських військ і козаків громлять польську шляхту, приєдналося до збройних виступів, що згодом перетворилися у велике повстання, яке очолив старшина двірських козаків князя Любомирського Верлан. З часом він прийняв титул полковника. До нього приєднався Сава Чалий, який став ватажком селянсько-гайдамацького руху і діяв зі своїми загонами на прикордоннях трьох держав: Польщі, Туреччини та Росії.

Загони Чалого чисельністю до ста і більше гайдамаків склалися з волохів, циган, поляків, а також із запорожців-утікачів. Сава Чалий із своїм загonom у 1734 р. кілька місяців перебував у зимівниках Бугогардівської паланки, і бугогардівський полковник Василь Пхайко приховував його. Гайдамаки Чалого діяли на польській території, грабували і розоряли маєтки і села, переслідуючи шляхту. З'єднаними зусиллями російської та польської армій повстання Верлана пригасили. Каральні загони польської надвірної міліції ловили і страчували ледве не кожного запорожця, який траплявся на очі. Полонених гайдамаків вішали на місці, часто – на російсько-польському кордоні, щоб нагнати страху іншим «гультьям». Своєрідний рекорд поставила уманська військова адміністрація, котра впродовж 1737–1741 рр. розпорядилася повісити 110 козаків-повстанців. Залишки їх ховалися понад Бугом у скелях та байраках. Мабуть, тоді й виникла приповідка: «Де байрак, там і козак».

З поверненням у 1734 р. запорожців під російську протекцію гайдамацька активність дещо зменшилась. Цьому сприяла російсько-турецька війна 1735–1739 рр. Після її закінчення й прийняття Белградського мирного договору запорозьке козацтво було поставлене у незвичні для нього і досить жорсткі умови: встановлені державні кордони між Росією і Туреччи-

ною, запроваджена паспортна система, збудована мережа форпостів, карантинів, митниць, нарешті зовні непримиреною стала позиція Січі щодо гайдамаків під тиском російського уряду – все це змушувало гайдамаків шукати безпечніші місця для свого постійного перебування. Такими місцями стали слабо заселені і практично неконтрольовані землі Бугогардівської паланки. Сюди йшли шукати порятунку розбиті гайдамацькі загони, тут були місця їхніх зимівок. Вони найчастіше розташовувалися у малодоступних балках, на бузьких островах, у плавнях, у степу.

Участь у гайдамацтві передбачала найвищу міру покарання на Січі. Тому гайдамаки й скупчувалися у найбільш віддаленій і найменш контрольованій урядовими російськими військами Бугогардівській паланці. Найбільший гайдамацький табір знаходився в середній течії Південного Бугу, на Мигійському острові, при впадінні річки Мигійський Ташлик у Південний Буг. Острів мав стратегічно вигідне розташування на перехресті важливих шляхів. Тут організовувалися загони, тут заготовляли продовольство, ладнали зброю, виготовляли порох і кулі, лікували поранених. Тут завжди стояла гайдамацька залага. Це була своєрідна гайдамацька Січ.

Гайдамацькі стани знаходилися також у Балацьковій, Вербовій, Романковій балках, в урочищі Корабельному, а передусім – у Громоклії, де була друга гайдамацька Січ. Місцем, куди стікалися втікачі з усіх кінців України, був Гард.

Загони гайдамаків не були постійними і не діяли в одному і тому ж складі тривалий час. Після одного або кількох нападів гайдамаки розходилися. Гайдамацький рух являв собою щось подібне до партизанської війни, яка не вгавала протягом майже всього часу існування Нової Січі.

Дії гайдамаків починалися навесні й тривали до осені. Взимку, як правило, вони не нападали на панські маєтки. Але як тільки пригрівало весняне сонце, селяни-втікачі гуртувалися і йшли в Гард, де об'єднувалися в загони. В разі, якщо

гардівська старшина чинила спротив, вони переправлялися біля Мигії на ханську сторону, а звідти добиралися до р. Синюхи «для переходу в Лядчину».

Через прикордонну смугу між Російською імперією і Річчю Посполитою гайдамацькі ватаги з території Степу переходили на Київщину, базуючись, як правило, у Чорному лісі. Звідси, збільшуючись за рахунок селян-утікачів, їхні гурти здійснювали рейди на садиби польської шляхти та євреїв-орендарів, на костьоли, містечка, хутори.

Гайдамацькі загони діяли також на території Вольностей і на суміжних землях. Вони грабували російські війська, запорозьких підприємців, нападали на турецьких підданих, польських громадян, росіян, не цуралися пошарпати й запорозькі зимівники. А. Скальковський розповідає про напад гайдамацького загону, що діяв у межиріччі Бугу та Синюхи, на один з карантинів, де були запорозькі й татарські купці [216, с. 311].

Спочатку гайдамацькі загони були невеликими й діяли розрізнено. Пізніше вони стають більшими й діють узгодженіше, особливо на Правобережній Україні. Невеликі загони мали змогу зненацька з'являтися і раптово зникати.

На Запорозжя тікали й приєднувалися до гайдамаків козаки – польські піддані. Вони тікали в Гард і везли з собою награбоване у ляхів майно. Там і переховувалися. Польща вимагала повернути збіглих польських підданих. У кінці 1746 р. з території Польщі втекли саме такі гайдамаки і переховувалися в Бугогардівській паланці. Від Коша гардовому полковнику був наказ, «даби он о убегающих в разніе відомства нашего места проведаль и к нам репортовал, точию еще и понне от оного полковника репорта нет» [14, с. 283].

У 1747 р. вийшов наказ Комісії іноземних справ про заборону давати притулок гайдамакам.

У тому ж 1747 р. Кіш одержав декілька листів від уманського полковника і коменданта Станіслава-Костки Артинського з вимогою відшкодувати збитки, заподіяні гардівськими

гайдамаками (захоплення коней, майна та грошей) під час нападів на Умань. Кіш відповідає: вдовольнити його претензії і повернути майно, захоплене запорозькими гайдамаками, а також знайти грабіжників неможливо, оскільки «ваше благородіє не показали на ім'я і прозваніє і яких куреней, сискать не могли, і за тем не жадной сатисфакції учинит не можно» [14, с. 294–295]. У тому ж листі міститься протест з приводу втрати польською шляхтою в містах і селах Правобережної України запорожців, російських підданих, та реєстр козаків, страчених у 1746–1748 рр.

У вересні 1748 р. 15 запорожців-гайдамаків перейшли кордон і напали на табун коней двох корогв української партії (дивізії) польського війська й захопили 100 коней. Сліди вели до Гарду. Тодішній гардовий полковник Степан Куліш нібито знав про крадіжку, і свідки запевняли, що він справді знав про тих коней і навіть узяв собі з них чотирьох.

Почалася з цього приводу тяганина: накази, рапорти, листи, донесення летіли в обидві сторони: до Коша – від київського генерал-губернатора, з Коша – бугогардівському полковнику, і навпаки. Київський генерал-губернатор наказав Кошу негайно розшукати винних і повернути польській стороні коней, захоплених і пригнаних у Гард. Без розмов про неможливість і тому подібне, «ибо неотступно в польскую сторону тех лошадей претендуют». Якщо ж коні не будуть знайдені й повернені, то М. Леонтьєв погрожував справу передати в правлячий Сенат, а це вже дуже серйозно.

Весь 1749 р. пройшов під знаком розшукування сотні тих коней з двох корогв української партії, які звернулися з «претензією» до Коша. Кіш зобов'язав усе козацтво, особливо Бугогардівської паланки, розшукати коней та їх викрадачів.

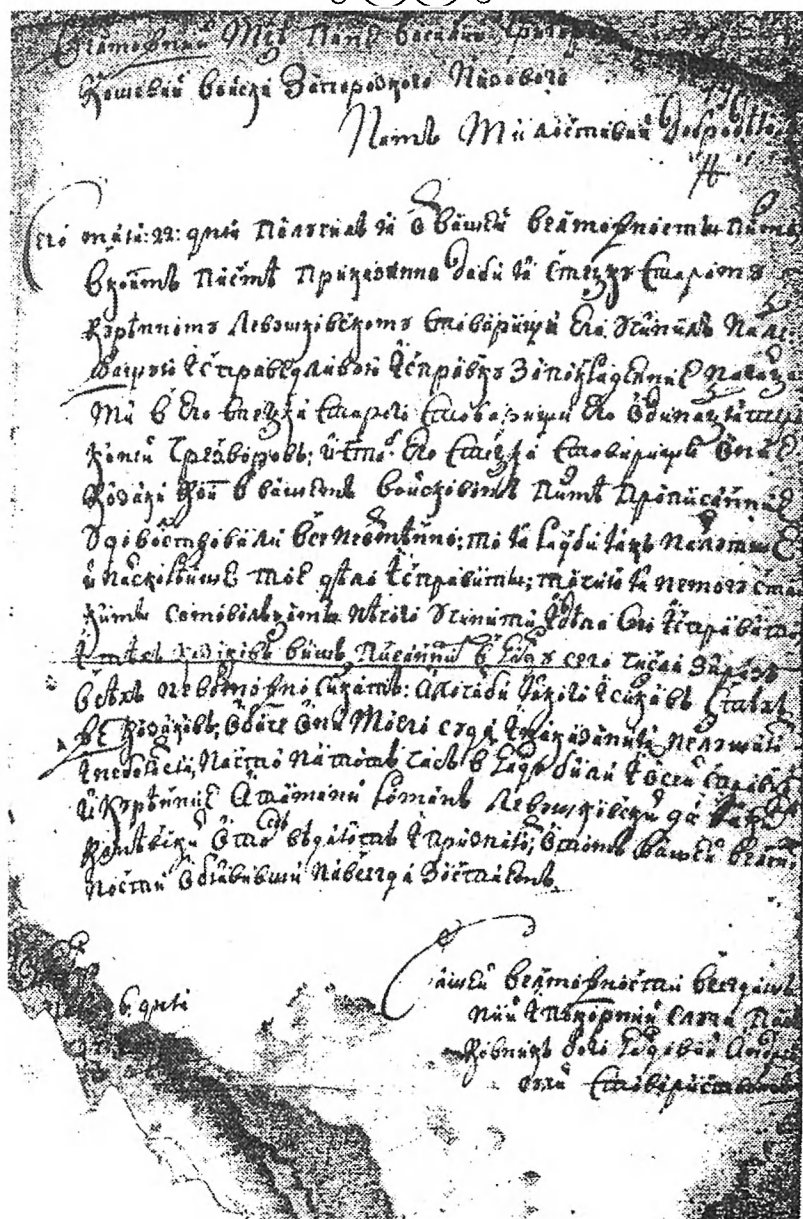
Проте у паланці міняються полковники, а справа стоїть на місці. Вже й імена деяких крадіїв відомі – це Яцько Безродний-Труть, Конон Толмач, Гаврило Кривий, Омелько Білий, Іван Бугун. Новий полковник Тихон Слинко доповів про заходи,

вжиті ним для розшуку, про те, що він з командою їздили для розшуку «в пристойние места», тільки ніде злодіїв не знайшли, та й коней теж немає, через що розшукати і затримати козаків-гайдамаків неможливо. І пропонує: нехай отамани шукають кожний свого курінного козака. Сам полковник не в змозі зловити злодіїв через те, що вони «при оружу».

Якщо йдеться про розшук винних у грабунках, часто фігурують «отговорки»: неможливо розшукати через відсутність їх у куренях, ніколи в куренях не бували і зараз їх нема, і взагалі це не козаки, а той хоча й був козаком, та жив у кримському місті Очакові, а звідти у Волощину пішов, а де зараз знаходиться, про те «не ведаем», і т. ін.

Запорозька паланкова адміністрація нерідко була практично безсилою у боротьбі з гайдамацтвом, адже команди при паланках склалися з місцевого козацтва, яке здебільшого співчувало повстанцям і не бажало боротися з ними. Коли полковник Тихон Слинько спробував залучити до пошуків гайдамаків стадників, ті відмовилися. У травні 1747 р. бугогардівський полковник Андрій Сухий отримує наказ кошового негайно виловити і покарати винних у крадіжці гайдамаків. На це полковник відповідає, що радий би виконати наказ, але не може нічого зробити з такими самовольцями: «они мого суда і наказания не слушают і не боятся».

Сучасний дослідник О. Олійник, посилаючись на О. Рябініна-Склярєвського, вважає, що така поведінка могла бути лише на початку існування Нової Січі, коли паланкова система управління ще не набула відповідного авторитету і ваги в очах січового товариства, зимовчаків і поспільства Вольностей. На наш погляд, не останню роль відігравали тут деякі особливості Бугогардівської паланки – існування альтернативної гайдамацької Січі, а гайдамацький рух там набув розмаху, при якому гайдамаки перетворилися на таку впливову силу, що паланкова адміністрація побоювалася вступати з ними у відкриті ворожі стосунки, а іноді не мала для цього сили.

Донесення полковника Бугогардівської паланки Андрія Сухого Кошєвї. 1747 р.

Та й рядові запорожці підтримували гайдамаків. Крім того, бугогардівські полковники мали прибуток від гайдамаків і сваритися з ними їм було не вигідно. Деякі полковники співчували гайдамакам, були на їхній стороні й всіляко потурали їм.

Козак Юсько під час допиту розповідає про участь у наїздах запорожців-гайдамаків на польських підданих:

«Василь, щербиновски, Шевчик, Туз, батуринські, Таран, щербиновски, Джурья грабили и взяли тритцать четыре рубли денег. И те денги щербиновскому атаману в Гарде отдали спрятать, а нынешнему гардовому полковнику Стинке с той пайки дали лошедь».

Далі той же Юсько повідомляє, «что за ведомом полковника гардового Стинки зговаривались наехать на Умань и казаков выкалать» [14, с. 328, п. 8, 329].

27 січня 1749 р. бугогардівський полковник Тихон Слинко одержує новий, на цей раз дуже гнівний, наказ Коша:

«...Тільки за такіе ваши не к чему годние отговорки и представления, ганячи вас, чрез сіе, всенайкрепчайше вам приказуем. Дабы вы, не принося никаких впредь более своих отговорок, всячески вишеписанных воров и отогнанных з Полской области ста лошадей сискать всенеотменно старались, ибо и в мысли своей того не полагайте, чтоб тое так дармо пройти могло. Но имейте себе в незабвенной своей памяти тое, что ежели вишеписанных воров и ста полских лошадей не зищете, то как прежде бывший в Гарду полковник Кулеш, так и вы со всею своею старшиною взяти и под крепким караулом для ответу за воров, и для заплаті полских ста лошадей в Кіев к его высокопревосходителству отправлены в скорости будете, где тяжко ответствоват имеете» [14, с. 311-312].

Дісталось полковнику і за пропозицію: нехай, мовляв, ловлять розбійників курінні отамани – вони краще знають своїх людей.

«На атаманов же вам нечего надежди иметь, и тое вы разве з единой лености своей представляете, чтоб отамани под коман-

дою вашою перебувающих воров и разбойников ловыли. Вам бо поручена команда в Гарду не череду пасти, но всякі порядки» (наводити. – Авт.).

Притягнутий до відповіді полковник Степан Куліш під клятвою заперечив свою причетність до крадіжки коней і вимагав очної ставки з тими, хто на нього наклеп вчинив. Однак генерал-губернатор київський вимагав «не отлагаясь ни в чем надлежащее проведение учинить». До того ж саме тут виявилось, що полковник Куліш не тільки «ведал про то воровство», але й причетний ще до однієї справи: він переховував награване гайдамаками у купців майно і навіть брав «пожитков в подарки китайки на два кафтана, сукна на шаровары, денег один рубль да взятой у жида грабежем серебряной позумент меньше ліктя». І Степана Куліша разом зі спійманими козаками визнали винним у переховуванні коней і захопленого майна і взяли під арешт [14, с. 314–316].

Затриманий польськими властями козак Іван Лях свідчив, що коли у 1748 р. були захоплені ті коні, їх зігнали на Мертві Води і там ватажок Пилипко взяв п'ять коней, пригнав до Гарду і подарував гардовому полковнику Ковтуну.

«Когда же мы сошли с Мертвих Вод, напал на нас обезд сечевой, в котором было конных козаков девяност, которые у нас все лошади отняли і в Сечь привели, а нас порозгоняли. А оние лошади і по ся поры обретаются в войсковом табуне у кошевого сечевого» [14, с. 317].

Сліди, таким чином, вели аж до самої Січі... Кіш, звісно, запевняв, що

«тоє все он, Іван Лях, показал весма ложно, потому что прошедшего 1748 году, в мсце сентябре, полковником в Гарду Ковтун не был, а был он Ковтун тамо полковником еще в прошедшем 747-м году в осенное время; обездки же в 1748 году как на весне, так и в осени з Сечи Запорожской никуда никакой не посилали и лошадей никаких в табун войсковой никем не пригонено, и

как прежде, так и ныне в табуне войсковом нічійх лошадей, кроме собственных козачих, не бывало и не имеется» [14, с. 320].

У зв'язку з цією заплутаною справою у липні 1749 р. була створена комісія для розгляду претензій польської адміністрації та запорозьких козаків. З боку Січі на розгляд комісії направлений зустрічний реєстр запорожців, страчених поляками у 1733–1749 рр.

Польська сторона вимагає: якщо не можна знайти гайдамаків, які учинили крадіжку коней, то притягнути до відповіді отаманів і полковників паланки: Андрія Сухого, Клима Збарлеськи, Ковтуна, Куліша, Слинька, Седловського, яких поляки звинувачують у прихильності до гайдамаків і посібництві їм, замість самих гайдамаків прислати їх у комісію. Кіш обурений – то чого ради? І відповідає, що тих людей, на яких вказували поляки, при Коші немає – це може підтвердити весь Кіш. А щоб отаманів і полковників, відлучивши їх від команд і від їхніх посад, посилати за польськими даремними витівками, того ніколи Кіш не допустить, тому що

«...требуемое от той комисии полковники і кошевї атамани ворам не потатчики, то за воров и отвечат не должны, ібо они ни о каких воровских делах не знают, за которих по тому ж всем Кошем свидетелствоват можно. Да и в такие их должности и чини некогда би от Коша непостоянние и недобрїе люде и ворам потатчики і вибираеми не били» [14, с. 333].

Розглядати реєстри страчених запорозьких козаків депутати з польського боку відмовилися, водночас комісія ухвалила:

«требовать, дабы для отдачи вышеписанному порутчику Янушевичу отогнанные запорожцями от двох хоронг лошадей, не отговариваясь нимало, все без остатку сысканы и в комисию присланы были непременно без замедления. Ежели ж оные взысканы и присланы не будут, то об оном імеет быть представлено к высшему генералитету... И учинит по ея імператорскаго величества указу» [14, с. 329–330].

Разом з відмовою направити до слідчої комісії вказаних вище осіб Кіш прохає генерал-губернатора передати до Сенату реєстр претензій Коша, які польська сторона відмовляється розглядати на засіданнях комісії.

Свої дії Кіш пояснював таким чином: усім відомо, що злодії чинять грабунки не лише в польських, а й в російських кордонах, через що Кіш і роз'їзди здійснює, а тільки це не запорозькі козаки чинять, а

«точно по их званию гайдамаки, котория упователно по своему безсовестию ни у кого под властью не состоят», а «тех людей, кой от полской стороны в претенсиях показани, при Коше не имеется, о чем ввесь Кош засвидетелствовать может, а котория имелись и прежде представляемы в прошлом 748-м году, в декабре мсце в ту комисию били, то и на оних никакого к воровству доказателства от них, поляков, тогда не имелос, так и нъне тех напрасно требовать недлячего. А чтоб атаманов и полковников, отняв их от команд, и посылат за такими их полскими напрасними затеями, того и никогда учинит от Коша невозможно» [14, с. 333, 335].

Так справа, яка тривала більше року (останній документ цієї справи датований 24 вересня 1749 р.), закінчилася нічим. А реєстри страчених польською шляхтою козаків усе поповнювалися.

Тим часом гайдамацькі загони з Бугогардівської паланки продовжують діяти. Особливо масовий рух гайдамаків активізується на початку 1750-х рр. Це пов'язано з відведенням частини території українських земель, у тому числі Бугогардівської паланки, під Нову Сербію. Козаків і посполитих виселили з цих земель – вони втратили матеріальний добробут і озлобилися проти російської влади та нових поселенців. І без того традиційно високий у цих місцях відсоток люмпенізованого чоловічого населення зріс – і це також сприяло зростанню гайдамацького руху.

Спровокований наїздами польської шляхти на Правобережну Україну, зокрема нападом на Гард уманського полковника Станіслава-Костки Артинського, гайдамацький рух набув особливої активності. У зв'язку з цим російський та гетьманський уряди прийняли ряд запобіжних заходів, серед яких були заборона запорожцям без пашпортів виходити за їхні межі, перебування на території Запорожжя російських команд і козацьких полків з Гетьманської і Слобідської України, в тому числі й компанійських, створення загонів з числа запорожців для розшуку й затримання гайдамацьких ватаг, аж до фізичного знищення їх. Нарешті відшкодування Військом Запорозьким збитків на користь потерпілих від гайдамацьких наїздів, у яких брали участь запорожці; перепис населення у запорозьких зимівниках тощо.

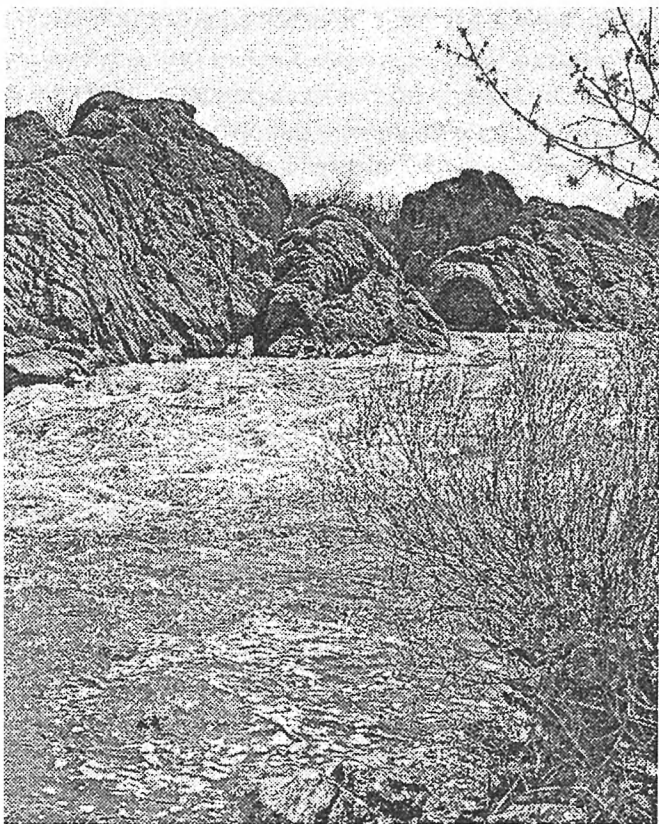
Для боротьби з гайдамацькими загонами російський уряд у Військових Вольностях вздовж Південного Бугу, в тому числі в урочищі Гард, настановив застави драгунських і компанійських полків. У Гарді розмістилися російський драгунський і український компанійський полки, які переслідували гайдамаків. Це викликало невдоволення запорожців і навіть сутички між гардовим полковником М. Рогулею, прихильником гайдамаків, і командирами каральних полків. За цей виступ і за переховування в Гарді 40 гайдамаків М. Рогулю заарештували і закували в кайдани [4, с. 227–228].

Гайдамаки діяли в долинах річок Кодими, Мертвих Вод, при урочищі Чичиклії. На турецькій стороні до гайдамаків ставилися прихильно. Так, «ватажок Тягун взимку мав пристанище у турка Мустафи на Тилигулі, а літом у Гарді у жида Сапая» [176, с. 146].

Як завжди, в авангарді гайдамацького руху – Мигія. На початку 1750 р. поблизу Мигіївського Ташлика загін гайдамаків із 30 чоловік атакувала команда Архангелогородського драгунського полку,

«...с которыми и палба происходила, и выпалено по них патронов 251, но ни одного человека искоренить не могли. Но от них три человека драгун ранено, а оные гайдамаки в ночное время ушли в Турецкую область, а при том находилось команд регулярных унтер-офицеров – 2, капралов – 2, барабанщиков – 1, драгун – 60, компанейских козаков при трех сотниках – 70, при полке запорожском – 12, всего 151 человек» [40, с. 162, 232, 266].

У червні того ж року гайдамаки знову з'явилися в Мигіївському Ташлику. Для розгрому їх уряд виділив військову команду, але гайдамаки уникли переслідування й цього разу.

Річка Мигійський Ташлик. Фото О. Требуха

Однією з умов успіхів гайдамаків було їх швидке переміщення. Для цього вони завжди мали добрих коней. Ще важче було впоратися з пішими гайдамаками: вони ховалися у високій траві, в маленьких балочках і обстрілювали звідти ворога. Якщо їх оточувало польське або російське військо, вони, діждавшись ночі, спритно зникали з-під самого носа переслідувачів.

29 жовтня 1750 р. в степу при річці Чорний Ташлик «происходила от посланных команд с обеих сторон стрельба с пулями, которых злодеев при том сражении было до полутора человек со всею воинскою исправностию, и того сражения было не менее двух часов, и тех злодеев побито и ранено несколько видимо было, которых увезли они с собою, и поехали к Гарду и Сечи, а за мною их воровскою партией разбить и взять их было невозможно», – рапортував капітан Мезенцев про поразку російського загону в сутичці з гайдамаками. В бою брало участь 154 чоловіка. З них побито: один капрал, два драгуни, п'ять козаків та поранено: капітан Мезенцев, поручик Бардін, сотник компанійського полку Савич, два унтер-офіцери, один барабанщик, 25 козаків, 18 рядових драгунів. Крім того, побито коней – 41, поранено – 35.

У рапорті капітана Мезенцева йшлося також про те, що гайдамаки запитували полонених росіян: «Для чого ви прийшли на нашу землю?» [40, с. 209–210].

Із донесення коменданта фортеці Святої Єлизавети генерал-майора Федора Юста кошовому отаману Григорію Федорову про наближення гайдамаків до Гарду та про вжиття заходів для їх затримання:

«А понеже оным гайдамакам апрыч запорожского Гарду никуда деватся, ибо... те гайдамаки по учинении в Полше грабительства ретирувались к Гарду, а в других местах оне по своїм злодеяниям укрываются не могут» [40, с. 141].

Влітку 1752 р. для боротьби проти гайдамаків у Гетьманській Україні сформовано військову команду в складі трьох

компанійських полків та 400 виборних козаків територіальних полків [40, с. 225–227]. У 1755 р. на чолі першого полку стояв Г. Павлов, на чолі другого і третього стояли брати полковники Василь Часник (з 1741 р., ми з ним ще зустрінемося) і Гнат Часник (з 1740 р.). Кожний полк з п'яти сотень і 15 куренів, відповідно, у кількості 243 і 251 козака [16, с. 791–792]. Крім того, сформований запорозький загін на чолі з військовим осавулом Семеном Лебединцем, згодом отаманом, потім полковником Кисляківського куреня, який ловив гайдамаків, за що вони його вбили. Саме про нього залишилася народна пісня, записана Осипом та Федором Бодянськими:

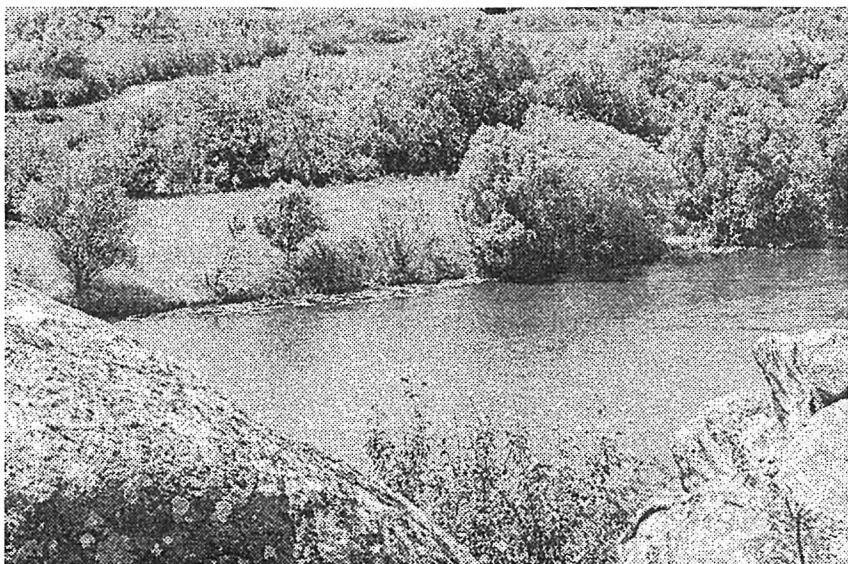
Ой поїхав да пан Лебеденко да у млин за мукою,
 Ізостріли єго гайдамаки да над Бугом над рікою.
 – Ой здоров був, пане Лебеденку.
 – Да здорові, премилеє браття.
 – Ми з тобою, ми пили-гуляли, а тепер не пізнали.
 – Ой випрягай, пане Лебеденку, да коня вороного.
 – Не випряжу, да миле браття, а хоч тут вас і много!
 – Ой випрягай, да пане Лебеденку, да булану кобилу.
 – Не випряжу, пресукині сини, а хоч сам тут загину!
 Як підняли пана Лебеденка на три списи вгору,
 Як ударили його молодого об пень головою.
 Прилетіла сизая зозуля да і сіла на вишні,
 Питається його молодого: «А чи хоч пити-їсти?»
 – Я ж не хочу, сизая зозуля, да ні пити, ні їсти,
 Полини, сизая зозуля, да й накажи матері жалобні вісті.
 Прилетіла сизая зозуля да й сіла на стрісі:
 – Вийди, вийди, стара Лебедихо, а хоч руки і в кісті [тісті].
 Ой не вдаряйся, стара Лебедихо, да не вдаряйся в ліки,
 Закопали ми твого сина в перекопі навіки [253, с. 209].

Цікава інформація до розмірковування: полковник Інгульської паланки Семен Лебединець, непримиренний ворог і гроза гайдамаків, у 1752 р. (на той час перебував на посаді отамана Кисляківського куреня) висилає, очевидно, на літній пері-

од, до Гарду Павла Шерстюка, який «по сході з Гарду» зимує у того ж Лебединця. А у 1754 р. Павло Шерстюк – «пойманний и в войсковой пушкарне содержащийся вор» – гайдамака. Чи не цим пояснюються слова з пісні: «Ми з тобою, ми пилигуляли, а тепер не пізнали»?

1 травня 1754 р. коло Гарду і за Бугом зібралося багато чат (загонів), піших і кінних, які готові були йти «в експедицію». Направленого від Коша осавула, який спробував наказати їм розійтись і нікуди не йти, не послухали, військового довбиша і писаря, які намагалися відмовити їх, ледве не вбили, самому ж осавулові сказали, що «от воровства, як с турецкой, так и с полской сторон, пока славы не учинят, не перестанут».

20 травня командир Нової Сербії Іван Глебов повідомляв кошового отамана Данилу Степановича Гладкого про вжиття заходів для боротьби з гайдамаками на території Бугогардівської паланки: на Мигійському острові, недалеко від Сухого Ташлика, є гайдамацький стан (пристанище), і хоча командирована команда пильно слідувала за розбійниками на цьому

Острів Мигійський Великий. Фото О. Требуха

острові, та встежити за ними було неможливо: вночі вони з того острова, перейшовши через ріку на турецьку сторону, зникли. А вранці виявилось, що вони пройшли просто в Гард. З цього видно, що

«весма нетвердое и слабое от гардового полковника за своими подчиненными смотрение происходит... оному гардовому полковнику накрепко подтвердить, чтоб он за своею командою... неослабое имел смотрение и таких бы злодеев искоренял, также в надобном случае для переправки к показанному острову приказал бы из Гарду лотки или коюки давать будущим у поиску командам, дабы та гайдамацкая пристан на том острове недменно была прекращена» [16, с. 663].

Військо Запорозьке розіслало своїх отаманів і полковників по степових річках та балках для пошуків і знищення «неслухів і супротивників» з наказом, якщо не розійдуться і не залишать своїх намірів, то «где котрого поймают, тамо ему одну руку и ногу переломив для долгой страсти» і в довічну каторгу зашлють. Та навіть такі страшні загрози каральних загонів не зупинили розбишак.

І тоді Кіш наказав полковникам і старшині «стараться внушить козакам страх Божий і Ея Імператорського величества за ослушание сего величайший гнев, о чем не только повторяют, но и тысящнократно наикрепчайше приказуется» [16, с. 656–659].

Залишимо осторонь на деякий час головну лінію нашої розповіді, щоб ознайомитися з полковником паланки Довбнею, на плечі якого й лягало важке завдання – «стараться внушить козакам страх Божий» і страх «височайшого гнева» її величності імператриці.

Михайло Артемович Довбня двічі обіймав посаду полковника Бугогардівської паланки – у 1754 і 1760 рр. У 1754 р. він вживає заходів для запобігання нападів гайдамацьких загонів, які гуртувалися на теренах паланки, на татарську, турецьку й польську територію, всіма силами намагається запобігти зітк-

ненням їх з російськими військовими командами і лівобережними та слобідськими козацькими загонами. У 1760 р. він не перестає боротися з гайдамацтвом. У 1762 р. значному (знатному) товаришеві Михайлу Довбні був виданий «Атестат». Такі своєрідні атестати-характеристики Кіш видавав козакам і старшинам Запорозького війська.

«Дан сей атестат із Війська Запорозького Низового товаришу куреня Конеловского Мыхайлу Артемову сину Довбне.

Он, Довбня, по засведетелствованію вышеписанного Конеловского куреня атамана і всего товариства і других знатних і старих товаришей, начал служить в Войске Запорожском Низовом... в означенном курене з 1718 году. І с начатія Кримских походоу послан был в Кримскую область, под Озов, для проведения обращений і поимки языка, где ім з бувшими при нем до несколка человек козаками татар для языка симано і представлено до Коша. Потом же в Кримских походах, Очаковском, Днепровском и Хотенском был. І как тамо, не щадя живота своего, на приступах и сражениях, не закрывая лица, поступал ревностно, так і при Сечы по нарядам означенного Конеловского куреня в гсдрственних службах і войскових посліах, случаючихся партіях і справлялся верно, радетелно і безпоткнувенно, за якіе его верніе службы і годности определяем был в разніе званія старшинськіе. І во всех тех званіях все жителство своє провождал честно і непорочно...» [14, с. 516–517].

Наступний документ здивує Читачів – у ньому Кіш наказує духовному правлінню дати шлюб козаку Конелівського куреня Михайлу Довбні зі старосамарською жителькою Тетяною – при живому чоловікові.

«Пречестному отцу
наместнику Старокодацкой намесніі
с присутствующими.

Ордер

Товариш куреня Конеловского Михайло Довбня представил нам повинование, что он с Женщиною, жителкою самарською Тетяною жил [рок семь] беззаконно чрез немалое время, от чего

де по страсти своїй никак удержаться не может. Тую же женщину муж больше семи год оставил і слушно де точно, что в Слав [яно]-Сербії женился, о чем де і, даби оной Женщине свободно в замужье вийти, оной еї муж прислал писменное дозволение. І просил оной Довбня, даби уже так болш с оною Женщиною беззаконовать по той неутерпимой страсти своїй не могл і через тоб не пришол в крайнюю пагубу і разорение, нашего разсмотренія. Вам предлагается, разобрав по справедливості святых отець і судя вишеписанное [прошение], применяясь той іх страсти і даби как он Довбня, так і оная женщина чрез несочитание іх не могли оставатися горшему беззаконію і пагубе душевной подверженни, приказат іх сочитат браком. І что по сему воспоследует в Кош репортовать імеете» [44].

Читач здивований, бо є з чого: по-перше, загальновідомо, що січовим козакам взагалі заборонялося одружуватися; по-друге, відомо, як суворо в давні часи суспільство і церква ставилися до розлучення або ж до повторного шлюбу при живому чоловікові або жінці. Та життя не стоїть на місці. У період Нової Січі Кіш зацікавлений був у збільшенні населення в Запорозьких Вольностях, у появі родин, поселенні їх на слободах, що пояснюється наступом російського уряду на земельні володіння Запорожжя. Ось чому політика Коша відносно шлюбування козаків докорінно змінилася. Випадок з одруженням М. Довбні не одиничний. Козак Васюринського куреня Павло Андрійович Чернявський (Чорний), підписар Бугогардівської паланки, брав участь у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр., у 1771 р. він отримав атестат Коша на звільнення від служби через хворобу та у зв'язку з наміром одружитися й оселитися в Переяславському полку [18, с. 312].

У червні та на початку вересня 1754 р. для розшуку і знешкодження гайдамаків у Гард і прилеглі до нього території від Коша був відряджений загін, який очолював військовий осавул Петро Калнишевський, майбутній кошовий отаман Запорозької Січі, з докладною інструкцією та настановами, як йому діяти.

«Буди же, паче надежди, за несмотрением, укривательством и потачками полковников гардового и перевезкого [інгульського] і всех козаков, по речках и плавнях земовниками жиющих і на риболовлях застающих, те злодіє и другие бродяги в турецкой, кримской и в полской границах, також и в российской границе и по шляхам злодейским или разбойническим образом яковим-нибудь народам причиненни будут, і чрез то на Войску Запорожском претенсію іметимуть, то іх, полковников, и всех запорожских козаков худобами обидимим сторонам уплачовать Войском будем, а их самих, яко за злодеями потачиков, укривателей і злодейских батьков куди надлежатиметь в Глухов или куда повеленно будет виданно бить імеет всенеотменно без всякого пощадения, в чем ім, полковникам, і всем козакам крайне обявить.

Что же они, полковники, и все козаки, жиющие земовниками і на риболовлях застающие, по силе височайших указов тех злодеев вовся іскоренятимуть і некакого пристанища ім у себе не даватимуть і не укриватимуть, росписками обовязат под утратою іх худеб, а в случаі – и смертной казны за неісполнение вишеписанного всенеотменно. Оние же росписки от полковников и от всех козаков взявши, імеете за приїздом своїм нам в Кош представит. И что будет в порученном сем вам деле происходит, о том імеете к нам счастья репортовать.

Атаман кошовий Яким Ігнатович с товариством» [16, с. 710].

Старшина Федор Іванов, який перебуває разом з Калнишевським, доповідає отаманові Якимі Ігнатовичу Малому:

«Прошлого ж сентября средних чисел, следуучи вгору Богу, пан осаул Петро Калниш приказал і мне с командою при нем ехать в Гард, где нас тамо прибарил поболше неделе. А в перевоза при возах толко осталось с команди три человека, на котрих напав по злобе гайдамак конних Висшестеблевского – Іванко да Василь Чорненкий і Сергеевского – Василь Куций, і мало оставленных в перевоза козаков не вирезали, ежели б оние бегом не спаслись» [16, с. 731].

На Калнишевського, який прибув до Гарду з «довольним числом команди», на річці Ташлику, недалеко від Гарду, напав

загін гайдамаків. Зав'язалася сутичка, в результаті якої одного чоловіка з команди було вбито, а трьох поранено. Команда Калнишевського захопила в полон двох «ворів»: Остапа Кожуха та Івана Махна. Інші козаки-гайдамаки «дерзостно на ту сторону Бугу перебрались» і звідти продовжували стріляти. І знову полковники Бугогардівської та Інгульської паланок одержали ордери, в яких «о престоереженіи і поїмки тех воров писано». В одному з них (від 25 червня 1754 р.) – наказі Коша полковникові Бугогардівської паланки – писалося:

«Полковник з старшиною і всем вашим козакам... в ведомстве вашем около Гарду земовниками сидящих и в риболовле находящихся козаков, предписаних воров и разбойников предостерегать и ловит і в Кош под караулом крепким в колодках присилат со всем их имуществом. А в случае (буди ж паче чаяння) живцем не могли б даватися себе взят – стрелять и колот, і вовсе их іскоренят, опасаясь за неисполнение ея імп. влс. гнева» [16, с. 671–672].

Позиція офіційного Коша щодо гайдамацтва значною мірою залежала від його керівництва. Під тиском російського уряду Запорозький Кіш змушений був стримувати гайдамацький рух. Загальна політика Коша щодо гайдамаків була негативною, і головна причина цього полягала в тому, що січова старшина боялася спровокувати нове зруйнування Січі: гайдамаки провокували посилення наступу царизму на запорозькі землі: для викорінення гайдамацтва російський уряд споруджував та посилював на землях Вольностей фортеці, шанці, ретраншементи, застави і збільшував кількість російських військ. Запорозька старшина усвідомлювала небезпеку такого посилення царських військ на кордоні із Запорозькими Вольностями і в їхніх межах, тому рішуче боролася з гайдамацтвом. Друга причина: гайдамаччина заважала торгівлі й розвитку господарства Запорожжя, яке поступово перетворювалося в землеробську республіку. Були й інші причини, наприклад,

російський уряд вимагав від Запорозької Січі компенсації новосербським поселенцям за втрати, завдані гайдамаками.

Російський уряд не довіряв запорозькій старшині. Він розумів, що посилення загонів із запорозьких козаків на боротьбу з гайдамаками – вимушене виконання Запорожжям наказів російського уряду. Він добре розумів роль зимівників у цій боротьбі. Вони були своєрідними базами гайдамаків. Тут гайдамаки переховувалися під виглядом наймитів, ховали здобич, лікували поранених, зимували тощо. Тому в наказах сторожовим командам удари падали на зимівники. В наказі Коша полковникам Бугогардівської паланки Федору Лезі та Інгульської паланки Степану Чорному читаємо:

«А живущим зимовниками козакам и находящимся на рибной ловле крепко запретили, чтоб они вора́м и разбойникам по зимовниках своїх и по других местах пристановищ не чинили и их не укрывали, но паче еще перестеригали и ловили, ибо ежели те сами вори поймани, а лошади и барани и протчіе вещи отискани не будут, то с их именій обидимой стороне наградится, а в случа́й за укривателство воров и сами оніе козаки в зсылку взяти вечно будут» [16, с. 584–585].

Всі запорозькі зимівники, пасіки та інші запорозькі житності, що у Вольностях знаходяться, «описать» і призначити особливих старшин з «пристойними» командами, які мають об'їздити всі житла і розшукувати в них гайдамаків – такий наказ одержав Г. Федоров від гетьмана К. Розумовського.

На початку жовтня 1754 р. 20 гайдамаків напали на Тарашанського управителя губернатора Ільяшевича, по дорозі пограбували села, дійшли до річки Синюхи, відібрали там у рибалок каюки і, переправившись через Буг бродом у Гарді, таємно від гардівської команди прибули на острів. Звідси чотири чоловіки: Василь Латун, Василь Попович, Микита Каракей, Корній Черепаха – пішли до гардового полковника Леги «для объявления о своїм гайдамачестве» і понесли йому з ладунки бляху срібну з позолотою, сріблом оправлений ніж, дві каб-

лучки з каменями. Подарунки ці Лега з подякою прийняв, їх відпустив та ще й наказав, щоб ніхто з них не вештався, бо «обездка» запорозька їздить, то щоб часом їх не переловили. Гайдамаки, почувши про це, відправилися на острів і попередили своїх товаришів, які були на острові [16, с. 717–718].

Обвинувачення у зв'язках з гайдамаками та у зловживанні полковника Федора Леги не є винятком – більшість бугогардівських полковників мали свою частку з гардівської здобичі та були прихильні до гайдамацтва. Однак на рахунок Леги були й інші провини: він брав хабарі з проїжджаючих купців по рублю з воза, ще й погрожував: «Естли-де здесь того не дадите, то и в степи отдать можете». Полковник дуже вже увібрався в реп'яхи, – казали козаки.

Головний командир Нової Сербії Іван Глебов у листі до кошового отамана повідомляє, що команди гардового полковника Леги часто обстрілюють табір малоросійських козаків, які стоять у Гарді, «учиняють оружейную палбу, от которой и пули чрез тот лагерь проходят». І хоча капітан Ніпейцин заборонив Лезі стріляти в бік військового табору, «только не только никакого от него (полковника. – *Авт.*) запрещения и удовольствия не последовало, но при том еще сказал, что тому капитану до оного дела нет» [16, с. 706].

За всі ці «проделки» та за сприяння гайдамакам бугогардівського полковника Федора Легу усунули з посади й запровадили над ним слідство.

В середині 1750-х рр. очаківський паша та буджацький сєраскир-султан неодноразово скаржились на свавілля запорожців-гайдамаків, що стояли таборами на турецькому боці кордону і нападали на татарські улуси та околиці Очакова. Так, в урочищі Андріївському, на турецькій території, десять гайдамаків розбоєм узяли у татар 23 воли і три корови й невідомо куди зникли. Місця, звідки здійснювалися напади, – це місцевості Агирмекали (сєбто гирло ріки Громоклії, турецькою мовою – Аргамакли) та гирла Південного Бугу. Дістатися

їх було неможливо: треба було перетинати кордони сусідніх держав, а це загрожувало розривом дипломатичних стосунків з ними.

На цей час громокліївські гайдамаки справді стали грозою для держав трикордоння. Вони діяли без вагань і страху.

18 жовтня 1754 р. караульний старшина Федір Іванов докладав кошовому отаману:

«Оних же воров, яко в очень скритном месте находячихся, да особливо что при той стороне імеется в оних воров каюков сем, коїх взять всячески невозможно, оттудова поехали понад Великим Яланцем. І, будучи при реки Громоклії нижше Мечета, наехали сумнителних людей человека болше десяти конних, кої куреней: Ірклеевского – Опанас Чернявский, Левушкевского – Олефа Ковбаса, Кисляковского – Пехота, а других не усмотрели, і яко в малолюдству, оних переловить всячески било нельзя» [16, с. 730].

Представники місцевої російської влади вже вкотре почали вживати заходів для вгамування гайдамацького руху по обидва боки кордонів. Вони добре розуміли, що для цього треба перш за все позбавити громокліївських гайдамаків підтримки з боку запорозьких зимівників – головних помічників і захисників гайдамаків у зимовий період. Ясно було, що якби хазяї зимівників співпрацювали з офіційною владою, розбійників можна було б швидко викоринити. З огляду на це, генерал-майор Глебов наказав кошовому обстежити всі зимівники у прикордонних з Польщею та Туреччиною місцевостях, щоб виявити «усілякого непевного елемента».

Успіхи гайдамаків пояснюються саме їх тісним зв'язком із місцевим населенням. Селяни поповнювали загони, постачали їх харчами і боєприпасами, переховували майно, зброю, повідомляли про небезпеку, в разі необхідності надавали притулок.

4 і 10 вересня 1759 р. загін чисельністю до 40 гайдамаків учинив напад на слободу при Піщанім Броді й пограбував мешканців – забрали коней, рогату скотину, одягу і гроші – і пішли в степ запорозький до Гарду.

На території Бугогардівської паланки гайдамаки з боку турецького кордону користувалися підтримкою володарів зимівників та місцевої старшини. Серед таких був полковник з Гарду Таран. Його звинуватили в отриманні частини гайдамацької здобичі і на початку 1756 р. притягнули до судового слідства [160, с. 623].

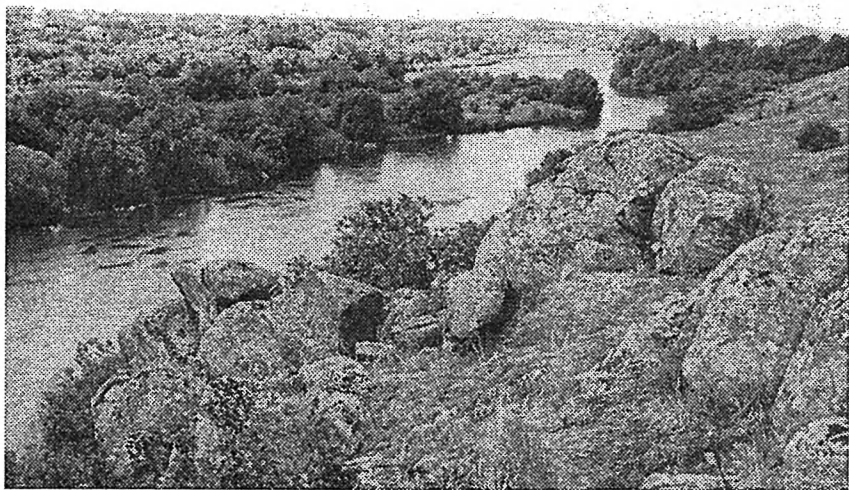
У зв'язках з гайдамаками були звинувачені й інші представники місцевої влади, наприклад, бугогардівський полковник Дем'ян Білий та осавул Гнат Мандра. За наклепом (а може, й ні), їх звинуватили у тому, ніби вони прийняли від гайдамаків польські речі. На допиті вони довели, що майно, яке знаходиться в паланці, гайдамаки залишили, а вони цього не знали, тому непричетні до цих речей. Прикордонна з поляками комісія вирішила, що полковник і осавул не винні, і звільнила їх з-під арешту. Чи не сприяла такому рішенню «Промеморія», з якої ніби виопуклюється стан паланки:

«Да и тот Гард по граничним местам без команды болшой за далекостию от всех заграничностей состоит. Гайдамаки же по многуму числу шатаются и обнять по степам не возможно, коих и легулярние партіи новосербские, малороссійские, компанейские и отсель всегдашние партіи могут ли прекратить с великою силою и рачением... Он же, полковник, и асаул, яко приближается им срочная смена в новий год от 1 д. генвара, до того при той команде имеют находится, понеже без командыров там во искорененіи злодеяния і в обереженіи пограничностей крайне не можно. А других в скорості, да и не надолгое время, до учинения всем полковникам і старшине полковой учрежденной приходящей смени як і висшеписанно, вибрат и посылат с трудностию, и по не знанию другими тамошних мест в делах остановки какой не последовало б» [16, с. 602].

До середини 1750-х рр. гайдамаки твердо опановують малозаселені місцевості пониззя Південного Бугу, навіть на турецькій території. Влітку 1755 р. квартирмістра Молдавського гусарського полку Гросула генерал-майор Глебов послав із

листами до буджацького сераскира. В дорозі його супроводжували два ногайці. При урочищі Чичаклія, не доїхавши 90 км до офіційного російсько-турецького кордону, вони залишили Гросула і повернули додому. Відмову супроводжувати його далі вони пояснили тим, що їх можуть порубати гайдамаки, які діють у цих місцях [160, с. 624].

Грозою гайдамаків був кошовий отаман Григорій Федоров (Лантух). У 1754 р. з великою командою і досвідченими курінними отаманами він сам подався в Бугогардівську паланку, щоб переслідувати та винищувати гайдамаків. Ось один з епізодів його пошуків. Переслідуючи, він наздогнав їх поблизу Буга, де вони укріпилися на Мигіївському острові серед очеретів з гарматами і засіками. Незважаючи на опір, частину їх Лантух розбив і винищив, решту розігнав. Восени Лантуху зі старшиною вдалося навіть піймати в самому Гарді двох ватажків – Шия і Головка, вчинити над ними суд і відправити в генеральну військову канцелярію. Випадок стався незвичайний – не так часто вдавалося піймати гайдамаків, та ще й кошовому

Панорама Мигіївського острова

отаману зі старшиною. Гетьман К. Розумовський доповів про це імператриці, а та наказала «надлежащее рассмотрение и решение учинить по нашим указам и малороссийским правам без упущения». Яким саме було «надлежащее рассмотрение и решение», нам невідомо, однак роз'їзні загони, керовані Григорієм Лантухом, на деякий час зменшили активність гайдамацького руху. А тільки від одного удару дуб не падає.

У січні 1755 р. в урочищі Вербовому вночі зібралися близько 50 гайдамаків із різних куренів і захопили у ногайських татар до 100 коней. Кіш вимагав негайно переловити тих гайдамаків, відбити у них коней та повернути татарам, інакше Війську не минеться платити ногайцям за тих коней. Зробити це своїми силами керівництво Бугогардівської паланки було не в змозі – за малолюдством козаків та через великий сніг. На допомогу паланці Кіш відрядив військового довбиша Михайла Галагазу та Івана Батуринаського, в минулому самарського осавула. Але «переловить і іскоренить» гайдамаків, «будучих в речки Громоклії», їм також не вдалося. В лютому 1755 р. кошовий отаман Григорій Лантух звернувся до головного командира Нової Сербії з проханням відрядити військовий загін для захоплення гайдамаків, які зібралися в урочищі Вербовому. Отаман писав: якщо «воров» не зупинити, тобто не повернути постраждалим коней, то вони обов'язково учинять напад на козацькі зимівники, «яко нагайці к тому люде обиклие», а тоді «даби чрез тех воров какогo между империями Російскою и Турецкою Вечному миру нарушения произойти не могло» [17, с. 411]. Одночасно Кіш наказав полковникові Бугогардівської паланки Максимові Тарану попередити запорожців, які перебували на рибних ловлях і в зимівниках, про можливий напад ногайців у відповідь на наїзд гайдамаків і захоплення ними коней.

До пошуків були залучені козаки й інших паланок, та знайти винуватих було не так просто. Справа дійшла до Петербурга. Нарешті з великими труднощами вдалося повернути ногайцям частину коней, відбитих у гайдамаків запорозькою

командою. За решту коней Кошеві довелося сплатити: кожний курінь сплатив компенсацію за своїх козаків – учасників нападу.

У 1755 р. гайдамаки знову зібралися у кількості ста чоловік і, пограбувавши багато польських сіл, сховалися у балках над річкою Громоклією. Знайти їх і винищити кошовому не вдавалося, бо при найменшій небезпеці вони або якимось дивним чином йшли за польський кордон, або, переправившись через Буг, зникали в буджацьких чи єдисанських степах.

І тоді Лантух пішов на хитрощі. Він підіслав до них декількох запорозьких стариків.

Старики під виглядом мандрівників чи купців пробралися до річки Громоклії і навіть проникли до схованок. Коли старики увійшли в довіру до гайдамаків, вони переконали розбишак покаятися і відмовитися від свого злочинного життя – і тоді їм простять їхні провини і вони зможуть повернутися до Війська і спокійно жити у своїх куренях.

Гайдамаки погодилися написати прохання у Січ про прийняття їх до Війська. Прохання написав ієромонах гардівської церкви Феодорит і за всіх розписався. Січова старшина схильно поставилася до такого вияву покори. Всіх їх пробачили і привели до повторної присяги під час літургії, що відбулася у січовій Покровській церкві 16 лютого 1756 р. Новоприйняті до Війська козаки пообіцяли, що більше не будуть займатися розбоем та гайдамацтвом. Після цього їх відправили на Громоклію, щоб оголосити про це всім козакам, які знаходилися там. А заодно була проголошена амністія від Коша всім тамтешнім козакам.

Цим повідомленням ми зобов'язані А. Скальковському та В. Мільчеву [214, с. 316–317; 160, с. 624].

Григорій Федоров (від імені батька) на прізвисько Лантух – кошовий отаман Війська Запорозького періоду Нової Січі, козак Рогівського куреня. Родом з Правобережної України, прийнятий до Війська Запорозького неповнолітнім, близько 1708–1711 рр.

Брав участь в усіх кампаніях російсько-турецької війни 1735–1739 рр., у званні курінного отамана й за особливу хоробрість, розсудливість був обраний військовим старшиною, а згодом – кошовим отаманом. Неодноразово виконував державні доручення: очолював запорозьку депутацію в комісії по розмежуванню земель між Військом Запорозьким і Військом Донським, Новослобідським полком, був членом багатьох слідчих комісій, депутацій та очолював їх. На посаді кошового отамана перебував у 1753, 1755–1756, 1758, 1761, 1763 рр. У 1765 р. ордером малоросійського генерал-губернатора П. О. Рум'янцева був призначений кошовим отаманом, проте всупереч цьому ордеру кошовим став П. Калнишевський. Г. Лантух прихильно ставився до московського уряду і використовував російське військо для утримання у покорі козацької сіроми.

Причина ліберального ставлення Коша до гайдамаків крилася в тому, що січова сірома була незадоволена діями кошового керівництва, тим, що Кіш виконував вимоги російського уряду і досить жорстоко розправлявся з гайдамаками. Кіш ішов на такі лояльні дії, щоб незадоволення сіроми не вилилося у серйозні заворушення: за плечима гайдамаків стояли широкі верстви козацтва, їм усіляко потурала старшина Бугогардівської паланки.

6 березня 1756 р. сотник Миргородської першої сотні, представник гетьмана в Запорозькій Січі В.І. Зарудний повідомляв гетьманові, що на річці Громоклія зосередилася гайдамацька ватага в 100 чоловік, які звернулися у Січ з проханням пробачити їхні попередні провинності і дозволити скласти присягу, що вони «впредь жить стануть постоянно», та повернутися в курені. Вони обіцяли також, що «ежели какие претенсии будут от татар, тое пополняют». Кіш дав дозвіл, і 70 запорожців повернулися в Січ «добровольно, с раскаянием винь». Решта, налякана перспективою відправлення у Глухів, «из пути возвратились», і для їх розшуку з Коша було направлено чотири загони [18, с. 316].

Два роки громоклійці не чинили нападів та розбоїв, а потім знову взялися за своє – і все пішло по колу.

Якщо в середині 1750-х рр. громоклійці ще не мали чіткої програми подальших дій та лідера, то у 1757–1759 рр. громоклійсько-мигійська вольниця значно зросла кількісно, зміцніла організаційно та матеріально й перетворилася у своєрідну «анти-Січ», один із центрів запорозької опозиції. Організаторами гайдамацьких загонів були, найчастіше, запорозькі козаки. Козак Джереліївського куреня Петро Варакута на допиті у квітні 1758 р. показав, що на початку 1757 р. він вступив до гайдамацького загону, організованого і керованого Пашківського куреня Максимом Бурилом. Загін Бурила почав збиратись у Балацьковій балці, звідки пішов у Гард, там поповнився за рахунок робітників місцевих рибних промислів, про яких караульний старшина Федор Іванов сказав: «А безпаспортних как на рибной, так і на звериной добичах очень много, так что і бумага для переписки оних не станет».

Після двотижневого перебування в Гарді гайдамаки, за словами Варакути, «пошли до острова Мигийского, в котором было их собрание до сту человек».

Громоклійсько-мигійська вольниця зросла також матеріально. 9 липня 1759 р. бугогардівський осавул повідомляв Запорозький Кіш, що під час розшуку гайдамаків він з каральною командою знайшов гайдамацьке «кочовище», де паслась отара овець. Такі череди давали можливість гайдамакам забезпечувати продовольством свої стани.

Гайдамацькі стани нагадували собою укріплені табори. Із інструкції Коша полковнику Д. Стягайлу від 27 березня 1757 р. видно, що найкраще укріпленим гайдамацьким табором на Запорозжі, де були навіть гармати, вважався табір на Мигійському острові. Інструкцією передбачалося знищити цю гайдамацьку «цитадель». В той же час, з огляду на неприступність Мигійського острова, Кіш наказував Стягайлу діяти з великою обережністю, вислати спочатку розвідку для «прове-

дывання, сколько в том собрании воров ест и с какой стороны пушки имеющиеся поставлены». Лише після «обстоятельного о том уведомлении» Стягайло мав непомітно підступити до острова і «без разглашения, с какой пристойнейше стороны, вооружась, не дав им [гайдамакам] приготовиться, напав и все что придется отбить и самих же воров стрелять и другие же меры в страх им употреблять» [47, с. 377].

Дмитро Стягайло вперше згадується у 1754 р., коли він, полковник Перевізької паланки, проводить розвідку і складає реєстр збитків, заподіяних ногайськими татарами. З того ж року діяльність перевізького караульного старшини, потім полковника сторожової команди Дмитра Стягайла пов'язана з приборканням та винищуванням гайдамаків. У вересні 1754 р. Стягайло зі своєю командою вступає у сутичку з ватагою гайдамаків. У звіті він писав: «Против 22 числа, ночу, наехали воровъ и разбойников числомъ человекъ тридцять, которіи вори, острогшеся, до каюковъ кинулис утекать, а другіе, подпилие, зъ ружамъ противъ нас. И, буди б коней не подвели, где спешилис, то бы нас тамо вирезали, и палба била чрез целую ночь. І сказують нам, что вы хочъ всею Сечу ідетъ, то нас не возмете. І принужден я с командою от нихъ вступить, чтоб якого козака не вѣтратить» [16, с. 575–576].

Полковник Стягайло добивається посилення прикордонних караулів, 2 жовтня 1754 р. одержує додатково у підпорядкування загін у кількості 38 козаків на двох дубах і тут же отримує наказ Коша негайно розшукати винних у захопленні коней і майна у татар та повернути майно власникам. Через декілька днів його команді вдається ввіймати гайдамаків Павла Сурелі та Прокопа Табунця, 17 жовтня Стягайло знаходить коней, захоплених у ногайців, і затримує гайдамаку Макара Немая. 21 жовтня полковник Стягайло повертає ногайцям коней і розподіляє майно, відібране у гайдамаків. За цю операцію він одержує похвалу: «За исполнение и радение определенного вам дела и поїмку одного вора, кой сегодня октября 21 д. вами в Кош под караулом представлен, похваляем вас» [15, с. 728]. У наступні роки він продовжує «виловлювати злодіїв».

У 1758 р. Дмитро Стягайло – полковник Бугогардівської паланки. Він знову докладає немало зусиль для винищення розбійників. Саме тут у 1758 р. був сформований спеціальний загін під командуванням Дмитра Стягайла для ліквідації гайдамаччини. Але, крім боротьби з гайдамаками, у полковника багато інших турбот: під час від'їзду його на Громоклю для пошуків гайдамаків ногайські татари зруйнували гардівську церкву, та й церковний причт необхідно замінити, проконтролювати будівництво міста Орлі над річкою Синюхою і багато інших справ. Останній раз ми зустрічаємося з ним, коли у 1759 р., виконуючи накази Коша про захист природних багатств Запорозьких Вольностей, Стягайло затримує сотника Переяславського полку Дмитра Дарагана та забирає в нього коней – за незаконне втручання у запорозькі землі.

Гайдамаки пильно охороняли свої табори, виставляючи сторожові пости. В рапорті від 13 листопада 1757 р. полковник Д. Стягайло писав, що коли його команда наблизилася до Мигійського острова, то «не допуская его... выехало из острова четыре человека... и сказали ему, дабы он в остров не въезжал и их не пересматривал» [47, с. 377]. Полковник так і не наважився напасти на острів.

У зв'язку з тим, що місцева адміністрація часто була неспроможна протистояти гайдамакам, на допомогу їй Кіш відряджав на Гард проти них додаткові «разъездные» (каральні) команди. На початку 1758 р. із Коша в Бугогардівську паланку прибула команда із 200 козаків, «которая, – як вказувалося в інструкції, – всегда при реке Бугу и Великом Ингуле будет находится и в искоренение гайдамаков употребляться» [47, с. 378].

Гайдамацький рух часом набирає такого розмаху, що запорозька старшина була змушена звертатися по допомогу до керівників сусідніх областей. Із наказу від 22 квітня 1758 р. полковнику Д. Стягайлу видно, що для боротьби з гайдамаками «в степные места», крім запорозьких команд, була відправ-

лена команда у 40 чоловік із Новосербії на чолі з армійським капітаном, а також із «свобідного полку доброконних вооружених полтораста человек» [47, с. 378].

У 1758 р. 12 гайдамаків, захоплених відрядженою командою у Гарді, за постановою Ради повішено. Але цього було замало, і Генеральна військова канцелярія вимагає розшуків і кари інших на підставі указів і «малоросійських прав». Кіш піймав і відправив з Січі до Глухова ще двох чоловік. Та військова канцелярія вимагала остаточно знищити гайдамаків. Кіш використовує всілякі методи, аби скоріше добитися результатів. Він, наприклад, вимагає від козаків, які перебувають в гайдамацьких ватагах, негайно повернутися до Січі. Багато козаків підкорилися. Серед тих, хто повернувся, був гардівський гайдамацький бандурист Данило Бандурка на прізвисько Малий. Ось що ми узнали про нього із допиту його у фортеці Святої Єлизавети 19 травня 1761 р.:

Народився він у Києві. У десятирічному віці пішов навчатися грі на бандурі до бандуриста Матвія Волошина у Богуслав. Після року навчання його як талановитого бандуриста забрали до київського генерал-губернатора М. Леонтєва. Тут він пробув три роки. Після смерті генерала повернувся до батьків, у яких прожив близько семи років. Потім прибув на Запорозьку Січ і став козаком Корсунського куреня. Шість років козакував, а в 1760 р., піддавшись на вмовляння козаків, уперше поїхав з ними на зимівник на річці Інгул до козака Іркліївського куреня Василя Пугача. Згодом вирушили до Богуслава. Та їх спіткала невдача. Через повінь на річці Висі вони не змогли здійснити своїх намірів і змушені були повернутись назад. Степом поїхали до слободи Плетений Ташлик. Минуло небагато часу, і товариство знову поїхало на зимівник на Інгулі до корсунських курінних Панаса та Петра Кривеньких. Саме там Бандурка і отримав повідомлення, що йому конче потрібно негайно повернутися до Січі. Бандурка виконав наказ і з'явився до куреня. Одразу ж його закували в кайдани і після допиту в Січовій військовій канцелярії та покарання нагайками відправили до фортеці Святої Єлизавети.

Під час гайдамацьких походів Данило Бандурка відзначався мужністю і відвагою і був хорошим бандуристом. Як склалася подальша доля цього бандуриста після допиту у фортеці, нам невідомо. В. Ястребов, від якого ми узнали цю історію, розповідає, що до річки Ташлик з південного боку підходить балка Бандурка, а близько неї розташувалося село тієї ж назви. Він також висловлює припущення, що Данило Бандурка згодом оселився там і доживав віку, залишивши по собі добру згадку у цих назвах [287].

У зв'язку з такою жорсткою політикою Коша, а саме – ліквідацією гайдамацьких виступів, розправою з учасниками їх, у команді на Гарді в 1759 р. сталося заворушення, про що бугогардівський полковник доповідав Кошу. У відповідь Кіш наказав неухильно вести боротьбу з гайдамаками [13, спр. 76; 47, с. 355; 188, с. 132]. На жаль, інших відомостей про заворушення у Гарді знайти не вдалося.

Таким чином, гайдамаки перетворюються на таку впливову силу, почуваються настільки впевнено, що вже не бояться прикордонної російської та польської варти, влаштовуючи з ними справжні баталії. Так, наприклад, 13 березня 1760 р. російський роз'їзд виявив у слободі Орлику гайдамацьку партію з 16 чоловік, які щойно повернулися з польських володінь і бенкетували в одному з будинків. На пропозицію здатися вони відповіли стріляниною. Внаслідок перестрілки двоє гайдамаків було вбито, двоє взяті в полон, а решта прорвалася за кордон.

У 1760 р. гайдамаки з річки Бугу під час наїзду на заставу біля броду через Синюху вбили поручика й двох драгунів, захопили порох, олово й зброю. Сотня гайдамаків спалила слободу Ташлик, захопила коней з табуна слободи Аржанка. Справу передано у слідчу комісію, яку призначили за наказом гетьмана К. Розумовського і керував якою Григорій Лантух.

19 березня гайдамаки у кількості 20 чоловік напали на російську команду з семи драгунів та козаків, що патрулювали

броди на річці Синюха, вбили трьох та поранили одного з патрульних. Загинув командир патруля поручик фон Бой. Розслідування виявило, що в обох сутичках російським патрулям протистояли 150 гайдамаків, які мешкали на Громоклії, з турецького боку кордону. Крім того, до 200 гайдамаків перебувало на російській території у верхів'ях Мигійського Ташлика [160, с. 625].

У серпні 1760 р. на вимогу російського військового уряду та гетьмана К. Розумовського Кіш змушений був організувати справжню військову експедицію проти гайдамаків, які перебували на території Бугогардівської паланки. Кошовий отаман Іван Білицький сам прибув до Гарду з чималою командою, переважну більшість якої становили курінні отамани. Облави проводилися протягом тижня, було спіймано близько 40 гайдамаків з числа січової сіроми. За наказом кошового їх пов'язали, як ясир, і хотіли передати на розправу гетьманському полковникові Часнику, який прибув до Гарду як уповноважений від Розумовського, але цьому спротивилися курінні отамани. Вони порозбирали козаків своїх куренів та відконвоювали до Січі, де після процедури каяття та присяги їх відпустили.

Після цього комендант фортеці Св. Єлизавети в численних донесеннях Військовій колегії повідомляв, що знищити гайдамацтво силами Коша неможливо, оскільки частина запорозької старшини прихильно ставиться до діяльності козаків-гайдамаків, а керівництво Бугогардівської паланки саме стає ініціатором гайдамацьких розбійницьких вилазок. І наводив приклад: коли члени експедиції ганяли в околицях Гарду гайдамаків, з Мигії безперешкодно вийшла ватага чисельністю у 160 чоловік і попрямувала на промисел на польський бік.

Щоб не дати змоги зростати гайдамацькому рухові, уряд змушений був збільшувати кількість прикордонних форпостів. У серпні 1760 р. в паланці постійно перебували дві команди козаків з Гетьманщини – одна під командуванням полкового хорунжого Киселя (937 козаків), друга – полковника Часни-

ка (859 осіб), які спеціально займалися боротьбою з гайдамаками, контролювали кордони та броди [160, с. 626]. Але й вони не могли викоринити гайдамаків остаточно через те, що останні в разі небезпеки переходили за кордон, а урядовим командам перетинати чужі кордони заборонялося.

Компанійські кінні полки, сформовані гетьманським урядом у 1726–1728 рр. із найманих добровольців із різних частин України, використовувалися для служби, мали поліційні функції, часто використовувалися Військовою генеральною канцелярією. До Другого компанійського полку були приписані козаки надвірної корогви, яка також виконувала роль поліції. Саме Другим компанійським полком командував Часник.

Василь Часник (Чеснок) походив з козацького роду, за переказами, з місцевих козаків. Гетьманський полковник Часник став командиром полку в 1740 р. З цього часу і до кінця свого життя він боровся з гайдамаками і знаходився «для поимки гайдамак при крепости святыя Елизаветы».

Взяти ситуацію під контроль довго не вдавалося: розрізнені гайдамацькі загони опанували територію нижньої течії Південного Бугу та прилеглих до нього степів і фактично перетворилися, за висловом В. Мільчева, у «третю силу». Існувала загроза об'єднання окремих розрізнених гайдамацьких загонів та утворення на малоконтрольованих турецькою та татарською сторонами території опозиційної Січі – «анти-Січі» [160, с. 626].

Занепокоєні розмахом та силою цього угруповання, російські, турецькі та польські прикордонні командири, за найактивнішої участі військових відомств своїх країн, спланували та здійснили впродовж літнього сезону 1761 р. серію спільних експедицій, спрямованих проти мигійсько-громоклівських гайдамаків. Цьому сприяло повернення до своїх домівок після Семилітньої війни військовослужбовців Новосербського корпусу (Новослобідського козацького, Хорватського гусарського

та Пандурського полків). Завдяки цьому збільшилася кількість сіл, задіяних у боротьбі з гайдамаками.

Після невдалих пошуків гайдамаків компанійський полковник Василь Часник зі своїм полком став табором у балці селища Мигія. Турецькі розвідники виявили місце табору, і коли козаки заснули, напали на них. Битва між ними перетворилася у справжні криваві жнива. Весняна повинь у Компанійській балці й досі вимиває людські кістки. Загинули компанійці, загинув і сам командир Другого компанійського полку Василь Часник. Ці події зафіксовані в частково збереженій народній пісні:

Чом Мигія не славна була,
Поки в Мигії баталія не була?
Чеснок, полковник, Бога благає,
Три тисячі орди сам побиває.
Ой, нуте ж, братці, не мала то сила!
Та нема ж і мого рідного сина!
Чом Мигія не славна була!
Поки Василя Чеснока голова не упала [257, с. 15].

Поховали компанійців у братській могилі в балці, в якій відбувся бій і яка згодом одержала назву Компанійська. Тут же поховали і Василя Чеснока – в окремій могилі.

Знищення альтернативної Січі відбулося у запеклій боротьбі.

Біля села Кам'яно-Костуватого (стара назва Калинівка) досі є, щоправда, занедбана, Гайдамацька криниця. За легендою, котра побутує в цих місцях, її викопали на тому місці, де відбувся бій між гайдамаками і каральними полками Григорія Лантуха і Василя Часника. Згідно з легендою, напад карателів кінчився їхнім повним розгромом і знищенням. Григорій Лантух був убитий. Легенду повторив відомий місцевий краєзнавець М. Радкевич: «Біля козацької Калинівки був убитий полковник Георгій Лантух, а його каральний полк був ущент роз-

битий, як і каральний полк Часника» [199]. Документального підтвердження цьому ми не знайшли. Понад те, джерела свідчать, що Лантух у 1765 р. фігурував кандидатом на посаду кошового отамана Запорозької Січі.

Знавці твердять, що людська пам'ять зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, а з давніших подій історична пам'ять вибирає лише певні, потрібні суспільству вартості. В результаті залишається вигаданий образ минулого – тобто легенда. Так що правдивою є думка про те, що в історії своя правда, а у легенди – своя.

Цілеспрямовані об'єднані військові акції досягли своєї мети – гайдамацькі Січі на території Бугогардівської паланки було викорінено. Впала Мигія – гайдамацький осередок на р. Буг, розташований на перетині шляхів. Мигія була поза межами нагляду охорони Української лінії, за 26 верст від Запорозького Гарду. Фактично це була альтернативна Січ, гайдамацька Січ, яка завдавала чимало клопоту керівництву Запорозької Січі. Зруйнована була й Громоклівська альтернативна Січ. Обидва центри гайдамацького руху на початку 1760-х рр. начебто припинили своє існування.

Та, як виявилось, кінець гайдамацького руху ще не настав. У 1763 р. на Громоклії склався новий загін гайдамаків на чолі з проводирем Яремою Головком. Звідти він нападав на містечка, польські торговельні валки, що йшли через Буг на Очаків та в інші місця. Під Очаковом відряджений з Коша старшина Петро Зелінський заарештував гайдамаків і відконвоював їх до Коша, але й це не допомогло.

Російський уряд не припиняв вживати заходів для остаточного викорінення гайдамацтва. З 1765 р. для боротьби з гайдамаками у Мигії був улаштований російський форпост, а у червні 1767 р. в цих місцях діяв новий гайдамацький загін під керівництвом проводиря майбутньої Коліївщини Семена Шила.

Коліївщина

Н овою сторінкою історії Бугогардівської паланки стала її участь у національно-визвольному повстанні проти польсько-шляхетського гніту на Правобережній Україні 1768 р., яке отримало назву Коліївщина. У довідкових джерелах термін «коліївщина» трактується неоднозначно. Так, «Енциклопедія українознавства» вбачає його походження від «кіл», якими були озброєні повстанці [80, с. 337]. На перший погляд, а й справді, чим міг бути озброєний селянин? Читаємо у М. Аркаса: «...кілька десятків тисяч селян, озброєних хто що запопав: кому не стало зброї, той йшов із косою, вилами, ломакою тощо» [10, с. 343]. Не переконує, адже колом (ломакою, дрючком) ворога не колють, а б'ють. Ймовірніше, коліївщина – від слова «колій», яким називають різників, що спеціалізуються на забиванні свиней.

Напередодні Коліївщини Бугогардівський полковник Мусій Головка помітив, що цілі юрби робітників, особливо з молодиків та наймитів із рибних та звіриних промислів, разом зі своїм начальством вирушили в напрямку Бугу. На запити й заборони прикордонних постів вони відповіли погрозами.

Полковник сів на коня і кинувся переслідувати їх. І хоча він був з добре озброєною командою, щоб повернути їх назад, сили його були надто слабкими у порівнянні з їхніми ватагами і вистачило їх лише на те, щоб зробити розвідку. І тут він пересвідчився, що ватаги ці прямують у володіння Польщі.

Наприкінці квітня 1768 р. по всій Правобережній Україні прокотилася звістка, що колишній запорозький козак Максим Залізник подався із Січі на батьківщину – у зимівники своїх рідних та знайомих, що знаходилися на річці Громоклії при впадінні її в Інгул. Там жило багато бездомної козацької бід-

ноти – голоти з різних кінців Малоросії, України, Новосербії. Вони наймалися на рибні та звірині промисли, а ще промишляли здобичництвом, тобто гайдамацтвом. Залізняк легко набрав там «чату гультаїв»* – чоловік 50 піших і кінних, роздобув собі пернач і прапор і перейшов кордон Правобережної України. В черкаських та чигиринських лісах він набрав ще до 200 чоловік, озброєних списами і кілками, й разом із ними кинувся на маєтки польської шляхти. Таку картину повстання малює нам А. Скальковський [214, с. 432–433].

Полковник Головка рапортував Кошу, що через Бугогардівську паланку – через Гард на Бузі та іншими шляхами – безперервно проходять за польський кордон великими загонами гайдамаки. Він сповіщав також з Гарду, що 40 гайдамаків у травні перейшли з Очаківського степу на Правобережну Україну, за Буг, напали на багатий зимівник осавула Сидора Білого і погрожували вбити його за те, що він виконував ордери Коша, спрямовані на ліквідацію гайдамацького руху. Полковник надіслав до Коша реєстр тих, хто пішов у гайдамаки з Гарду.

З Інгульської паланки полковник Тарас Чорний також доповідав про масовий перехід людей на Правобережжя – гайдামачити.

21 червня загін із декількох чоловік під виглядом запорожців приїхав у прикордонну ханську слободу Голту, в якій переховувалися польські шляхтичі і їхні орендарі-євреї, вбив їх та в Бугу потопив. Сам голтянський каймакан врятувався завдяки тому, що втік в Орловську слободу.

24 червня через Буг перейшло близько 30 піших і до 20 кінних запорозьких козаків, вони розташувалися в урочищі Романковім**. Командував ними Максим Залізняк, що звався полковником і мав при собі осавула, пірнач, одну корогву і вісім прапорів. Залізняк та його товариші казали, що запорожці йдуть за ними.

* За переказами старожилів, це відбулося у зимівнику Вербовому.

** Урочище Романкова Балка нині Первомайського району, 15 км від Голти.

З Коша прибув наказ, щоб ніхто з козаків, підлеглих Війська Запорозького, не виходив за межі паланки і не насмілювався пристати «до розбійників», інакше – «жесточайшее по обыкновенным Войска Запорожского правам наказание».

Розправа над шляхтичами та орендарями в Голті викликала невдоволення російських властей і згодом послужила підставою для винесення тяжких вироків полоненим гайдамакам.

Історія Голти, Ольвіополя та Богополя тісно пов'язана з гайдамаччиною. На території сучасної Первомайщини діяв загін під проводом одного з ватажків Коліївщини Семена Шила. 2 вересня гайдамацький загін (понад сто чоловік) перебував у Романковій балці, а потім, переправившись бродом, пішов на низ Бугу.

28 червня 1768 р. полковник Мусій Головка у своєму рапорті доповів кошовому про перебування на території підвладної йому паланки, в балці Густий Байрак, гайдамацьких ватаг (понад дві сотні) під проводом «старого запорозького злодія» Сарацина (Саражина, Сарачина), платнірівського курінного Олекси Дейнеки та минського Савки. В той же час в районі Мигіївського Ташлика зі своїми загонами діяли гайдамацькі ватажки Я. Солонь і Ф. Швидкий.

У Кіш звідусіль почали надходити донесення про напади гайдамаків на козацькі зимівники. 21 вересня полковник Головка повідомляв про неодноразові напади на зимівники гайдамацького загону з 26 чоловік під проводом ватажка Макара [47, с. 380]. Зібравши команду з бугогардівського відомства, полковник мав намір учинити «обездку» і виловити їх. Але зробити це своїми силами він був не в змозі, тому звернувся по допомогу до козаків паланки. Проте ні «тридцятива» команда з Січі, ані умовляння отаманів не допомогли – козаки відмовились переслідувати загін, який з'явився при усті Громоклії. Головка звернувся по допомогу до старих курінних, що сиділи зимівниками на Громоклії та Великому Інгулі, – Деркача і Яцька, але так допомоги і не діждався: Яцька в зимівнику

не застали, а шинкар Швець, який залишився в його зимівнику, сказав: сподіваюся, що Макар прийде вночі до шинку. Полковник з писарем вночі прийшли до шинку, але його в шинку не було. Фактично це була відмова увійти до складу карального заgonу – недарма стара приповідка каже, що козаком проти козака воювати – як вовком орати.

Кошовий отаман зобов'язав полковника притягнути до відповідальності всіх козаків, які відмовилися брати участь у переслідуванні гайдамаків, очолюваних ватажком Макаром. Головка і радий би це зробити, та тільки де ж їх знайти?

Як ми вже нагадували, за часів гайдамаччини низи запорозького козацтва – сірома – підтримували гайдамацькі заgonи, переховували їх у Запорозькому Гарді, на Мигіївських островах тощо. Нерідко, захищаючи своїх побратимів, вони вступали в жорстокі сутички з карними заgonами. Щодо селян, то під час Коліївщини вони не тільки співчували їм та надавали допомогу, але й самі приєднувалися до них. Тому в архівних документах зустрічаємося з повідомленнями, що висланому для ловлення гайдамаків заgonові не вдалося вловити нікого з гайдамаків. Зимівчани, довідавшись, куди йдуть гайдамаки, казали їм: «Ідіть, хай вам Бог помагає!»

Та інакше поводитися зможні козаки. Боячись ризикувати втратою власного майна й особистого добробуту, вони допомагали владі розшукувати гайдамаків, виказували навіть поранених. Саме так сталося з запорожцем Федором Мамаєм, який на допиті 1768 р. показав, що він разом із своїм товаришем Гаврилом Мандолою, який раніше працював з ним у зимівнику козака крилівського куреня Івана Швеця, брав участь у гайдамацькому заgonі, що діяв на Правобережній Україні під час Коліївщини. В сутичці з заgonом урядового війська куля роздробила Мамаю руку. Знесилений від втрати крові, він до ночі лежав у траві, а вночі, отямившись, пішов до того зимівника, де косив сіно з товаришем, тобто в зимівник Швеця на Інгулі. Однак надія гайдамаки на допомогу свого колишнього

господаря була марною: коли Мамай дістався до зимівника, Швець видав його і відправив у військову канцелярію.

На Миколаївщині живе легенда про однорукого Мамаю, образ якого став легендарним.

Один гайдамака розповідав про загін на чолі з Мамаєм, що бив шляхту, руйнував маєтки і замки, розганяв загони охорони. Другий гайдамака теж називав своїм отаманом Мамаю. Інший впевнено розповідав про походження свого роду від мигіївського Мамаю. Переказують, що і в нашого героя – мигіївського Мамаю – не було однієї руки, втраченої в бою. Та незважаючи на однорукість, ворогів він рубав направо і наліво.

Легенда закінчується так:

«Та яким не був Мамай, ляхам вдалося кінець-кінцем його впіймати чи вбити в бою і його вусату голову на жердині поставити на мосту, а зверху наділи шапку козацьку. Ту шапку люди добре пам'ятали, але зняв її інший козак, назвавшись знову Мамаєм, і ще довго не давав спокою пригноблувачам українського народу» [102, с. 419–420].

Один з Мигіївських островів на Бузі зветься острів козака Мамаю.

Царський уряд боявся, щоб Коліївщина, яка вибухнула в польських володіннях, не з'єдналася з широкими колами козацтва на Запорожжі. А тут ще «козацька пошта» донесла чутки, що Максим Залізняк має намір іти на Січ. 4 липня 1768 р. полковник Головка, прибувши в Січ, так розповідав старшині про зустріч із Залізником. 27 червня з двома побратимами він їхав до Орелі. Як тільки минули Мигіївський острів, він побачив гайдамацьку ватагу чоловік до 30, які з ханської Голти виганяли людей в ханське село Гидерим і худобу в них забирали. Коли полковник наблизився до берега Бугу, з лівого берега до нього прискакав загін із семи озброєних вершників. На запитання ватажка загону Головка назвав своє ім'я і в свою чергу спитав, з ким має справу. Ватажок відповів: «Я Залізняк». По-

тім він запитав Головка: чи той давно був у Січі і чи скоро піде туди? Коли Головка відповів, що з Орелі він має намір поїхати в Січ, той, хто називав себе Залізняком, сказав: «Коли поїдеш, уклонись пану кошовому [і передай], що ми прибудемо невдовзі до Січі в гості» [292].

Чи був це сам Залізняк, чи його ім'ям назвався хтось інший – ми вже не знаємо. Існує думка, щоправда, сумнівної достовірності, що під час Коліївщини, протягом усього 1768 р., Залізняк не бував на Запорожжі. Але тут знову втручаються у справи легенди та перекази, народжені на берегах Південного Бугу. Один з переказів (чи легенд?) розповідає, що

над річкою Чорний Ташлик, в урочищі Тернова Балка, жив козак Петро Сулима, правнук гетьмана Івана Михайловича Сулими, того самого, що брав участь у козацьких походах проти турків і кримських татар, у 1635 р. зруйнував неприступну фортецю Кодак і був страчений польською шляхтою. Після того, як поблизу Умані царський генерал Кречетников захопив майже всіх гайдамаків, лише Максиму Залізняку з невеликим загоном вдалося вирватися в наші степи. Тут він і завітав до Сулими. Кілька днів Залізняк переховувався поблизу Тернової Балки у глибокому яру серед чагарників. Сулима допоміг Залізняку зібрати запорожців, які жили поблизу. Темної ночі вони вирушили з яру до Розкопаної могили, щоб забрати заритий колись запорожцями скарб. Та не судилося. На шляху вони зіткнулися із загонами російського війська. Сулима допоміг уникнути битви. Запорожці переправилися через Буг на турецьку сторону. Тут у них були сутички і з турками, і з поляками. Гайдамаки були оточені, але зуміли вирватись із кільця і подалися до Чорного моря.

Переказ записав у 1990-ті роки В. Кириленко в с. Новогригорівка Арбузинського району від 80-річної бабусі Єфросинії Семенівни Карачук, якій його розповідала в дитинстві 100-літня прабабуся. Вона також не була свідком тих подій, але чула від інших. Могло бути так, могло бути інакше. Найімовірніше, інакше, але ми не відкидаємо і перше. За іншою леген-

дою, Залізник переховувався в Романковій балці. З неї він зробив напад на татарське поселення Голту, де переховувалася польська шляхта. Місцевий краєзнавець В. Халипенко, називаючи імена організаторів гайдамацького руху, що діяли у бузьких козацько-гайдамацьких урочищах (Якова Соломи, Герасима Хромого (Коваля), близьких соратників Залізняка і Гонти: Федора Швидкого, Гната Голого, Семена Неживого, Івана Бондаренка), твердив, що сам Максим Залізник переховувався тут декілька днів після поразки Коліївщини [258].

Стурбований нападами гайдамаків на землі, підвладні Туреччині, що загрожувало новою війною з турками, та побоюючись впливу повстанців на широкі маси трудящих, російський уряд допоміг польській шляхті придушити Коліївщину. Щоб показати турецьким властям непричетність до Коліївщини, царський уряд вирішив покарати найголовніших керівників на російсько-турецькому кордоні – у слободі Орлик (нині м. Первомайськ). Залізнику і 70 його товаришам дали по 150 батогів, після чого засудили на заслання в Нерчинськ [69, с. 26].

*Максим Залізник.
Невідомий художник.
Олія. XVIII ст.*

Максим Залізник народився на початку 1740-х рр. в селянській сім'ї. Після смерті батька пішов на Запорожжя, перебував на заробітках, наймувався, був в Очакові у шинковому промислі. У 1767 р. перебрався на Правобережну Україну. Біля Мотронинського монастиря зібрав кілька сот гайдамаків і в другій половині травня 1768 р. розпочав активні дії. Повстання охопило майже все Правобережжя. Під його керівництвом повстанці заволоділи Медведівкою, Жаботином, Смілою, Черкасами, Корсунем, Каневом, Богуславом, Кам'яним Бродом, Лисянкою і, нарешті, Уманню. Умань Залізник здобув 9–10 червня разом з Гонтою. На раді повстанців він був оголошений гетьманом. Захоплений російсь-

ким генералом Кречетниковим і засуджений на заслання в Нерчинськ. По дорозі до Москви разом з товаришами втік, але потім був знову затриманий і відправлений у Нерчинськ. Подальша доля його невідома.

Дещо інакше розповідає про закінчення Коліївщини Н. Яковенко. На початку липня 1768 р. царське військо оточило під Уманню табір гайдамаків. Наївно прийнявши російських солдатів за союзників, гайдамаки не вчинили їм опору, тому без жодного пострілу вдалося заарештувати понад 1000 озброєних відчайдушних людей. Більшість із них (понад 840) як підданих Речі Посполитої було передано польському командуванню, а решту привезли до Києва. Польську партію бранців невдовзі поляки стратили в с. Сербях (нині Могилівського району Вінницької області).

Суд над місцевими гайдамаками (понад 220 осіб) відбувся в Києві. Вирок був таким: всіх били батогами, а потім на щоках і на лобі розпеченим залізом таврували слово ВОР, вирізали ніздрі й у кайданах відправляли в Нерчинські каторжні копальні.

Коліївщина в наших краях завершилася ліквідацією гайдамацької Січі на Бузі спільними зусиллями урядів країн прикордоння та спеціально сформованим загоном запорожців-зимівчан у 500 чоловік з двома гарматами [99, с. 148].

Після цього гайдамаччина пригасла, цей рух лише жеврів і вже не завдавав значного клопоту січовій адміністрації.

28 вересня 1768 р. бугогардівський полковник Мусій Головка сповістив Кіш, що «многие воровские зборища на низу реки Буг даже до Великого лимана в разных речках скрывалища свои имеют» [47, с. 394].

Саме з цих «скрывалищ», де шукали притулку залишки загнаних гайдамаків, на території Бугогардівської паланки виникли гайдамацькі поселення: Гайдамацьке, Гарбузинка, Висунськ, Ганнівка, Кам'яно-Костувате, Крива Пустош, Мостове, Лісове та інші. В Доманівському районі є невелика річечка, притока річки Костуватки, яку називають Гайдамачка.

Історики досі гадають, що це було – національно-визвольний рух проти шляхетської Польщі чи звичайний соціальний бандитизм?

Оцінці Коліївщини і взагалі гайдамаччини задала тон сама цариця Катерина, назвавши її учасників розбійниками і злодіями («Разбойники и воры»). Таку оцінку зберегли російські й деякі українські історики (С. Соловйов, Д. Мордовцев, А. Скальковський, П. Куліш). Оглядаючись на «старшого брата», їхній погляд на Коліївщину повторили українські історики і дослідники, яким виступати проти імперської влади було небезпечно. Але багато хто ставився до Коліївщини прихильно, як до будь-якого визвольного руху (М. Максимович, М. Маркевич, Я. Шульгин, М. Костомаров та ін.). Проти московського погляду на гайдамаків як на злодіїв і розбійників рішуче виступив Т. Шевченко в поемі «Гайдамаки»:

Брешеш, людоморе!
 За святую правду, волю розбійник не стане,
 Не розкує закований у ваші кайдани
 Народ темний, не розіб'є живе серце
 За свою Україну!

Оцінка Коліївщини Т. Шевченком стоїть найближче до народного ставлення до неї: це – всенародне повстання українців проти національного, соціального й релігійного гніту [46, с. 16]. До речі, після його виступу історик офіційного спрямування А. Скальковський публічно визнав свою помилку в передмові до 3-го видання «Історії Нової Січі...» (1885): «...виправляю судження свої... моя провина, моя велика провина!»

Сучасний погляд дослідників на гайдамаччину також неоднозначний. Так, історики Н. Яковенко, В. Мільчев визначають гайдамацтво як соціальний бандитизм, всупереч усталеному погляду на гайдамацтво як на національно-визвольний рух. Сучасне енциклопедичне видання «Українське козацтво» дає таку оцінку гайдамацтву: «Тактика дій гайдамаків була

партизанською, методи – розбійницькими... але оскільки вони боролися проти гнобителів українського народу, проти утисків православної віри, то їхні дії підтримувалися діячами православної церкви, а їхня боротьба набувала характеру національно-визвольної» [252, с. 106].

Заслуговує на увагу серйозна наукова праця професора-емігранта П. Мірчука «Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р.», яка багато що прояснює і переконливо уточнює. Проаналізувавши «Коденську книгу», що містить протоколи польських військових судів у містах Правобережної України за 1769–1772 рр., П. Мірчук наголошує, що існувала глибока різниця між грабійниками і розбійниками та справжніми гайдамаками. Грабійники часто вдавали себе за гайдамаків. Напади справжніх гайдамаків-повстанців були спрямовані завжди проти польських панів, і метою нападів була помста за кривди, заподіяні польським панством українському народу. П. Мірчук зауважує: якщо в попередніх періодах Гайдамаччини можна було змішувати в одно гайдамаків з усякими розбишаками, то «при пожарі Коліївщини місця для розбишак не було» [163, с. 178].

Далі професор відзначає, що слідчі протоколи допитів гайдамаків складали особи зацікавлені, тому документи хоч і дають багато цінного матеріалу про гайдамацький рух, проте «хворіють» яскравою тенденційністю: «вони вільно додають те, чого їм треба було, натомість пропускаючи те, чого їм не хотілося мати, – те, що засвідчувало про коліїв як ідейних борців за волю України й соціальну справедливість» [163, с. 28–29].

Судові акти польських судів виявляють, що польські суди безмірно жорстокіше карали за участь у збройній боротьбі українського народу за незалежність, ніж за грабежі та розбої. Так, наприклад, суд у Кодні судив на смертну кару селян, які тільки давали допомогу повстанцям, а самі участі не брали, але за участь у грабійницькому нападі з убивством той самий

суд присуджував усього сто буків*. Тому зловлені гайдамаки на допитах прикидалися звичайними розбишаками, приховуючи свої справжні політичні погляди та прагнення – звільнення України від польського ярма і відновлення державної незалежності України. Це і було дійсним мотивом гайдамацьких дій. Тож Коліївщина, – стверджує автор, – українське національне повстання за відновлення козацької держави. Поняття «національне» охоплює сукупність усіх ділянок життя народу: політичну, економічну, соціальну, релігійну, культурну.

* Бук – ціпок, палиця, кий.

РОЗДІЛ ІІІ

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ І БУГОГАРДІВСЬКА ПАЛАНКА

Російсько-турецька війна 1735–1739 рр.

Ільки-но запорожці повернулися до Росії, заснували зимівники та зайнялися господарськими справами, як спалахнула війна з Туреччиною.

Після невдалого походу і вимушеного миру з Портою 1711 р. Росія поставила собі за мету загарбати береги Чорного моря, щоб зробити їх своїм здобутком. І коли настали сприятливі умови (саме у цей час Європа була зайнята своїми справами і не могла заважати задуманим планам), Росія пішла на відкриті дії проти Туреччини.

Воєнні дії почалися 1 жовтня 1735 р. без оголошення Росією війни Туреччині. Але перший же її похід у Крим був невдалим. Росія виявилася не готовою до такої війни, точніше, до війни в таких умовах. Пройти простір, який відділяв Російську державу від Криму, було нелегко. Можна було пройти 10–20 верст і не зустріти жодного кущика, жодного струмочка, на всьому шляху жодного населеного пункта, де можна було б знайти притулок і зупинитися на перепочинок. Через нестачу кормів, морози, епідемії похід довелося припинити. В ньому брало участь дві тисячі запорозьких козаків [151, с. 21].

Проте у 1736 р. Росія знову пішла походом на Крим. 12 квітня вона офіційно оголосила війну Туреччині. У складі російської армії було три тисячі запорозьких козаків. Похід у Крим очолив Бухард Мініх. Цього разу до війни готувалися. Через кожні 10 верст пройденого шляху копали окопи, в трьох місцях були споруджені фортеці: на Самарі, в Білозерську і Кизикермені. В них залишалися драгуни і козаки – для підтримання зв'язків армії з Росією, для супроводження обозів та заготівлі сіна. І ось 1 липня 1736 р. російські війська вторглися в Крим.

Центром військових дій російсько-турецької війни 1735–1739 рр. стала Бугогардівська паланка. Повертаючись після вдалого походу, армія мала переправитися через Буг. На Бузі, вище Очакова, було споруджене передмістне Андріївське укріплення для прикриття двох мостів та укріпленого табору, в який направляли всіх хворих та поранених, які не могли рухатися за армією. У плані цього табору, що зберігається в архіві російського топографічного депо, з лівого боку Бугу позначене велике село Олексіївське, в якому було навіть дві церкви. Тепер поселення з такою назвою на Бузі немає, воно знаходилося на місці сучасної Нової Одеси або близько села Троїцького [151, с. 22]. Тут переправилася армія, і похід цього року було закінчено.

Крім цього укріплення, Мініх побудував ще одне, теж на Бузі, при річці Мертвовод, біля перевозу, там, де нині місто Вознесенськ. Це так звана Сокольська переправа, або Соколи. Мініх, якого солдати прозвали Соколом, спорудив тут якесь укріплення, котре ще 1769 р. називалося Мініховим редутом, як бачимо з листа кошового, написаного «із Коша біля Мініхової редути» [214, с. 240].

Того самого 1736 р. військо стало на зимівлю постоем. Тяжко доводилося тим місцевостям, де зимувало те військо. Населення мусило прохарчувати задарма 75 російських полків і виконати дарові контрибуції кінями і волами. Та ще й татари

цієї зими помстилися, але набігом саме на Україну, з якої вивели 30 тисяч полону [151, с. 22].

У 1737 р. Росія вела військові дії проти фортеці Очаків – головної опори турецького панування на цій території.

Очаківська фортеця збудована на березі Дніпро-Бузького лиману, біля виходу його в Чорне море, кримськими татарами в 1492 р. під назвою Кара-Кермен. Пізніше фортеця, зайнята турками, перетворилася на плацдарм для нападів на українські землі. Очаків був адміністративним центром Єдисанської орди і з навколишньою місцевістю підпорядковувався безпосередньо Туреччині.

За допомогою козаків російські війська оволоділи Очаковом, який капітулював 3 серпня. Похід на Очаків забрав життя п'яти тисяч козаків (а всього в Росії полягло 11 тисяч чоловік) і 10 тисяч конвойних малоросіян «вследствие трудностей кампании в степях и болезней» [151, с. 23].

*Очаківська фортеця першої половини XVIII ст.
З німецької гравюри. 1737 р.*

Скоривши Очаків ціною великих жертв, через відсутність корму для коней та харчових припасів Мініх змушений був відвести військо, залишивши в острозі військовий гарнізон.

Це військо знов стало постоем на Запорозьких землях. Тоді й склалася через ті пості приказка:

Москалики-соколики, поїли ви наші волики,
А коли вернетесь здорові, поїсте й останні корови.

На виснажений походами кінний загін пікінерів і компанійців, який знаходився над Бугом, у районі Мигії, напала татарська орда. Ворог переважав кількісно та озброєнням. Сили були нерівними. Саме про ці події часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. розповідає пісня:

Ой над Бугом, над рікою,
На турецькій границі,
Там стояли пікінери,
З ними компанійці.
Зеленої неділеньки
Орда наступає.
– Ой, панове, уступімо,
Запасу немає.
– Ой чого ж нам уступати,
Чого боїмося?
Ой хоч орди багато йде –
Ми їм не дамося!
Іде орда із-за Гарда,
Много з прапорами,
Наложіте ж, пікінери,
Отут головами.
Де орда із-за Бугу
І в Буг не знобиться;
Стали бідні пікінери
В Буг-ріку топиться.
Ідуть батьки і матері
Та синів питають...
– Та вже, батьки, ваших синів
Орли доглядають.
Не хотіли ваші сини
В пікінерах служити,
Стали собі слободою

Над Бугом-рікою.
Погоріли степи, поля
Й зелені байраки;
Ідуть з війська у городи
Голії козаки.

У Дністровському поході 1738 р. брали участь і запорожці, які діяли над Бугом і Дністром проти турецьких фортець Акерман (тепер Білгород-Дністровський) і Бендери. В цьому поході вони зазнали великих втрат. Пройшовши через польські володіння і спустившись по річці Синюха, 30 червня армія досягла Бугу. Біля села Кримка відбувся бій з турецько-татарським загоном [267, с. 89]. Подальший рух уздовж Кодими загородила турецько-татарська армія, але російській армії вдалося з боями прорватися до Дніпра. За Дніпром на неї чекала 60-тисячна армія Вели-Паші і ще страшніший ворог – чума. Це примусило командування повернутися назад. Переслідування російської армії турецько-татарською було дуже жорстоким. Загинуло багато коней і волів. Тому довелося спалити частину обозу і закопати в степу гармати, ядра та бомби. Коли підійшли до Бугу, трохи розслабилися і через це загубили 600 чоловік із загону, який послали по припаси.

Услід за військами в Україну потрапила чума. Епідемія чуми лютувала з кінця 30-х рр. XVIII ст. У зв'язку з цим на кордонах з Туреччиною були встановлені карантини. Їх розташовували на бродях, переправах, на шляхах. У джерелах згадуються карантини біля Гардового перевозу, на Синюхинім броді. Історична частина Кривого Озера має назву Калантирка. Гадають, що мікротопонім походить від слова «карантин», який стояв на Кодимі, на перехресті доріг з Польщі у Крим.

У вересні 1738 р. війська стали на квартири, а взимку татари знову напали на Україну. Між тим в Очакові і Кінбурні ще лютували хвороби, тому в 1739 р. російські війська ці фортеці залишили.

Тяжка чотирирічна війна закінчилася укладенням 18 вересня 1739 р. Белградського трактату між Росією і Туреччиною. Очаків і Кінбурн залишилися за Туреччиною. Війна Росії з Туреччиною важко прокотилася по Україні, особливо в Бугогардівській паланці, яка виявилася в епіцентрі воєнних дій. Крім участі в загальних військових діях, на неї лягла організація всієї розвідувальної та нелегкої сторожової служби, її руйнували часті напади ворогів і прикордонні сутички. На її території відбувалися бойові дії, страждало населення, у якого відбирали для армії коней, худобу, фураж, продовольчі припаси. Людей виснажували безкінечні постої армії, військових обозів. Особливо жахливими були хижі татарські напади.

На жаль, дані про конкретні втрати населення паланки відсутні, але загальні дані по Запорозжю дають змогу уявити їх. Так, крім бойової обозної служби, війна втягнула у свій вир 157300 козаків і 205 тисяч селян, з них загинуло 34200 чоловік (це при населенні приблизно один млн. чоловік). Знищено багато худоби, коней, волів (тільки коней загинуло 47 тисяч), через що Україна вкрай зубожіла. Втрати її визначалися на той час сумою 1,5 млн. крб. Наслідки цієї руїни відчувалися кілька десятиліть [14, с. 562]. Самі запорожці стверджували, що вони недорахувалися тоді половини свого товариства, а решта, «голодна, боса й гола», повернулася до своїх домівок чи до Січі без нічого, як співається в пісні: «Ідуть з війська у городи голії козаки».

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр.

 е встигла паланка залікувати рани, як на її землі впала нова війна – російсько-турецька 1768–1774 рр., під час якої до складу діючої російської армії входило 7,5 тисячі кінних і 5,8 тисячі піших запорожців [267, с. 100]. Так що відпочивати козакам не доводилося. Головну військову силу

становила кіннота, піхота ж забезпечувала сторожову охорону на порубіжжі. І знову впродовж усієї війни, як і під час попередньої, козаки Бугогардівської паланки не тільки виступали у воєнних діях, але й забезпечували умови для регулярної армії. Вони несли розвідувальну, сторожову прикордонну службу, прикривали російську армію, що розташувалася на зимових квартирах, прикривали її комунікації, захищали кордони з боку Чорного моря і порубіжних річок, створюючи сторожові пости, проводили щоденні роз'їзди. І це при тому, що інтереси російського уряду, який вів цю війну, були далекі від інтересів козацтва. Про це яскраво розповідається в народній повісті «Очаківська біда» із збірника П. Куліша «Записки о Южной Руси» [131]. Війни з татарами та турками ніколи не були самоціллю для запорожців, які йшли в походи для здобуття «козацького хліба», звільнення полонених, але в російсько-турецьких війнах не були зацікавлені, оскільки добре розуміли, що завоювання Росією Північного Причорномор'я несе загрозу для їхнього існування.

Війну оголосила Туреччина 25 вересня 1768 р., та перший серйозний напад на Українські землі кримські татари вчинили у січні 1769 р. До цього часу під командуванням Г. Ісакова ледве встигли зміцнити у Новосербії кілька напівзруйнованих шанців, як кримський хан Керим-Гірей вдерся в Єлизаветинську провінцію, яку, за наказом хана, татари мали зовсім знищити, щоб її неможливо було заселити – саме це дуже турбувало Туреччину. Російські війська тільки виступили вперед, коли турки перейшли Буг по льоду між Орликом і Соколами й увірвалися на територію Бугогардівської паланки. Невелика команда запорожців у Гарді не могла їх стримати і відступила.

Наїзд татар був раптовим і швидким: татари взагалі полюбляли більше несподівані наскоки та розбій, ніж правильну війну і битву. Обидві російські армії не встигли ще вийти із своїх місць розташування і вирушити, як майже вся Єлизаветинська провінція і частина запорозьких зимівників Бугогар-

дівської паланки по Інгулу, Корабельній, Мертвих Водах були захоплені супротивником і спалені. 7 січня 1769 р. хан зі своїм військом був уже біля фортеці Св. Єлизавети на Інгулі. До приходу армії фортецю Св. Єлизавети і деякі шанці, нашвидку укріплені земляним валом і ровом, відстоювали 400 запорожців Бугогардівської паланки, вибиті турками зі своїх постів, під командуванням свого полковника та 4000 поселених гусарів і пікінерів на чолі з Г. Ісаковим.

Не сподіваючись зустріти таку мужню відсіч з боку запорожців і урядових залог, татари побоялися брати фортецю Св. Єлизавети в облогу, навіть прості шанці, натомість, зібравшись на правому березі Інгулу на раду, вирішили винищити вщент весь край, аж до польського кордону. Багато поселень і фортець були залиті кров'ю і сплюндровані, а жителі захоплені в полон, у тому числі навкруги фортеці Св. Єлизавети.

І тут спрацював інстинкт шкідливого kota. Знаючи, що російські війська вже наближаються, хан підняв свої кибитки і пустився наутік. До того ж від холоду і голоду частина татар загинула, втративши $\frac{3}{4}$ своєї худоби, а при переправі через Інгул і Мертвовод частина найманого війська потонула, й турецько-татарське військо змушене було відступити. В козацькому світі жартували: «Прийшов по шерсть, а пішов стриженний». Таким чином, до кінця лютого 1769 р. жодного ногайця або кримця не залишилося за Бугом.

І знову більше всіх постраждала Бугогардівська паланка. Як уже згадувалося, початок війни супроводжувався спустошливими нападами кримських татар на села і хутори північної частини сучасної Миколаївщини. Татари напали на Орел (Орлик), зруйнували укріплення, спалили слободу, а також частину прилеглих сіл та хуторів, пограбували й забрали в полон близько тисячі мирних жителів [219, I, с. 80–81]. Пронизливий відчайдушний зойк «Татари йдуть!», що лунав колись по селах України, надовго залишався в пам'яті, бо передавався від діда онукові, від батька синові – останній відгомін тяжких,

страшних рядків історії нещасного краю. Тоді ж була спалена й Варварівська церква. Наступного року до Орлика з Єлисаветградської фортеці підійшла Друга російська армія під командуванням Паніна, яка відвоювала ці землі, і 11 червня 1770 р. переправилась через Буг. Для захисту переправи було наказано відновити укріплення [186, с. 525].

Відбудований тоді ж п'ятибастіонний Орловський шанець мав уже вісім бастіонів і був переіменований на Катерининський – на честь Катерини II, а через три роки прихожани своїм коштом відбудували церкву.

Не менше страждали мешканці паланки від російських військ. Російські команди, що зупинялися на зимівлю, вимагали палива, тому нищили байраки, ліси – на гаті та мости, які наводили для переходу армії, вимагали висилати козаків у наряди. Особливо дошкуляли населенню переходи військ, оскільки розміщені на постій у дворах військової спричиняли значні збитки та розорення населення.

Крім участі козацтва у військових операціях, бугогардівців використовували для охорони взятих фортець – треба було формувати і забезпечувати внутрішню охорону паланки. Добре знаючи територію, на якій відбувалися воєнні дії, козаки виконували головні завдання у розвідці армії. Багато хто з бугогардівських запорожців, досконало знаючи розташування тамтешніх і кримських степових місцин, під час вступу російської армії в турецькі володіння були в цій армії провідниками – показували шлях.

У червні 1769 р. турецька сторона активізувала військової дії на низу Дніпра, роблячи регулярні кінні роз'їзди, – татари мали намір нанести удар по Січі.

У липні 1769 р. П. Рум'янцев передав генерал-майору Зоричу, який командував козацькими збройними силами, ордер, у якому наказувалося для проведення походу під Очаків об'єднати сили запорозьких військових об'їздів з іншими військовими силами російської армії, а також продовжувати стежити

за просуванням турків і татар з боку Очакова [293]. П. Рум'янцев розумів перевагу козацького воєнного мистецтва в очаківських степах і в пониззі Дніпра, а тому ефективно використовував його у війні проти Туреччини.

Окрім розпорядження про похід під Очаків у другій половині липня 1769 р., П. Рум'янцев видав ордер кошовому отаману П. Калнишевському організувати засідки* проти нападу татар біля Гарду на Бугі. Запорозький загін отримав наказ іти до Бугу, зайняти лінію від Орлика і Гарду до гирла річки Мертві Води, контролювати пересування турецьких військ з боку Очакова та спостерігати за їхніми діями. Наприкінці вересня того ж року 7400 козаків на чолі з кошовим отаманом П. Калнишевським вирушили до Бугу виконувати наказ головного командування. У жовтні 1769 р. для охорони південних кордонів зі сторони Очакова у Січі було зібрано 2520 козаків [285]. Як наслідок, до російського командування почали надходити

Засідка на ворога

* Засідка, засада – несподіваний напад із прикритого місця.

повідомлення, що татари з очаківського степу, пройшовши через козацькі пости на кордоні проти Балти, чинили часті напади на прикордонні села. За наказом, помітивши просування ворога з боку Очакова, козацькі форпости мали оперативно з'єднатися та діяти спільно проти військового наступу противника.

Взимку військові дії не велися, а навесні 1770 р. почалося формування команд*. Кіш готував Військо Запорозьке для участі у війні: забезпечував його провіантом та зброєю, займався організацією сторожової служби на кордонах Запорожжя. 20 квітня Кіш наказав паланкам усіх вільних від служби козаків із міст, сіл, зимівників вислати до Кривого Рогу – там знаходилась у той час ставка Коша. Іншим ордером Кіш дозволяв старим власникам зимівників залишатися на господарстві, а замість себе надсилати синів чи родичів. Водночас Кіш наказував заготовляти сіно для команд. Між запорозьким населенням і російськими командами часто виникали суперечки за сінокоси. Командам, які ставали на цих землях, треба було прогодувати своїх коней. Але й у запорожців, місцевих мешканців, були чималі табуни, які теж потребували сіна. Тому ці команди завдавали відчутних збитків запорозькому скотарству.

У 1771 р. Друга армія вторглася у Крим. Водночас запорозьке військо здійснювало рейди під Очаків, прикриваючи головні сили армії, які просувалися в глиб Кримського півострова. Саме в той час, коли війська просувалися в глиб Туреччини, незважаючи на всі карантини й заборони ввозу товарів з-за кордону, на територію України й Росії проникла чума.

У 1772 р. козаки Бугогардівської паланки вели успішну розвідку під Очаковом. Вони повідомляли про становище в Очакові і Кінбурні, про наміри турецького паші в Очакові та кримського хана, а головне – несли прикордонну службу,

* У XVIII ст. основними тактичними одиницями у Запорозькому війську були не полки і сотні, а так звані «команди» і «партії». Кількісний склад «команди» мав 500 козаків, «партії» – не менше двох тисяч.

оскільки історична доля відвела Бугогардівській паланці роль охоронця кордонів. Бугогардівці, які несли сторожову прикордонну службу, демонстрували високу військову майстерність.

Збереглося немало архівних документів, які розповідають про добре організовану сторожову роботу: розміщення форпостних команд на Бузі, Громоклії, Інгулі та в інших місцях, стеження за порядком несення сторожової служби, складання списків козаків та старшин на чергування тощо. Повідомляється, що у 1771 році охорону кордону між Бугом і Дніпром несла команда Федора Великого і Петра Стіни (Стінки), які в різні часи були полковниками Бугогардівської паланки. Вони займалися поповненням команд людьми, забезпеченням їх провіантом, що було дуже важко: на кордонній службі й у мирні часи козаки терпіли великі нестатки, бо їх «...и сухарями снабдить неисчего». Та й інші козаки, особливо на аванпостах, дуже бідували, тому що ніколи не могли отримати цілими і вчасно провіант і платню.

Маємо розпис постів на зиму 1773–1774 рр. на теренах Бугогардівської паланки: на гирлі Єланця, на гирлі Мертвих Вод, біля Чартальського броду та у Гарді. Команди склалися:

на гирлі Єланця – 1 старшина (6 коней) та 38 козаків (76 коней);
 на гирлі Мертвих Вод – 1 старшина та 63 козаки (126 коней);
 біля Чартальського броду – 1 старшина та 38 козаків (76 коней);
 у Гарді – 40 козаків (80 коней) [162, с. 138–140].

Ці пости мали одержувати провіант з катерининського магазину (складу). З постачанням сіна та закупівлею його у населення було складно. 23 жовтня 1773 р. поручик Виков на запит старшини Золотарьова відповідає, що провіанту вистачить лише на дві команди, а для доставки цього провіанту «фур казенних не имеется». Через постійну нестачу кормів на складах у листопаді 1773 р. з Коша був виданий наказ зимівчанам продавати сіно козакам, які поверталися з Криму, «дабы лошади козачьи без корму пропадать не могли».

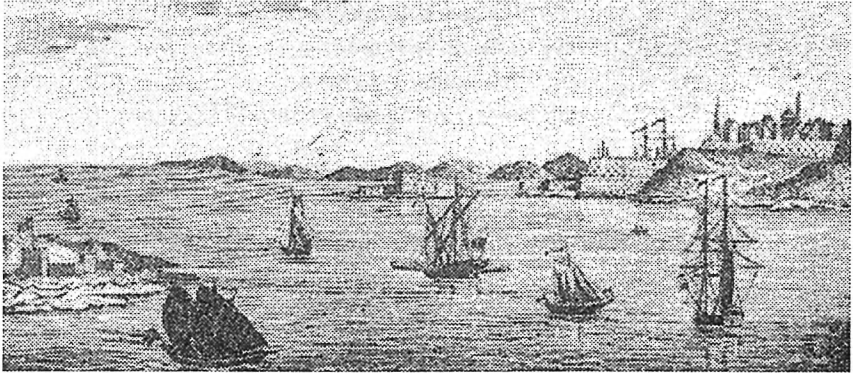
За період з 16 жовтня 1773 р. по 1 січня 1774 р. сторожовим козакам передбачалось видати борошна 109 чвертей 3 четверики, круп 6 чвертей 7 з половиною гарців, а також сіна за цей же період на 358 козацьких та 6 старшинських коней, з розрахунку 6 коп. за пуд – 600 єфимків, або 119 крб., але через нестачу возів провіант не було отримано. Лише одному старшині було видано сіно. 15 січня 1775 р. гардовий полковник І. Сухина рапортом повідомляв, що запорожцям, які стояли на вказаних чотирьох постах, з катерининських магазинів провіант не видано [162, с. 138–140].

Настав 1773 р. У квітні кошовий із загоном у 5000 козаків вирушив до Катерининської фортеці, колишнього Орловського шанця, в гирло Синюхи і звідти продовжував ту ж партизанську війну й охороняв ті ж пости, що й у минулі роки.

Наповесні 1774 р. Кіш одержав наказ готувати військо, і 6 березня, озброївши загін близько 2000 чоловік, направити його до Катерининської фортеці для спостереження за супротивником з боку Очакова. Звідси, перейшовши Буг, іти «всім Кошем» до його гирла і «що ближче до Очакова, то більше честі». Піхота запорозька мала залишитися на Бузі, а кінноту зарахували до передового корпусу, який брав участь у блокаді Очакова і Кінбурна.

12 травня 1774 р. партія Війська Запорозького під керівництвом військового старшини і колишнього судді Івана Бурноса вийшла у похід на Очаків, а 19 числа під Очаковом вже мала сутичку з турками, яким добре давала нюхати козацького пороху: двох турецьких чиновників – агу й байрактара – у полон взяла і з-під убитих 16 коней здобула. Із запорожців тільки двоє козаків було поранено.

Листи похідного Коша розповідають про військові успіхи запорожців під Очаковом і Кінбурном. Так, у приватному листі кошового отамана до військового судді від 1 червня 1773 р. зустрічаємо такі рядки:

Очаків кінця XVIII ст. Малюнок невідомого художника

«Наша партія під Очаковом була і на баталії з турками. З них 13 чоловік полонили та на сіножаті з одним волошином двох турків узяли. Із тих турків двоє до князя М.В. Долгорукого, а один – до генерал-майора (князя О. О. Прозоровського) в Акерман відправлені; дванадцять же з волошином для утримання в Січі під вартою посилаються з конвоєм від Бугогардівської паланки».

За іншим повідомленням:

«Друга партія під Очаків ходила і 25 червня баталію мала, під час якої одного агу і трьох турків у полон схопили» [214, с. 525].

Про події тих часів розповідає народна пісня:

Чи то чорні орли крила розпустили,
Темньою ніччю сонечко закрили...
Чи то із моря хмара наступає,
Ой то не з моря хмара наступає,
Ні чорні орли крила розпустили,
Темньою ніччю сонечко накрили.
То під ясне небо луна забігає,
А димом-клубками по полю качає.
То храбре козацтво татарів розбило.
І город бесурманський Очаків спалило.
Базар горить, а на морі луна йде.

Пан отаман козаченьків додому веде,
А за ним бусурмани поле покрили.
Отамана кошового добре угощали...
Ой тоді козаченьків та всіх шанували! [212, ч. 3].

Коли поверталися назад, сам командир Іван Бурнос, незважаючи на свої похилі роки, надумав «покозакувати» на своєму жеребці і поблизу річки Коренихи (неподалік від Миколаєва) упав з коня і так забився, що з армії до свого зимівника був відправлений і там незабаром помер. (Хутір-зимівник Бурноса знаходився в Бугогардівській паланці. Увійшов до складу нинішнього села Михайлівка Баштанського району).

Іван Григорович Бурніс (Бурнос) – отаман Крилівського куреня, військовий старшина, військовий суддя, головуєчий у слідчих комісіях. Учасник російсько-турецької війни 1768–1774 рр., І. Бурнос керував загоном, який брав участь у блокаді Очакова і Кінбурна. У вересні (чи в жовтні) 1770 р. І. Бурнос під час баталії під Очаковом був поранений. За військові заслуги у війні в 1771 р. нагороджений золотою медаллю. У 1773 р. Бурнос командував одним з чотирьох постів, розташованих на території Бугогардівської паланки, і йому як старшині було видано в Гарді 37 крб. 10 коп., очевидно, платні. Начальник січових запорозьких церков ієромонах Києво-Межигірського монастиря Володимир Сокальський в листі до військового писаря Івана Глоби 3 травня 1774 р. писав: «За покойного Івана Бурноса панахиду отправлено и звонили и псалтир читают сколники, и в таблицу на годовое поминовение его імя вписано» [14, с. 164]. Ім'я Бурноса внесено також до поминального синодика Нехворощанського монастиря: «Помяни Господи душу усопших рабов своих. Род Івана Бурноса» [283, с. 194].

Тут доречно розповісти про бугогардівського полковника, який прославився своїми подвигами під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр., О. Ковпака.

Ковпак (Колпак) Опанас Федорович – запорозький полковник. Син старшини Федора Ковпака. З 1745 по 1775 рр.

служив у Запорозькому Війську, спочатку простим товаришем, потім отаманом Шкуринського куреня, полковником Орільської, Протовчанської паланок, а з липня по 24 жовтня 1772 р. – полковником Бугогардівської паланки. У документах згадується як осавул. Восени 1767 р. разом з іншими старшинами виконував наказ Коша про виведення зайд-поселенців із запорозької території. Під час останньої російсько-турецької війни був запорозьким похідним полковником. Брав участь у поході 1771 р. російських військ під команду кн. Долгорукого проти кримців. 2 березня 1771 р. була отримана «височайша грамота Й. І. В.» з повелінням: «Обрати із середовища війська 500 добродійних козаків, які знають місцевість до Перекопу і за Перекопом, приготувати їх до походу при армії, доручивши під команду полковника Колпака як досить відомого, надійного і добре обізнаного про той степ» [214, с. 508–509].

Виконуючи наказ, на чолі півтисячної команди у складі авангардних військ Другої російської армії О. Ковпак «йшов попереду всієї армії як провідник, відшукуючи й переслідуючи ворога». Відзначився у боях за Перекоп та в інших місцях. В реляції О. Ковпак описує взяття Перекопу влітку 1771 р. Дії його загону мали вирішальне значення в оволодінні російським військом Кримом. За це отримав у нагороду спеціальну золоту медаль на Андріївській стрічці «Войска Запорожского Колпакову у воздаяние за оказанные Е.И. Величеству услуги». Зиму 1774 р. Ковпак був «на страже против Кинбурна». Архівні справи повідомляють про заготівлю ним сіна для своєї команди. Маємо також інформацію про те, що «Колпаку принадлежит заселение в 1774 году Кинбурнской косы» [167]. Після закінчення війни кн. В. Долгорукий на прощання з запорожцями надіслав їм такого ордеру: «Відправляючи нині до Війська полковника Колпака, вважаю за необхідне віддати повну справедливість найбільш ревному й сумлінному до служби старшині, а так як про його

Запорозький полковник
Панас Ковпак.

Худ. А. Маклаковський

хоробрі вчинки вам, пане кошовий, старшині і війську відомо, то залишається мені наостанок винести йому якнайвищу похвалу за добру поведінку, хоробрі справи й сумлінну службу» [214, с. 533].

О. Ковпак був заможним запорожцем, володів двома зимівниками: один у гирлі р. Багатої, заснований у 1760 р., другий – у 1770 р. У 1775 р., після падіння Січі, Опанас Федорович одержав у ранг 4950 десятин землі і заснував там же слободу Опанасівку, а в 1782 р. спорудив у ній церкву. На базі одного із своїх зимівників заснував слободу Колпаковку і в ній також збудував церкву. В 1775 р. Ковпак – полковник Полтавського пікінерного полку, в 1781 р. пішов у відставку в чині армійського полковника, а через шість років після цього був обраний предводителем дворянства. Займався благодійною діяльністю. Крім двох названих церков, у 1771 р. поблизу Шангірейського ретрашементу спорудив похідну запорозьку церкву, за його поданням було засновано церкву в с. Гупалівка на Орелі. Під кінець життя О. Ковпак мешкав в Опанасівці. Мав сина та двох дочок. Збереглося три портрети О.Ф. Ковпака.

Після закінчення війни Російська імперія стала чорноморською державою. За Кючук-Кайнарджийським миром, який було укладено 10 липня 1774 р., до імперії відійшли землі між Дніпром і Південним Бугом (східна територія сучасної Миколаївщини), населення яких на той час становило вже понад 12 тисяч чоловік [151, с. 42].

20 липня 1774 р. козаки бугогардівського полковника Василя Пугача в урочищі Мертві Води захопили трофеї – отару овець і кіз (3838 голів). Вівці і кози відправили до Січі, а 6 вересня того ж року розподілили між старшинами. Від цієї кількості гардова старшина отримала одного цапа, три кози, два барана, 23 старих овець і дев'ять ягнят.

Після закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. мости, переправи на Бузі та в інших місцях і всі дніпровські переправи – головне джерело прибутків Запорожжя – були взяті до скарбниці російського уряду під приводом переправи

військ і встановлення постійних поштових сполучень із новозавойованими фортецями й містами. Соляні озера в Прогноях стали власністю імперії, й запорожці повністю володіти ними вже не могли.

Становище, в якому опинилося Військо Запорозьке, найкраще передає пісня, яку записав в Очаківському районі Г. Громовий:

Хвалилися запорожці Очаків дістати,
Щоб з мурованих колодязів коней напувати.
Очаків достали, і сам хан нам здався.
Вже на наших запорожців весь москаль піднявся.

РОЗДІЛ IV

НАСТУП РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ЗАПОРОЗЬКІ ВОЛЬНОСТІ І БУГОГАРДІВСЬКА ПАЛАНКА

тосунки Війська Запорозького з російським урядом склалися у другій половині XVII ст. Запорожжя повинно було виконувати охорону кордонів і брати участь у воєнних кампаніях Російської держави. За це держава мала визнавати права Війська розпоряджатися землями та природними ресурсами контрольованої ним території, пільгами у торговельно-промисловій діяльності та щорічно сплачувати жалування (гроші, боєприпаси, продовольство).

Однак над Запорозькою Січчю вже з тих пір нависла московська нагайка...

Запорозькі Вольності часів Нової Січі дуже відрізнялися від Вольностей XVII ст. Запорозьке козацтво втратило традиційні функції оборонця українського народу, а фактично перетворилося в армію Російської держави, одержуючи за службу відповідну платню. За таких умов про самостійність і незалежність, тобто політичний момент, не було й натяку. Вольності стали залежною територією з усіма витікаючими з цього наслідками. Ні про які рівноправні і взаємовигідні стосунки між Росією і Україною тоді вже годі було й говорити. Російська влада всіма способами вела наступ на автономні права Запорожжя, його демократичний устрій, самоврядування, виборність старшин тощо. Архівні документи відображають процес захоплення запорозьких земель московським урядом, розмі-

щення на Січі військових полків з іноземців, спорудження фортець із російськими гарнізонами.

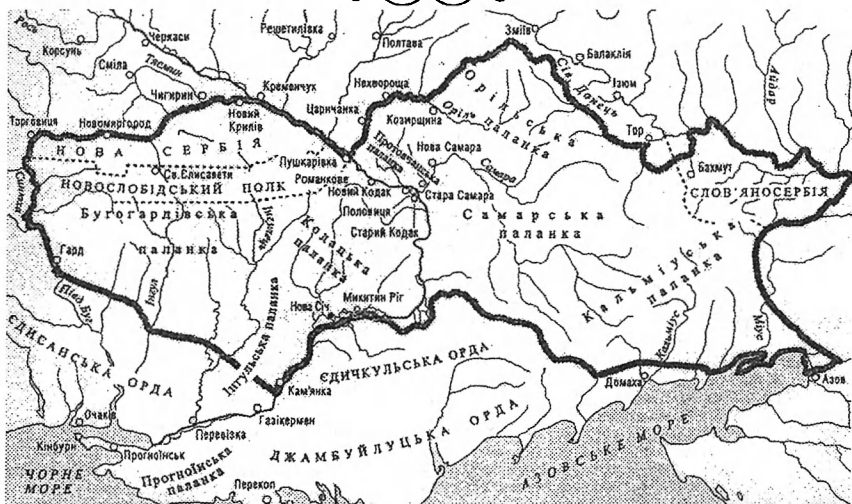
Боротьба за територію і кордони велася особливо в останній період існування Запорозької Січі. Всі без винятку намагалися розширити свої відомства за рахунок приналежних Низовому Війську земель під тим приводом, що ці землі начебто пусті й незаселені. Запорожці чинили завзятий опір захопленню їхніх земель. Запорозькі команди вступали в сутички з окремими військовими російськими командами, руйнували будівлі російських військових на території Запорожжя, поселення російських поміщиків.

Указом імператриці Єлизавети у 1751 р. Низове Запорозьке Військо підпало під владу малоросійського гетьмана, підданого Росії.

Царський уряд, намагаючись зміцнити власні позиції у прикордонній місцевості, всіляко сприяв більшому заселенню та освоєнню нових земель у нинішній Південній Україні, надаючи перевагу військовій колонізації. У 1751 р. розпочалася знайома вже Читачеві так звана «сербська» колонізація, коли російський уряд дозволив іноземним переселенцям – сербам і чорногорцям, що тікали з-під влади Туреччини, – переселятися у степи від річки Синюхи до верхів'я річок Інгулу та Інгульця, котрі запорожці здавна вважали своєю безумовною власністю. В цих місцях була заснована провінція Нова Сербія, або Новосербія.

Переселенці отримували земельні наділи, гроші на обзаведення господарством, звільнялися від податків. На території Нової Сербії утворювалися два полки – гусарський і пандурський піхотний. Центром новоутвореної провінції Нова Сербія, викроєної з земель в основному Бугогардівської паланки, стала збудована тут у 1754 р. фортеця Св. Єлизавети (тепер місто Кіровоград).

Переселення сербів важким тягарем лягло на плечі місцевого українського селянства, яке змушене було залишити

Вольності Війська Запорозького Низового періоду Нової Січі

власні господарства і переселитись. Ті, кому було дозволено залишатися, зазнавали постійних утисків від нових поселенців, поступово потрапляли у залежність від них. Все це призводило до військових конфліктів між іноземними колоністами і козаками, переростаючих у справжні битви, як, наприклад, на річці Ташлик у 1764 р. Запорожців обурювало захоплення під поселення іноземців їхніх володінь, на яких вони розвивали своє господарство нового фермерського типу, де вже існували козацькі слободи і містечка. Це був один із заходів уряду, розрахованих на зменшення впливу в цьому регіоні козацького чинника, а в майбутньому – на підготовку ліквідації Запорозької Січі. Під Нову Сербію відійшла велика площа запорозьких земель, до того ж це була найкраща частина земель, бо була найдалі від татарських нападів.

За наказом Єлизавети Петрівни, на колишніх січових землях, там, де стояв козацький сторожовий пост Орлик, було побудовано Орловський шанець (нині м. Первомайськ), що мав стати урядовим форпостом для боротьби зі стихійною селянською колонізацією краю.

Оскільки точного розмежування Нової Сербії з землями Нової Січі не було проведено, то колоністи нерідко заводили господарства на запорозьких територіях, що викликало протест кошової адміністрації. Скарги до Сенату не давали результатів, тому козаки-зимівчани, які постраждали від колоністів, переселялися на землі Бугогардівської паланки.

У 1752–1754 рр. між Гетьманщиною і Запорожжям, крім Нової Сербії, виникає Слов'яносербія, а також Новослобідський козачий полк. Після їх заснування в північно-західному кутку Бугогардівської паланки, де Запорожжя межувало з Правобережжям, ще залишилася невелика смуга «свобідної» землі. Уряд розпорядився відправити в цей район, починаючи від міста Архангельська (на річці Синюсі) до Гарду, по низу Дніпра і до Січі, роз'їзні команди «для гайдамацького искоренення» і побудувати тут форпости. Отже, Запорожжя все більше оточувалося військовими поселеннями.

У 1752 р. на вимогу гетьмана К. Розумовського у Військових Вольностях вздовж р. Південний Буг, у тому числі й в урочищі Гард, було встановлено застави драгунських і компанійських полків. Запорожці, звичайно, були проти встановлення застав, тому між запорожцями і полками часто виникали сутички.

Щоб запобігти припливу втікачів на Запорожжя – стихійного заселення його, яке ставало на заваді реалізації урядового плану організованої колонізації українського півдня, що базувався не на козацькій традиції вільного фермерського господарства, а на феодално-кріпосницькій, царська влада прийняла рішення про обов'язкову паспортизацію всіх козаків на Січі. За проживання на Січі без паспорта вводилося покарання.

Російський уряд все більше дотримувався прикордонного режиму на півдні Запорожжя. Введені ним паспортний режим, карантинна система, мережа форпостів та митниць змінили характер кордону. Межа, яка досі була більше уявною, аніж конкретною, все більше перетворюється на фіксовану, контрольовану та важку для перетину, що фактично прикувало Запорожжя до імперії.

Офіцери військових частин, які розмістилися на Запорозжі, чинили всілякі зловживання і насильства щодо місцевого населення. Особливо доставалося жителям Бугогардівської паланки від військових фортеці Св. Єлисавети, в котрій розміщувався гарнізон на чолі з обер-комендантом, якому підпорядковувався Новослобідський козацький полк.

3 червня 1752 р. гардівський полковник скаржився на полковника 2-го компанійського полку Василя Часника, який рибні тоні «на свою команду отнимает, козаков на рыбной добычи бадаючихся берет и без всякой винности киевым боем допрашивает... рыбы в Богу ловить не допускает, приезжающих за торговлею в гард купеческих людей обижает здирствами взятков и разбои» [4, док. 8, с. 227–228].

Від зловживань і насильств терпіло не тільки просте козацтво, репресій з боку уряду зазнавали також старшини, яких підозрювали у співчутті гайдамакам. 31 травня 1752 р., наприклад, командири військових частин, що стояли в районі Гарду, заарештували гардівського полковника Михайла Рогулю, обвинувачуючи його в зрадництві та зв'язках з гайдамаками. Про те, як це сталося, нам стало відомо з рапорту отамана Бугогардівської команди Іванка Колніболотського від 29 травня 1752 р.:

«Сверху по Синюхи реки на 5 человек рыбалок 50 человек гайдамак, приплыв от волосского степу на сю сторону, у рыбалок забрали рыбу, хлеб, курень сожгли и отъехали в Кодымовой остров. Капитан Волконский для поимки гайдамак требовал от полковника 15 человек «добрых и оруженных козаков». Волконский и 20 человек из его команды прибыли туда, «где оные злодей себе укрывалище имели в устье Кодымы в острове Кодимовом, увидел многое число гайдамак. Полковник послал в Гард за помощью, чтобы с Волконским и его командою в 20 человек общими силами следовать за гайдамаками. Волконский отказал капитану: «Нам де в чужу границу никуда ехать не имеется», и не позволил и команде своей и нашей ехать.

30 числа другие драгунские полки на каюках к ним приехали и «с ружьями приступ имели. Гайдамаки с того острова трех драгун ранили. Поручик Шрейдер рапорт послал к Волконскому, чтобы тот пришел со своей командой на помощь.

31 мая, ожидая помощи драгунской команды и компанейских полков, козаки и командиры их по три человека около того острова, драгун, компанеец и наш козак учредили, «компанейский же сотник третьей сотни будто яко бы для осторожности не выпустить з острова гайдамак, поставил над собою шесть человек караульных, а сам спать ляг, вышеписанные ж гайдамаки, как выше писано, против 31 дни Мая ночью на волоской степ на випер (?) и пойшли, полковник же наш Гордовой с командою своею упыныть не мог и 31 дни наш полковник тясмою* за ними за гайдамаками в погоню просил великороссійской и компанейских полков команды в помощь; полковник компанейскій Чеснок и драгунскіх полков командиры в чужу границу в погоню ехать не похотели и за то, что наш полковник за несильностью своею упустил с острова, причитая его полковника за изменника, взяли под крепкий караул, забивши в ручные и ножные кандалы и повезли к штабу в Архангел город» [4, док. 8, с. 227].

Не менш красномовно розповідає про це кошовий отаман Яким Ігнатович в «Доношении» київському генерал-губернатору М. Леонтьєву від 6 липня 1752 р.:

«В прошедшем м-це має известил, что «драгунские малоросийские команды для искоренения воров имеют до Гарду прибыть; а сего Июня 3-го дня полковник от Коша в Гарду обретающийся Михайло Рогуля рапортами мне представил, яко той команды ему полковнику и козакам, с ним у Гарду находящимся, немалые обиды делают, а именно: полковник второго компанейского полку Василь Чеснок, занятый на рыбу козаками гард в Богу, на свою команду отнимает, козаков на рыбной добычи бодающихся берет и без всякой винности киевым боем допрашивает, да капитан князь Волконский священника Гардового ру-

* Тясма – слід.

гал и не велел без его приказа литургисать (так!) церковного служения, а в острове, где церковь, кухни свои поучреждал, рыбы в Богу ловить не допускает, приезжающих за торговлею в Гард купеческих людей обижают здырствами взятков и разбой от команды своей оказывает; и чрез то он, Гардовый полковник, и с командою своею несносную имеет де обиду и просил моего из войском разсмотрения. А 4-го ж числа сего июня рапортом команды его полковника атаман Гардовый Иванко Колниболотский мне чрез нарочного донес, что уже полковника реченного Рогулю прописанние команды, забивши в ручные и ножные кандалі, отправили в Архангельскій городок к команде высшей за причину ту, что при атаковании сорока человек разбойников он полковник не мог их с острова достать и они степом волоским выперся (так!) ушли, с тех же команд гнаться за ними от командиров предьявленных капитана Волконского и протчих хотя он полковник Рогуля у них требовал, команды не дано; с котораго репорта в высокое Вашего Высокопревосходительства разсмотрение прилагая копію, нижайше прошу о нечиненіи вышпрописанных обид и освобожденіе взятого полковника к кому надлежит высокоповелительное предложение учинить, дабы войско запорожское низовое таких обид и разореній не поносило» [4, док. 8, с. 228].

Взаємини між Запорожжям і слобожанами чимдалі стають усе більш ворожими.

В 1761–1762 рр. Кіш скаржитья на новослобідського сотника Черниченка за свавільний лов риби на р. Південний Буг на користь свою або комендантів фортеці Св. Єлизавети, на порубку лісів, байраків тощо. Йдуть нескінченні суперечки з слобожанами щодо витіснення з Запорожжя російських і лівобережних козацьких команд, присланих для охорони кордону.

Терпець, як кажуть, увірвався – і Кіш наказує паланкам нищити поселення російських команд, що розмістилися на запорозьких землях. З наказу Коша гардівська команда понищила рибний гард орлянського (з Орлика) сотника Черниченка на Бузі, а 27 возів риби, яку він наловив, у нього відібрала. Ви-

никли скарги й листування між комендантом фортеці Св. Єлизавети і гетьманом. У донесеннях гетьманові Кіш перелічив усі шкоди, що їх чинили в запорозьких дачах російські й козацькі команди з Гетьманщини: захоплення земель Новою Сербією, затримання купецьких караванів, що йшли через млин «проти Орла» з Запорожжя до Туреччини, затримання запорозьких отар за Буг-рікою; образи, лайки та побиття запорозького старшини Макара Нагая поручиком пікінерного полку Даниловим тощо. Кіш вкотре просив вивести ці команди, а охорону кордону доручити Війську Запорозькому.

У свою чергу комендант фортеці подав претензії слобожан і обвинувачував запорожців у гайдамацтві, у захопленні коней з фортеці і т.п. Для врегулювання претензій гетьман К. Розумовський апелював до Сенату.

Треба було щось робити. І Катерина II наказала підготувати опис земель, ніби для того, щоб точно визначити кордон між ворогуючими сторонами. Розтривожені цим запорожці 2 квітня 1763 р. зібралися на загальну військову раду. Вони добре розуміли, до яких наслідків веде опис земель. Після довгих нарад, за вимогою більшості, рада наказала знищити слобідки й хутори, що їх осадили розкольники на запорозькій землі, а поселенців вигнати за лінію кордону.

«Так як стало відомо, що слобідські поселенці перетнули свої кордони й поблизу запорозького Гарду за 50 верст від їхнього рубежу осіли, побудували там хати і землянки із військового лісу, хліб вирощують і сіно косять; на підставі височайших указів, якими в запорозькі дачі чужим людям входити не дозволено й зайд висилати звідти наказано, – надалі нікого на запорозькі землі не допускати, а гардовому полковнику дати ордер, щоб таких противників і самовільних поселенців висилати із Військових дач й побудовані ними житла, що особливо над Синюхою та Бугом поблизу чужих кордонів знаходяться, розкидати. А які там мешканці є, то, не завдаючи їм ні на копійку збитків і ніякої образи, відправити їх на дачі Слобідського поселення» [214, с. 382].

На біду, цей наказ Коша був виконаний негайно і сумлінно. Бугогардівський полковник Дем'ян Семенович Деркач з перначем у руках, зі своїм значком попереду і з 12 козаками вирушив до прикордонної слобідської лінії, прибув до заснованих на запорозьких землях селищ в урочищах Лиса Гора на річці Чорний Ташлик та Піщаний Брід*. Поселяни показали йому білет, виданий ще 1757 р. з управління фортеці Св. Єлизавети на право поселяти вихідців із Польщі та Молдавії православного віросповідання і розкольників. Полковник білет цей у них відібрав, усіх мешканців вигнав, а хати в обох селах під тим приводом, щоб вони не могли слугувати притулком для гайдамаків і татарських чабанів, розкидав і спалив з усім майном, що було в них.

У Петербурзі цю подію сприйняли як справжній бунт і викликали в Сенат кошового Григорія Федорова (Лантуха), який саме перебував у Москві, для відповіді за такі протизаконні партизанські дії, тим паче, що полковник Деркач нахвалявся й Орловський шанець спалити, маючи ніби на те від свого керівництва дозвіл.

Через посланців гетьмана велено було цю справу розібрати, а полковника, заарештувавши, відправити до Глухова для суду. Але запорожці полковника Деркача із Гарду вивезли й заховали, а на захист його і свій надіслали обширну всепідданчу чолобитну зі скаргою на пригноблення їх з усіх боків від самовільно влізлих поселенців, які будують поселення на захоплених у запорожців землях, так що скоро Війську ні риболовлі, ні пасік, ні ловити звіра, ні ставити своїх хуторів місця не залишиться. Цю чолобитну вони надіслали до Москви Григорію Федорову, доручивши йому захистити полковника, провина якого була лише в тому, що він свято виконав даний йому наказ.

* Лиса Гора знаходиться за 57, а Піщаний Брід – за 80 верст від Бугу, але запорожці, ймовірно, лічили по прямій, а не по шляху, якого, можливо, тоді ще не було.

23 травня 1763 р. гетьман одержав наказ від самої імператриці:

«...повелеваем вам, нашему гетману и кавалеру, ...наистрожайше изследовать, изыскав точно, откуда Войско Запорожское якобы о разорении двух слобод повеление имеет, с каким ордером или приказом помянутой полковник с командою из Коша отправлен и с каким намерением все то чинено было; по изследовании ж, кто явятца тому зачинщики и виновныя, с оными поступать так, как законы повелевают, ...но при всем том от вас, нашего гетмана, Войску Запорожскому крепкое подтверждение учинить, дабы впредь отнюдь нигде от них таких вредных и наглых поступок происходит не могло под опасением в противном случае нашего гнева» [283, с. 170–171].

Через такий поворот справи Кошу довелося підкоритися. У 1764 р. бугогардовий полковник Кирило Темний доносив, що жителі слобід Лисі Гори і Піщаний Брід повернулися на запорозьку землю під охороною команди з фортеці Св. Єлизавети.

У 1764 р. всі новозахоплені терени були об'єднані в нову адміністративну одиницю – Новоросійську губернію, керівники якої сприймали запорозькі володіння як «порожні». Таким чином, ні офіційні клопотання перед урядом, ні спроби силою зупинити захоплення січових земель не давали бажаних наслідків. Мало того, разом зі створенням Новоросійської губернії з козаків Новоросійської губернії були створені пікінерські – легкоозброєні кавалерійські полки*. Першим полком був Єлизаветградський, сформований із Новослобідського, поселення його було поблизу фортеці Св. Єлизавети.

З утворенням Новоросійської губернії головний командир її О. П. Мельгунов встановив нові межі губернії з Військом Запорозьким. І знову частина земель Війська відійшла до Новоросійської губернії.

І знову почалися взаємні спори Січі з поселєнними полками за землі. Тяжкі межові суперечки, вкрай ворожі, змушували

* Пікінери були озброєні рушницями і списами (піками).

запорожців знову йти на незаконні дії – з точки зору російського уряду. Так, бугогардівський полковник Яків Біда повідомляв, що він знищив «могилки», тобто межі нової Мельгуновської лінії. Бугогардівський писар Іван Золотаревський склав реєстр слобожанських хуторів на землях паланки, які керівництво її планувало знищити. Реєстр вийшов чималий. Полковник Яків Біда скаржився на сотенного осавула 3-го охочекомонного компанійського полку Василя Радкевича, який вигнав запорожців Івана Шульгу й Максима Рота з їхнього зимівника на Чорному Ташлику – на землях Війська Запорозького, які тепер вважалися спірною територією.

Військо Запорозьке визнавало «Глебівську» межу 1762 р., влада Новоросійської губернії – «Мельгуновську» 1764 р. Між цими двома лініями виникли неофіційні, так звані «спірні», землі – ще один головний біль. Командири Єлизаветградського пікінерного полку тут же почали їх займати і вимагали від Січі не чинити наїздів на спірні території, не заважати на них орати землі пікінерам і волохам, погрожували «монаршим гневом», вимагали звільнити спірні місця. В свою чергу Кіш заявляв про права Війська Запорозького на ці землі. І не здався. Він наказував паланкам об'їхати кордони і повиганяти старшин слобожанських хуторян.

У 1768 р. за постановою ради Кіш організував об'їзди кордонів під головуванням старшини Андрія Порохні та полковника О.Ф. Ковпака з метою виявити та вигнати зайд.

Виконуючи накази Коша, бугогардівський полковник Кійнаш знайшов на річці Плетений Ташлик хутір гусарського прапорщика Івана Марковича, а на річці Чорний Ташлик – вівчарний завод теж гусарського поручика.

Встановлення нових меж Новоросійської губернії з Військом Запорозьким, активне втручання слобожан в запорозькі дачі – по суті все це був цілеспрямований наступ царського уряду на одну з найважливіших прерогатив Запорозької Січі – права вільного володіння землею й ведення на ній господарс-

тва фермерського типу. Не випадково царська адміністрація наполегливо обмежувала це право, а Кіш з не меншою настирливістю боронив його.

Російські війська поводили себе на Вольностях як справжні хазяї й навіть загарбники. Найбільше страждало населення зимівників від переходів російських військ на Крим. Практично всі зимівники, що траплялися на шляху війська, були пограбовані й розорені. Всю худобу відганяли й вирізали на м'ясо.

Шкоди, заподіяні населенню зимівників під час війни, були настільки великими, що уряд змушений був ужити заходів щодо безпеки населення зимівників і слобід при поверненні Другої російської армії з Криму, але запобігти тому грабунку насправді було неможливо, тим більше що на території Вольностей будувалися численні мости й гаті через ріки для переходу армії, а це потребувало багато будівельного матеріалу.

Війна 1768–1774 рр. ще більше загострила поземельні суперечки, коли з 1769 р. на території Бугогардівської та Інгульської паланок російський уряд масово оселяв десятки тисяч нових поселенців з Османської імперії – православних волохів, болгар, сербів. Паралельно цьому, скориставшись зайнятістю військових сил запорожців у війні, з півночі, з території Новоросійської губернії, на Вольності посунула хвиля поміщицької та козацько-селянської стихійної колонізації.

У 1771 р. Кіш скаржився на полковника Молдавського полку Василя Зверева з приводу осади слободи на Мигіївському Ташлику.

Кіш наказав осавулові Макару Нагаєві об'їхати Бугогардівську паланку і захопити худобу поміщиків – пікінерських офіцерів, знищити хутори на спірній території, поселення зайдчиншовиків і втікачів-пікінерів. Бугогардівський полковник Опанас Куций повідомив, що команда пікінерського ротмістра Чечеля здійснила наїзд на форштадт Катерининського шанця. Був також відряджений від Коша старшина Андрій Лях з командою в об'їзд, з наказом ліквідувати поселення Єлизаветин-

ської провінції на запорозьких дачах в урочищі Курячі Лози й оселити там сімейних запорожців з Правобережжя та Гетьманщини.

Бугогардівський полковник Опанас Куций у 1771 р. написав у похідний Кіш листа про втручання жителів Єлизаветинської провінції та польських підданих із Правобережної України в запорозькі дачі, де вони користувалися сіном, лісом, ловами.

Зневажливе, образливе ставлення до запорожців, навіть високого рангу, стало трохи не нормою для російських військовослужбовців. Так, поручик Молдавського полку Іван Попович вилаяв кошового і побив товариша Кущівського куреня Мирона Брунька, те саме він учинив, коли приїздив з Гарду писар Петро Стіна.

Починаючи з 1773 р., з Єлизаветинської провінції пікінери та волохи Молдавського гусарського полку почали захоплювати дачі Війська Запорозького. Гардівський полковник Опанас Куций з командою, за наказом Коша, мусив повикидати зайд із спірної території [13, с. 332]. Наслідки цих дій можна лише уявити.

Маніфестом від 10 листопада 1764 р. в Малоросії були скасовані сан і влада гетьманські – йшов активний процес настану російського царизму як на Запорозькі Вольності, так і на автономію України в цілому. Царські чиновники постійно втручалися у внутрішні справи Запорожжя. Численні ордери, інструкції, розпорядження, що надходили до Коша, регламентували найменші нюанси життя місцевої адміністрації й не допускали самостійності у проведенні власної політичної лінії. Дійшло до того, що імператриця вимагала пояснень щодо причини порушення встановленого нею порядку при виборі нової старшини на Січі, заборонила запорожцям вивіз російської срібної монети, а мідну татари у них не приймали. За її наказами і малоросійськими правами чинила суд над гайдамаками-запорожцями і таке інше.

Перед тим, як розформувати Запорозьке Військо, російському урядові треба було мати відомості про його кількість. Списків таких Кіш не подавав. Уже сама спроба здобути точні відомості про склад Запорозького Війська була грізним застереженням для Січі, тому Військова старшина виконувати наказ не поспішала, хоча й запевняла уряд, що подасть реєстри в найближчому майбутньому.

Для захисту Військових Вольностей зібралось на Січ все товариство: старшини, отамани, полковники, старики – і на спільних кругових зборах виробило «всепідданчу чолобитну». Виклавши всі свої скарги на новосербське і новоросійське начальство, Військо стверджувало, що не тільки весь край, взятий під Новоросію та слобідські полки, воно втратило, а що вже заселення йде далі й далі, зайнявши землі за слобідською межею, починаючи від Мигійського Ташлика до Лисої Гори, до річки Корабельної і т.д.

Та незважаючи на це, територія Вольностей залишилася привабливою для господарської діяльності українського населення. В цей період переходить людей на Запорожжя стають ще масовішими, ніж раніше. З 1768 по 1774 рр. на Запорожжя втекло 3408 чоловіків і 1496 жінок [176, с. 56]. Тоді й з'явилася приказка: «Пішов на Низ, щоб ніхто голови не гриз». Люди, які йшли на Січ напередодні її зруйнування, осідали по зимівниках і, перебувши там певний час у наймах, заводили власні господарства, закладали нові зимівники, хутори чи навіть цілі слободи.

Та попри все, задушена імперською владою Росії, козацька автономія поступово згасала.

ПІСЛЯМОВА

БУГОГАРДІВСЬКА ПАЛАНКА ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

адовго до скасування Січі, 22 березня 1764 р. було затверджено «План про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель до їх заселення». Як наслідок, з 1764 по 1775 рр. в Новоросійській губернії роздано 477 дач, на них побудовано 399 поселень з 66430 душами обох статей [220, II, с. 96–97]. Однак місцеве населення – козацтво – намагалося всіма силами заважати новим мешканцям заводити поселення. Так, за переказом, сучасне село Трикрати (нині Вознесенського району) назване так тому, що бугогардівські козаки, не признаючи права російського уряду розпоряджатися їхніми землями, тричі руйнували поміщицький маєток.

До розгрому Січі російський уряд готувався добре. Для взяття Січі, що мала 20 дрібних гармат і близько 10 тисяч козаків та служителів, Текелій привів вісім полків регулярної кавалерії, 20 гусарських і 17 пікінерних поселених ескадронів, 10 піхотних регулярних і 13 донських козацьких полків [214, с. 555].

П'ятий загін під командою полковника Зверева, який складався з Астраханського карабінерного, 12 гусарських ескадронів Чорного та Молдавського полків і двох козацьких, був розташований від Катерининського шанця до гирла Інгула, де нині місто Миколаїв [214, с. 555].

Ой у суботу у полудні
Москва наступила,
А в неділю до схід сонця
Лагері розбила.
Ой уже ж наші славні запорожці
Та й невеселі стали,
Ой облягли їх, облягли москалі
Та всіма сторонами.

Так описується в народній пісні облога російськими військами Запорозької Січі. Зайняття території було здійснено так непомітно, що запорожці, зайняті риболовлею і господарськими справами, нічого подібного не чекали і були вражені цією подією вкрай.

15 червня 1775 р. волею імператриці Катерини II Січ була ліквідована. Російська імператриця нарешті позбавилася неспокійної козацької вольниці.

Більшість запорожців, не бажаючи коритися новій владі, цієї ж ночі зуміла на човнах вийти з оточення, спуститися Дніпром у Ханські володіння, а звідти – за Дунай, під протекцію султана, де було створено Задунайську Січ. Саме до таких відноситься останній полковник Бугогардівської паланки Іван Сухина, який пройшов славний шлях від курінного отамана до полковника і ледь не став кошовим отаманом Чорноморського війська.

В історичних джерелах за 1760-ті рр. Іван Сухина, отаман Васюринського куреня, згадується у зв'язку з територіальним конфліктом між Військом Запорозьким та Єлизаветградськими пікінерами. Далі він згадується у списку старшини Запорозького Війська за 1769 р., де він значиться серед 16 полкових осавулів. У 1773–1774 рр. І. Сухина вже полковник Бугогардівської паланки. Він піклується про збільшення кількості козаків у Січі, про матеріальне благополуччя козаків (порушує питання про курс ефимка, бо козаки ввіреної йому паланки були невдоволені курсом, установленим Кошем), не дозволяє відправляти церковні треби безпаспортним священнослужителям у гардівській церк-

ві, вживає заходів щодо збору мита у військовий скарб тощо – на рахунку паланкового полковника Івана Сухини багато корисних справ.

У 1775 р., після ліквідації Запорозької Січі, російський уряд почав викликати до суду старшин колишнього Війська Запорозького. 16 квітня 1776 р. до суду викликали полковника Івана Сухину, але він встиг емігрувати за Дунай, за що було наказано продати його зимівник. Історик І. Сапожников, посилаючись на П. Іванова [84], розповідає про подальшу долю І. Сухини. Сухина перебрався в Очаківський степ, на Тилигул, з усіма своїми стадами і людьми, які знаходилися при ньому, спаливши перед цим зимівник, що був у нього на Бузі. У Валахії бухарестський спатар дозволив йому осадити слободу, слідом за ним туди пішло багато інших запорожців» [84, с. 28–29]. Таким чином, І. Сухина не пішов на службу безпосередньо до турків, а очолив частину запорожців, які обрали владу православних господарів.

Як склалося життя І. Сухини з 1777 по 1787 рр., невідомо. Далі І. Сапожников повідомляє, що у зв'язку з початком нової російсько-турецької війни Сухина приєднався до задунайських козаків. Невдовзі з Дунаю він перейшов на російський бік і був зарахований полковником до складу Чорноморського війська, отримавши загальновійськове звання секунд-майора. Судячи з ордера на його ім'я від 26 лютого 1788 р., підписаного Г. Потьомкіним, І. Сухина був відряджений у Туреччину із завданням повернути інших запорожців до Росії [207, с. 95].

У російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. під Очаковом, у Лиманському побоїщі, у червні 1788 р. відзначилася героїчна Чорноморська козацька флотилія. Зі смертю 18 червня 1788 р. від ран С. Білого, чорноморського військового отамана, І. Сухина прийняв на себе командування козацькою флотилією. Поки кінна та піша козацькі команди сперечались, кого обрати замість С. Білого, флотилія провела свої власні збори, на яких майже одноставно проголосувала за І. Сухину. У Кубанському військовому архіві зберігався наказ З. Чепізі від кошового отамана І. Сухини, датований 28 червня 1788 р. Проте чорноморська старшина не визнала такого рішення, і на загальній раді військовим отаманом було обрано З. Чепігу, якого 3 липня 1788 р.

затвердив у цьому званні Г. Потьомкін. Образившись, Сухина подав рапорт і, пославшись на хворобу, залишив службу [207, с. 95].

В Одеському історико-археологічному музеї зберігається атестат Коша старшині Івану Сухині від 3 вересня 1774 р. Документ свідчить про участь І. Сухини у походах під Очаковом і на Дунаї у 1769–1774 рр.

Після ліквідації Запорозької Січі територія Бугогардівської паланки та Лівобережжя Південного Бугу увійшли до складу Новоросійської губернії.

Розподіл на паланки проіснував до кінця того ж 1775 р. Територіальний устрій, а в більшій частині навіть і адміністративний, за формальними ознаками мало чим відрізнявся від попереднього запорозького. Тільки паланки тепер називалися повітами. Термін «паланка» використовувати тепер було заборонено, а натомість запроваджувався «уезд» (українською – повіт). Тобто у територіальному плані кордони колишніх запорозьких паланок існували і після скасування Січі. Командирами було призначено запорозьких старшин, які брали участь у війні 1768–1774 рр., мали урядові відзнаки і нагороди і були цілком лояльні до нової влади. Їхнім головним завданням було не допускати антидержавних проявів з боку опозиційно налаштованого запорозького населення. То була «адміністрація перехідного часу». І лише через деякий час до паланок почали призначати командирами російських офіцерів [161, с. 611].

Запроваджувався повітовий устрій. Бугогардівська паланка склала Новопавлівський, або Ольвіопольський, повіт Новоросійської губернії. Старшиною «уезду» призначено Побігайла [13, спр. 365]. У 1782 р. царський уряд передав 720 десятин землі колишньої Бугогардівської паланки землевласнику Байдаку. Гард на Бузі у 1790 р. подарований емігранту князю Полянюку [214, с. 571]. З ліквідацією Січі рибний промисел у Гарді занепав. На час відвідин Гарду Д. Яворницьким у липні 1886 р. у Новому гарді ловити рибу було вже заборонено, а в Старому використовувалася лише його невелика частина.

До кінця літа 1775 р., щоб полегшити збір податків, було завершено перепис населення в усіх запорозьких зимівниках та слободах. Запорожці, які жили в зимівниках Бугогардівської паланки, залишилися на своїх місцях і згодом увійшли до Чорноморського козацького війська. Щодо відомостей про рибний промисел на Гарді, то тут на допомогу прийшли сучасні археологи М. Товкайло та М. Будник, автори статті «Запорозький Гард» [242], якою ми й скористалися.

За розповідями, зібраними ними від старожилів с. Богданівка (до 1801 р. – с. Гардове) Луки Корнієнка (близько 1902 р. народження), Михайла Надточія (близько 1912 р.), Юхима Несторенка (1924 р.), Євдокії Назаренко (1899 р.), та згідно з іншими свідченнями, в пореформені часи гард належав місцевому панові, який здавав його в оренду селянам-рибалкам. Спадковим орендарем гарду була родина Кучміїв із Богданівки – Юхим Кучмій (1861–1936) та чотири його сини: Ісак, Захарій, Грицько і Данило. Найбільше допомагав батькові та успадкував від нього рибальське ремесло Ісак (1895–1947).

Коли почав займатися рибним промислом Юхим Кучмій, невідомо, приблизно на початку чи в середині 80-х рр. XIX ст. Можливо, саме гард Ю. Кучмія описав Д. Яворницький. Оренда гарду тривала приблизно до 1930 р., коли трохи нижче на Бугу було збудовано греблю водосховища Олександрівської гідроелектростанції. Востаннє Ісак Кучмій та Юхим Несторенко, який приєднався до нього, забили гард у 1945 р.

До перекриття Південного Бугу греблею Олександрівської ГЕС у гарді ловилася скумбрія, осетр, веризуб, рибець, лящ, марена (вусатень), головень, білизна, підуст, короп, сом, щука. Про продуктивність гарду часів оренди його родиною Кучміїв свідчить той факт, що лише веризуба брали за добу більше тисячі штук по 4–4,5 кг кожен. Орендуючи гард, Кучмії частково переробляли рибу на місці – в'ялили, солили, коптили, для чого в Сокуровій балці була споруджена «коптилка». Решта риби йшла на продаж свіжою. У Гард приїжджали чумаки, які

забирали рибу і везли її на продаж у с. Костянтинівку (нині Арбузинського району) та в м. Первомайськ.

У 1945 р. І. Кучмій та Ю. Нестеренко забивали гард для радгоспу, самі рибою вже не розпоряджалися. Щоб мати якусь частку улову для прожитку в умовах післявоєнного голоду, вони йшли на всякі хитрощі, приховуючи справжній улов, із якого могли щось продати в тій же Костянтинівці чи вимінати на інші продукти.

Таким чином, наприкінці ХІХ ст. та в 1945 р. експлуатувалася лише невелика частина старого гарду, однак способи його будівництва та використання залишалися тими самими, що й за часів Запорозької Січі.

У 1994 р. територія гранітно-степового Побужжя оголошена регіональним ландшафтним парком. Він охоплює річну долину Бугу від с. Мигія до смт Олександрівка, а також каньйоноподібні притоки Великої Корабельної, Бакшали, Мертводу – в кордонах Миколаївської області. Площа гранітно-степового Побужжя складає 6267 га в межах територій Первомайського, Арбузинського, Доманівського, Вознесенського і Братського районів Миколаївської області. Саме тут знаходилася Бугогардівська паланка з центром у Бузькому Гарді.

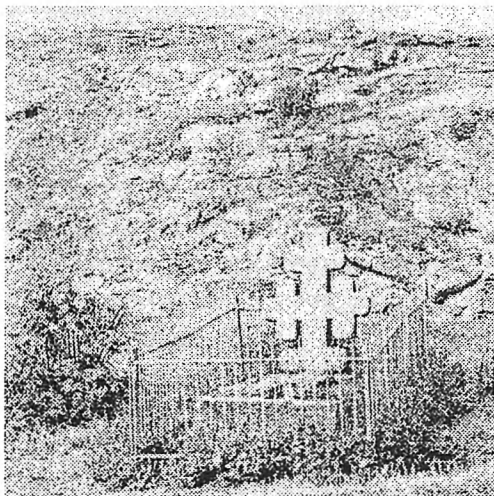
11 квітня 2006 р. Міністерство культури й туризму України видало наказ № 173/0/16-06, згідно з яким територія урочища Бузький Гард як об'єкт культурної спадщини «Історичний ландшафт центра Буго-Гардівської паланки Війська Запорозького» внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією пам'яток місцевого значення і не може бути змінена (ст. 24 Закону України «Про збереження культурної спадщини») без дозволу Кабінету Міністрів України або відповідного органу у сфері збереження культурної спадщини.

30 квітня 2009 р. Указом Президента України на базі регіонального ландшафтного парку «Гранітно-степове Побужжя» засновано національний природний парк «Бузький Гард». Він створений з метою збереження, відтворення і раціонального

використання унікальних природних та історико-культурних комплексів у басейні Південного Бугу. Площа парку становить 6138,13 гектара, з яких 2650,85 гектара надано парку в постійне користування. Національний природний парк «Бузький Гард» тісно пов'язаний з історією Війська Запорозького Низового та його найстарішої Бугогардівської паланки.

На жаль, внаслідок будівництва Південно-Української атомної електростанції в місці злиття Південного Бугу і Великого Ташлика значна частина пам'яток нашої історії назавжди втрачена: ще у 1980 р. повністю зруйнована гранітним кар'єром та засипана щебенем зі штолень акумулюючої ГЕС верхня та середня частини Паланкової балки, повністю зруйновані запорозький цвинтар і військовий табір у Паланковій балці, наполовину засипаний Гардовий острів.

Від славетних наших предків дивом збереглися лише залишки давніх козацьких могил, розкиданих у багатьох місцях Миколаївщини, особливо на території Бугогардівської паланки, де були їхні зимівники. Але кам'яні хрести уціліли не лише на території паланки – після загибелі Січі доля розкидала їх по всій землі. Де-не-де залишилися

*Козацька могила в Інгульському степу.
Фото 1982 року*

кринички, які місцеві жителі вважають ще козацькими або гайдамацькими, чи напівзруйнований давній млин, «на якому працював ще прадід» потомственого запорозького козака. Як пам'ять про Запорозьку Січ лише серед богданівських земляків залишилися прізвища: Бахмат, Карабаш, Підпригора, Затувлівер, Підкопайгора та скільки ще прізвищ козацького звучання! А головне, що залишилось від тих часів, – це пам'ять людська, яка зберегла для нащадків легенди, перекази, пісні, думи, приказки, що продовжують жити серед нас. Однією з легенд ми й закінчимо нашу розповідь.

Козацьке товариство

народі з болем сприйняли втрату Запорозької вольниці і ще довго плекали ілюзорну, по-дитячому зворушливу надію на її відродження.

У народній уяві запорожці були «велет-люди». Ходили легенди про нездоланність і невмирущість січового товариства: «Ото як цариця надумала Січ звести, то що – звела? Як почали війська облягати козаків та жбурляти бомби в Січ, то братчики давай хватати на льоту ті бомби в жмені і кидати в бік москалів... Ніхто ніяк не може здолати запорожців, усі від них тікають світ за очі».

А ще оповідали, що козаки, попрощавшись із Січчю, пішли у підводне царство – на дно ріки Бог. Усім товариством вирушили: спочатку кошовий, потому суддя, писар, осавули, а за ними – усе військо запорозьке. Лише молоденький козаченько завагався, але й він не зрадив січове братство: «Батьку кошовий, а подивись, чи й я таковий? – і пірнув услід за всіма.

Отам, на дні Південного Бугу, й мешкає нині козацьке товариство. А настане час – вийде знов у силі й величі. І відродиться славна Січ Запорозька, і всміхнеться Україні щастя-доля... [249].

ДОДАТКИ

Список полковників Бугогардівської паланки

азуючись на документах архівів Нової Запорозької Січі та на історичних працях А. Скальковського, Д. Яворницького, В. Голобуцького й інших дослідників, нам удалося встановити імена незнаних досі полковників Бугогардівської паланки та час перебування їх на посаді. І хоча не всі імена вдалося розшукати і хронологічні дані не завжди незаперечні, що відзначено в примітках, все ж маємо у своєму розпорядженні відносно повну картину полковництва в Бугогардівській паланці часів Нової Січі. Завдяки поданому нижче хронологічному списку можна дізнатися, хто ж саме і коли стояв на чолі паланки.

Слід звернути увагу на ту обставину, що впродовж деяких років на чолі паланки стояли при владі паралельно два або три полковники: це було тоді, коли один був відсутній – у поході, у відрядженні тощо. Також за Нової Січі звичайним стало явище, коли певна людина кілька разів займала ту саму посаду.

Вказані числа й місяці – це не терміни перебування полковника на посаді, а дати, за якими особи зафіксовані в документах.

- 1733 – ДОНСЬКИЙ ІВАН
[Яворницький Д. Історія... — Львів : Світ, 1992. — С. 358].
- 1734 – ПХАЙКО ВАСИЛЬ [ЦДАУ. — Ф. 59. — Спр. 429. — Арк. 98].
- 1739 – КРАЧКО [АКНЗС. — Т. 1. — С. 392]*.
- 1740 – КОВАЛЬ ПЕТРО [АКНЗС. — Т. 2. — С. 239].
- 1741 – ГРИГОРІЙ (Грицько) [АКНЗС. — Т. 2. — С. 239, 240].
- 1742 – ОЛЕКСІЙ [АКНЗС. — Т. 2. — С. 238].
- 1742 – ЛОБ ЮХИМ (Евфим)
[Яворницький Д. Твори. — Т. I. — С. 94, 96].
- 1743 – УС ЙОСИП [АКНЗС. — Т. 1. — С. 278].
- 1744 – ЄМЕЛЬЯНОВ [АКНЗС. — Т. 1. — С. 403].
- 1744 – ІВАН [АКНЗС. — Т. 2. — С. 247].
- 1746 – ОБОРТАС МИКОЛА [АКНЗС. — Т. 1. — С. 272].
- 1747, травень – РОДІОНОВ ТИМІШ
[Нікітін В. Бугогардівська паланка // УП. — 2005. — № 44, 45, 49].
- 1747 – СУХИЙ АНДРІЙ [АКНЗС. — Т. 2. — С. 40, 327, 328, 411].
- 1747, липень – ГАРДОВИЙ [АКНЗС. — Т. 1. — С. 300, 522, 655].
- 1747, серпень, осінь – КОВТУН ТИМОФІЙ
(Лазарев Тимофій, Лазаренко)
[АКНЗС. — Т. 1. — С. 318—320, 328; ЗООИД. — Т. XVI. — 205, 208]**.
- 1748 – КУЛІШ СТЕПАН [АКНЗС. — Т. 1. — С. 307, 308].
- 1748 – СЕДЛОВСЬКИЙ [АКНЗС. — Т. 1. — С. 328].
- 1748 – ЗБАРЛЕСКИ КЛИМ [АКНЗС. — Т. 1. — С. 327].
- 1749, січень – СЛИНЬКО ТИХІН
[АКНЗС. — Т. 1. — С. 308; АКНЗС. — Т. 2. — С. 251—252; АКНЗС. — Т. 3. — С. 80].
- 1749 – СТІНКА ПЕТРО
[АКНЗС. — Т. 1. — С. 328—329; АКНЗС. — 1994. — Спр. 290].
- 1749 – ГЛУХИЙ ІВАН [АКНЗС. — Т. 1. — С. 359, 361, 362].
- 1750, березень – ОХТИРКА (Ахтирка) АНДРІЙ
[АКНЗС. — Т. 2. — С. 395; Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи... — С. 267].

* Можливо, раніше. В цьому ж документі в цей же час (1740 р. чи раніше) згадується «полковник, котрий в Гарду вмер» – ім'я встановити не вдалося.

** Ковтун Тимофій і Лазарев Тимофій – одна і та ж особа.

- 1750, II пол. року – КАСАП МИКОЛА ТИМОФІЙОВИЧ
[АКНЗС. — Т. 3. — С. 778; Т. 4. — С. 749].
- 1751, вересень, грудень – ПЕРЕХРИСТ ПЕТРО
[АКНЗС. — Т. 2. — С. 454, 604].
- 1752, квітень – РОГУЛЯ МИХАЙЛО
[ЗООИД. — Т. XVI. — С. 227, 228; АКНЗС. — Т. 2. — С. 546].
- 1753, січень – АФАНАСІЄВ ЛАВРЕНТІЙ
[АКНЗС. — Т. 3. — С. 410—411].
- 1753, лютий – ТРЕТЯК АНДРІЙ
[АКНЗС. — Т. 3. — С. 398, 399, 410, 413].
- 1754, травень – ДОВБНЯ МИХАЙЛО АРТЕМОВИЧ
(Артемів Михайло)
[АКНЗС. — Т. 3. — С. 656; АКНЗС. — 1994. — Спр. Д.66].
- 1754, серпень, жовтень – ЛЕГА ФЕДІР
[АКНЗС. — Т. 3. — С. 15, 584, 706, 717—724].
- 1754, листопад – до кінця року – МЕХОВИН СЕМЕН
[АКНЗС. — Т. 4. — С. 405].
- 1755 – ТАРАН МАКСИМ
[АКНЗС. — 1994. — С. 16; Мільчев В. Запорозжці поза межами... —
С. 623; АКНЗС. — Т. 4. — С. 405].
- 1756 – КОВАЛЕВСЬКИЙ ЙОСИП (Коваль)
[Скальковський А. Історія... — С. 48; АКНЗС. — Т. 4. — С. 184].
- 1757 – БІЛИЙ (Білан, Швець) ДЕМ'ЯН (Демко)
[Скальковський А. Історія... — С. 637; АКНЗС. — Т. 2. — С. 455,
602—603; Т. 5. — С. 321].
- 1758 – Можливо, ЩЕРБИНІВСЬКИЙ ТРОХИМ
[АКНЗС. — Т. 1. — С. 130, 132].
- 1758, квітень – СТЯГАЙЛО ДМИТРО
[АКНЗС. — 1994. — Спр. 58; АКНЗС. — Т. 2. — С. 135].
- 1759 – СТЯГАЙЛО ДМИТРО [АКНЗС. — 1994. — Спр. 34].
- 1760, липень – ІВАНОВ [АКНЗС. — Т. 3. — С. 553, 554, 869].
- 1760 – ШУСТОВАЛ КОРНІЙ [АКНЗС. — 1994. — Спр. 88, 91, 98].
- 1760, грудень – ДОВБНЯ МИХАЙЛО АРТЕМОВИЧ
[АКНЗС. — 1994. — Спр. Д.66].
- 1761 – ШУСТОВАЛ КОРНІЙ [АКНЗС. — 1994. — Спр. 91, 98].
- 1761 – ТОВМАЧ ОПАНАС [АКНЗС. — 1994. — Спр. 91].
- 1762, червень – ВОРОНА ІВАН [АКНЗС. — 1994. — Спр. 120].

- 1763, квітень-травень – ДЕРКАЧ ДЕМ'ЯН СЕМЕНОВИЧ
[АКНЗС. — 1994. — Спр. 143; Яворницький Д. Твори. — Т. 1. — С. 170—172]*.
- 1764 – ТЕМНИЙ КИРИЛО [АКНЗС. — 1994. — Спр. 151, 164].
- 1765 – БІДА ЯКІВ [АКНЗС. — 1994. — Спр. 151].
- 1767 – КІЙНАШ (Кийнаш) АНДРІЙ [АКНЗС. — 1994. — Спр. 207].
- 1768 – ГОЛОВКО МУСІЙ
[АКНЗС. — 1994. — Спр. 227; Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи... — С. 385, 391, 392—393, 394, 396].
- 1771 – КУЦИЙ ОПАНАС ІВАНОВИЧ
[АКНЗС. — 1994. — Спр. 287, 302; АКНЗС. — Т. 3. — С. 441].
- 1772, травень – ВЕЛИКИЙ ФЕДІР
[Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи... — С. 328].
- 1772, жовтень, 8 липня 1773 – КОВПАК ОПАНАС ФЕДОРОВИЧ
(Колпак Афанасий Федорович, Колпаков)
[Яворницький Д. Твори. — Т. 1. — С. 194—195, 273, 276; КС. — 2005. — № 3. — С. 134].
- 1773 – КУЦИЙ ОПАНАС ІВАНОВИЧ [АКНЗС. — 1994. — Спр. 332].
- 1773, 6 липня – 6 липня 1774 – СУХИНА (Сухиня) ІВАН
[АКНЗС. — Т. 1. — С. 149; АКНЗС. — 1994. — Спр. 332; ЦДІАУ. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 305. — Арк. 18, 29; АКНЗС. — 1994. — Спр. 305; Яворницький Д. Історія... — Т. 1. — С. 280; КС. — 2000. — № 1. — С. 93—96; 2005. — № 3. — С. 134; АКНЗС. — Т. 5. — С. 311].
- 1774, 7 серпня – 29 серпня – ПУГАЧ ВАСИЛЬ
[АКНЗС. — 1994. — Спр. 305; Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи... — С. 324; ЦДІАУ. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 305. — Арк. 44, 55, 60, 75].
- 1775, 5 січня – СУХИНА ІВАН. Останній полковник Бугогардівської паланки І. Сухина, очевидно, залишався на цій посаді до скасування Запорозької Січі.

* На с. 170 першого тому творів Д. Яворницького Дем'ян Семенович Деркач названий «полковник Демьян Семенов», а на с. 172 – «полковник Демьянов», однак ідеться про одну і ту ж людину.

Археологічні дослідження Бугогардівської паланки

ажливі матеріали, що підтверджують розрізнені архівні свідчення та розширюють наші знання про Запорозький Гард, дають археологічні дослідження.

У липні 1886 р. на місці Бугогардівської паланки побував Д.І. Яворницький. В одному з листів до Я.П. Новицького він пише: «Тепер я в Миколаєві, звідкіля їду на запорозький Гард, що вже давно зве мене до себе». В наступному листі до того ж адресата він повідомляє: «...был в Ольвии, был в Николаеве, в Ольвиополе был (Орлик), в Голте, в Богополе был, на Гарду был, в Вознесенске был... Топографию юго-западного Запорожья вижу как на ладони» [195]. Обстежуючи місцевість, Д. Яворницький виявив, що основний табір козаків та запорозьке кладовище знаходилися в Паланковій балці, а на Гардовому острові – церква в ім'я Покрови Богородиці, житла гардівничих та інших козаків.

Початок археологічних досліджень Запорозького Гарду та його околиць поклала експедиція початку 1930-х років під керівництвом Ф. Козубовського. Вона дослідила місце військового табору і запорозького кладовища, розташованих на захід від Гардового острова, та відкрила ряд нових пунктів зі старожитностями XVII–XIX ст.

Починаючи з 1979 р., археологічні дослідження в районі Гарду проводила миколаївська експедиція під керівництвом О. Шапошникової. Археологами було відкрито залишки колишнього селища Гардового (з 1801 р. воно стало називатися Богданівкою), підтверджено наявність козацьких матеріалів в урочищі Гард та на Великому острові.

Найбільший інтерес становлять розкопки на Гардовому острові та реконструкція на основі етнографічних матеріалів і розповідей старожилів власне гарду – риболовних споруд. Визначено місцезнаходження основного військового табору – в Паланковій балці, або Паланці, – на лівому березі Південного Бугу, що

підтверджується планом де Боскета (1745 р.). Там само знаходилося запорозьке кладовище. Нині балка повністю зруйнована кар'єром та засипана щебенем. В західній частині балки, що була на той час ще не засипаною, виявлено культурний шар XVIII ст.: фрагменти гончарної кераміки, вугілля та кістки тварин.

На схід від Паланкової балки знаходиться місцевість, яка має назву Базар. Пастухи й досі її так називають.

На схилах Клепаної балки (також лівий берег Південного Бугу), навпроти Клепаного (Гардового) острова, знаходилися сторожові пости (це також показано на плані де Боскета). Клепаний острів (Гардовий) – це гранітний останець посеред Південного Бугу, частково занесений річковим піском, порослий деревами та чагарником, знаходиться в урочищі Гард. Цим островом завершується один з найбільших порогів на Південному Бузі. За переказами, тут росли столітні дуби, які були вирубані в 20–30-ті рр. XX ст.

На острові знаходилась у XVIII ст. запорозька церква, яку після розгрому Січі перевезли в запорозький Орлик (тепер м. Первомайськ). Церква та двоповерхові будинки на острові позначені на плані де Боскета. Про церкву на острові розповідали також місцеві рибалки.

В 1985–1986 рр. в різних частинах острова були виявлені матеріали, що свідчать про заселення та господарську діяльність на ньому в часи Запорозької Січі. В північній частині острова в одному із шурфів знайдені залишки якоїсь споруди. Рештки ще однієї споруди були виявлені в північній частині острова на одному з високих каменів. Ця прямокутна в плані споруда орієнтована за сторонами світу. Турлучна хата зі слідами обмазки стін білою глиною з піском, з наявністю кахляної печі свідчить про стаціонарний характер цієї споруди (7,5×6 м). Кахлі прикрашені стилізованим рослинним орнаментом, фрагменти гончарної кераміки, гутного скла та інші матеріали датовані кінцем XVII – першою половиною XVIII ст. Призначення будівлі – стаціонарне житло, можливо, це була канцелярія паланки.

Досліджена споруда розташована на тому місці, на якому де Боскетом позначена церква, та ні сам характер будівлі, ні інтер'єр, ні добути при розкопках речі побуту не дають підстав стверджу-

вати, що ця будівля служила церквою: відомо, що церква була похідною, наземною, вона розбиралася і перевозилася з місця на місце. Найімовірніше, вона знаходилася біля цієї будівлі. І це припущення підтверджує правильність плану де Боскета, правдивість доказів істориків і не заперечує свідчень місцевих жителів про існування на острові запорозької похідної церкви.

У 1985–1988 рр. М. Товкайлом виявлені і досліджені поселення Гард-3 і Гард-4.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., при проведенні робіт по «Зводу пам'яток України» було археологічно зафіксовано та картографовано більше двох десятків невеликих селищ та хуторів, окремих садиб українського типу ХVІІІ ст. Частково досліджені археологічними розкопками козацькі поселення ХVІІ–ХVІІІ ст.: поселення Гард, поселення на островах Великому і Малому, поселення Пугач-1, Пугач-2, поселення Клепана балка [75, с. 25–29]. У 2002 р. були частково досліджені залишки заглибленого у ґрунт житла – козацького зимівника часів Бугогардівської паланки навпроти скелі Кременчук. Також відкрито поселення Олександрівка VI Вознесенського району, яке відноситься до часів існування козацької Бугогардівської паланки. Археологи розглядають пам'ятку як тимчасову літню стоянку, з використанням легких наземних житлових конструкцій – куренів. Стационарних кам'яних чи глинобитних будівель не знайдено. Мешканці займалися полюванням та рибальством, про що свідчать знайдені рибальські гачки, наконечники острогів, стріл та кулі рушниць із свинцю. Серед металевих предметів вирізняються бронзовий орнаментований оклад ікони, елементи кінської зброї (срібна підвіска у вигляді кульки, бронзовий дзвіночок та деякі інші деталі), господарські предмети. Як видно зі складу археологічних знахідок, це була сезонна риболовецька стоянка [137]. Стоянка могла бути тимчасовим військовим постом перед входом з півдня в урочище Гард. На користь такого припущення свідчить той факт, що за 300 м на північ від пам'ятки знаходиться скеля Кременчук, з якої можна бачити навкруги на багато кілометрів. Зі стратегічної точки зору запорожці не могли не використати такої можливості.

Умовні скорочення

- Авт. автор
АКНЗС Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів
АКНЗС Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776
АЮЗР Архив Южной и Западной России
В. верста
ВЗ Військо Запорозьке
ДАМО Державний архів Миколаївської області
ЗООИД Записки Одесского общества истории и древностей российских
ЗС Запорозька Січ
ІМіС Історія міст і сіл Української РСР
ІУК Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — К.: Видавництво «Києво-Могилянська академія». — Т. 1. — 2006; Т. 2. — 2007.
КС Київська старовина
НТ та Е Народна творчість та етнографія
ОЗ Отечественные записки
ПП Південна правда
РП Рідне Прибужжя
Саж сажинь
Т-во товариство
Тюрк. тюркський
УІЖ Український історичний журнал
УНТ Українська народна творчість Південного Прибужжя
УП Український Південь
ЦДІАУ Центральний державний історичний архів України
ЮП Южная правда

Словник давніх та рідковживаних слів

А

Абшитований – відставний, звільнений; обов'язково додавалося до чину старшини у відставці.

Антиминс – плат, на якому можна відправляти богослужіння, бо він замінює престол. На антиминсі зображено покладення Христа в домовину. В антиминс вкладають частку святих мощів.

Аргат – робітник, наймит; бездомний, бродяга.

Аргатувати – найматись на роботу (на рибні й соляні промисли) за межами Запорозжя.

Архієрей – у православній церкві один з рангів вищих священнослужителів, очолює церковно-адміністративний округ – єпархію.

Аршин – міра довжини; у XVIII ст. дорівнювала 71,12 см.

Атестат – службова характеристика, послужний список з біографічними даними.

Аул – селище, стоянка у народів, які ведуть кочове або напівкочове господарство. Також спільнота (сім'я, коліно).

Б

Бадаться – займатися.

Байда – з татарської «безтурботний чоловік». Звідси – «байдики бити».

Байдак – великий дерев'яний річковий човен 45–60 м завдовжки та 6–12 м завширшки.

Баняк – казан з чавуну.

Білет – свідоцтво. Часто те саме, що й паспорт.

Бохінник – пекар, торговець випічкою.

Бурлака – парубок, безпритульний, волоцюга.

Буткули – так турки називали запорожців. Це означало змішаний народ.

В

Ведлуг – через, з причини, згідно з, відповідно.

Верста – давня міра довжини в Україні, Росії, Білорусії, Польщі. Величина версти не була сталою, у різні часи мала від 500 до 1000 сажнів. Наприкінці XVIII ст. становила 500 сажнів (1066,8 м).

Вольності – територія, підлегла Військовій Запорозькому Низовому. Розміри їх весь час змінювалися.

Г

Гвалтом – силоміць, насильно.

Голдовати (з польської *holdowac*) – поклонятись, бути підданими, васалами.

Гривня – мідна монета 2,5 копійки.

Гультай – зайшла на Запорожжя особа без певних занять й обов'язків у Війську Запорозькому.

Д

Даби – щоб.

Десятина – земельна міра, яка дорівнювала 2400 кв. саженим, тобто 1,09 га.

Доднесь – тепер, до цих пір.

Докеле – доки, досі, до тих пір.

Драгуни – вид кавалерії, призначений вести бій у кінному і пішому строю; кіннотники, зокрема, в Росії.

Дуб – великий човен, видовбаний із суцільного дерева.

Дуван – здобич, доля у здобичі.

Дуванити – розподіляти здобич.

Є

Євфимок – талер, західноєвропейська монета, що використовувалася в грошовому обігу Росії.

Еланець (яланець) – від тюркського терміна *yalan* – степ, рівнина, долина.

Ж

Жаден – жоден.

Же – що.

Жеби – щоб.

Железа – кайдани.

Живот – життя.

З

Зайда – зайшла особа, часто новопоселенці на Запорожжі.

Заказати – заборонити.

Запорозькі дачі – землі, які перебували у загальновійській власності Запорозької Січі й за «білетом» Коша могли бути відведені під зимівники.

Застава – місце в'їзду в паланку, яке охоронялося сторожею і де перевіряли документи та збирали мито.

Заташловать – покласти собі в кишеню.

Згін – викрадення худоби.

Зело – дуже, сильно, міцно, багато.

І

Ієромонах – чернець, який має сан священника.

Іже – який.

Ізустно – особисто.

К

Каймакам, каймакан – в Османській імперії посада і титул заступника тимчасово відсутнього високого урядовця, ханський намісник у ногайських ордах.

Кантаржій – охоронець і наглядач за мірами і вагами.

Каторга – турецька галера.

Каюк – невеликий плоскодонний рибальський човен завдовжки 3–4 м з двома веслами, за допомогою якого рибалки розставляли сіті та неводи, перевозили рибу та знаряддя. Каюк був розповсюдженим видом у козаків на рибальських промислах і в особистому господарстві.

Кишла – ногайський зимівник, також запорозький зимівник.

Кіш – військово-товариство, громада козаків Запорозької Січі; центральний орган управління Запорозької Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами запорожців, центр управління Січі.

Клейноди – атрибути влади у Війську Запорозькому: корогва, булава, бунчук, пернач, печатка, литаври, котли (бубни).

Колодки – два товстих дубових бруси з одним або двома напівотворами.

Колодник – засуджений за тяжкі кримінальні злочини, закований у колодки.

Комонний – кінний.

Компанійський полк, компанійці – наймане військо, кінні з'єднання в Гетьманській Україні 60-х рр. XVII ст. – 70-х рр. XVIII ст.

Компут – поіменний список війська.

Корогва – підрозділ кінноти з 100–200 чоловік у польсько-литовській армії та козацьких військах.

Ктитор – церковний староста, який обирався на три роки парафією для порядкування церковним майном. Затверджувався єпархіальними архієреями.

Кульбака – сідло.

Курінь – у XVI–XVIII ст. 1) військово-адміністративна одиниця на Запорозькій Січі, складалася з кількохсот козаків. Очолював його курінний отаман. У Но-

вій Січі їх було 38. Кожен козак входив до певного куреня. Найчастіше назва куренів надавалася за місцевістю, з якої походили козаки цього куреня, у XVIII ст. цей принцип порушувався; 2) видовжені дерев'яні споруди, в яких жили запорожці; 3) поселення, місця проживання запорожців на промислах.

Л

Ладунка (ладівниця) – назва сумки для набоїв і куль, що мала вигляд шкіряної, металевої або кістяної коробки, патрон-таш.

Лев – українська та російська назва грошової одиниці Османської імперії. Монета карбувалася із зображенням лева.

Лядська сторона – польська сторона, польські володіння.

Лями – мотузки на неводах. Звідси вираз «лями тягнути».

Ландміліція – поселенське військо в Російській імперії у XVIII ст., створене для оборони кордонів. В Україні – з 1713 р. Під час будівництва Української лінії – з 1731 р. – на Лівобережжі було розміщено 20 полків, зокрема, й на кордоні з Запорожжям.

Ляси – жереб.

М

Магазин – військовий склад, приміщення для зберігання провіанту, боеприпасів тощо.

Мажа – віз.

Мамона – нажива.

Мережа – риболовецьке знаряддя, густа сітка, розрахована на вилловлювання молодих осетрів і пістрюг.

Молодик – молодий нежонатий чоловік; наймит у зимівнику.

Мостове – мито на право перевезення товару через міст. Служили люди та гінці звільнялися від цього мита. Збирання його часто віддавали на відкуп. Ліквідоване 1754 р.

Мушкет – ручна вогнепальна зброя з гнотовим затвором.

Н

Наказний – виконуючий обов'язки.

Невідчик, невідничий, невідник – той, хто закидає невід, рибалка, який ловить рибу неводом.

Недоляшок – ополячений українець.

Нестатечний – несталий, нетривкий.

Ниже – аніскільки, навіть, ні.

Ніякий – деякий, який-небудь.

О

Обаче – однак, отже, уважно.

Об'їздка – козацький, татарський або ногайський загін, призначений для здійснення охоронних функцій на певній території.

Обора – загін.

Огир – чудовий, сильний і бистрий жеребець.

Орда – у тюркських і монгольських народів в епоху середньовіччя

– столиця правителів, а також назва їхніх держав і державних утворень.

Ордер – офіційний документ, що містив наказ, розпорядження.

Осадчий – організатор селянських переселень на так звані «пустки». Засновник, голова.

Отаман – виборна посада в козацькому війську; були кошові, курінні, городові отамани, мали адміністративні, військові, судові та інші функції в межах своєї компетенції.

Охочекомонний – нерегулярний; який належав до вільної кавалерії; наймана кіннота.

П

Паки – знову, ще ж.

Пара – пором.

Пара – срібна монета турецька та Кримського ханства. Була в грошовому обігу на Запорозжі.

Пастрида – сушена риба.

Перегної – соляні калюжі на кінбурнських пісках, де влаштували невеликі промисли.

Пікінери – кінне легке, озброєне піками (списами) військо другої половини XVIII ст., утворене з козаків у Новоросійській губернії.

Пластун – 1) козак, який відбував сторожову або розвідувальну службу; 2) мисливець на лисиць.

Плоти – плоти.

Поселіку – оскільки; через те, що.

Порон – пором.

Прогної – озера з солоною водою, занесеною з моря, які висихали, гноїлися й осаджували сіль.

Прогнойка – сіль, яку добували в прогнойських лиманах.

Промерія – один із видів документів, якими обмінювалися установи одного рівня, не підпорядковані одна одній.

Пушкарня – будівля, заглиблена в землю, де зберігалися артилерія, начиння для неї, порох тощо; на Січі служила також місцем ув'язнення злочинців.

Р

Райя – місцевість із християнським населенням.

Ралець – подарунок.

Рапорт, репорт – різновид виконавчих документів доповідного характеру, для яких характерна (на відміну від донесення) відсутність прохання у викладі.

Рації – набіги.

Раченіє – старанність, ретельність, благовоління.

Регіментар (рейментар) – полководець, керівник війська.

Редут – замкнуте квадратне або багатокутне земляне польове укріплення, пристосоване для кругової оборони.

Реєстр – список.

Реляція – донесення, повідомлення.

Ренджипер (з перської) – бідолага, бурлака, блукач.

Ретраншемент – допоміжна фортифікаційна споруда, яка вхо-

дила до складу другої лінії укріплень, фортець, таборів та польових позицій, іноді просто окоп.

С

Сажень – давня одиниця довжини. Прямий сажень дорівнював приблизно 152 і 176 см. Накісний – 216 і 248 см.

Сапети – великі рибні промисли.

Сераскир – головнокомандувач.

Сердюк – полковник; на Лівобережній Україні кінця XVII – початку XVIII ст. – козак найманих піхотних полків гетьманського уряду; охоронець гетьмана.

Сидень – одружений запорозький козак, який жив за межами Січі (у зимівнику, слободі).

Сирно – стіл.

Сірома – козацька біднота в Запорозькій Січі.

Скарб військовий – казна.

Слобода – нове поселення, в якому населення звільнялося на деякий час від податків і повинностей.

Сотник – особа, яка очолювала військову й адміністративно-територіальну одиницю – сотню на Лівобережній і Слобідській Україні; військове звання в реєстровому козацькому війську.

Сотня – адміністративно-територіальна і військова одиниця у Лівобережній і Слобідській Україні. Складова частина полку. Охоплювала територію 10 і більше сіл.

Стадник – пастух, переважно при табуні.

Суплікувати – просити, подавати прохання.

Т

Таляр – старовинна срібна високопробна монета, що була в обігу багатьох європейських країн, а також в Україні. Дорівнювала трьом польським злотим.

Тафа – риболовецька партія.

Титар – церковний староста.

Товмач, толмач – перекладач, який робить усні переклади.

Токмо – тільки.

Торгові люди – купці.

Точію – тільки, оскільки, лише.

Туми – нащадки змішаних українсько-татарських шлюбів.

Тясьма – слід, стежка.

У

Удавати – обмовляти.

Улус – татарське селище.

Упователно – можливо, з надією.

Уставниче – назавжди.

Ф

Фантиння – будь-який одяг.

Форпост – передовий пост, передова позиція; укріплення на кордонах. Складався з редутив, а також спеціального приміщення – казарми з конюшнюю. На форпостах на підвищеннях стояли «фігури», маяки-піраміди з просмолених діжок, які запалювали при

наближенні ворога. Форпостна команда складалася з 20–30 чоловік.

Фунт – одиниця ваги (маси). Дорівнював 409–512 г.

Х

Хан – правитель Кримського ханства (ханату); васал османського султана.

Харциз – так донці називали гайдамаків.

Харцизяка – розбійник, грабіжник.

Худжет – вирок.

Ч

Чамбули – невеликі татарські загони, які, простуючи в глиб країни, змітали все живе на своєму шляху.

Чамбуловати – грабувати, руйнувати.

Часник («частокол») – загострені палі, які оточували укріплення.

Чата – загін козаків, призначений для сторожі й дозору; засідка.

Чаятельно – з надією, очікуванням, сподіванням.

Чепіга – рукоятка в плузі.

Червоний (червонець) – золота монета; російський червонець становив приблизно 2 руб. 80 коп. сріблом.

Черун – так турки називали козаків, що жили хуторами на кордонах між Запорожжям та володіннями Оттоманської імперії.

Четверик – одиниця хлібної міри, що становила 1/8 четверті.

Четверть – хлібна міра, дорівнювала 8 пудам.

Чолобитна – від «бити чолом»; форма прохання у Російській імперії, що його писали на ім'я царя або імператора.

Ш

Шабалтаси (роги-шабалтаси) – роги, які вільно звисають і гойдаються при кожному русі.

Шанець – окоп; польове або тимчасове замкнуте укріплення у XVIII ст., часто мало форму багатопроменевої зірки.

Шафар – збирач податків і мита на Запорожжі; на перевозах вів прибутково-видаткові книги, мав при собі козацькі команди, наглядав за порядком під час перевезення вантажів через переправи.

Шляхта – привілейований стан у Польщі і в Україні.

Шпіцрутен – довга гнучка лозина, що застосовувалася для тілес-

них покарань у російському війську.

Я

Яничари – регулярна турецька піхота. Комплектувалася спочатку з юнаків-рабів, згодом шляхом насильницького набору з примусово повернутого в іслам християнського населення підкорених країн. За іншими даними, з 1639 р. формувалася переважно з турків.

Ярлик – в монгольських ханствах – писаний указ хана.

Ятір (в'ятер) – риболовецьке знаряддя типу пастки (сітка, натягнута на обручі), що його встановлюють на дно водоймища.

Ясир – з арабської «есирь», полонений; татарський полон; населення, захоплене татарами у полон.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты Южной и Западной России. — Т. XIII. — СПб., 1884.
2. Андриевский А. А. Материалы для истории Южнорусского края в XVIII столетии (1715—1774), извлеченные из старых дел киевского губернского архива / А. А. Андриевский. — Одесса, 1886.
3. Андриевский А. А. Материалы, касающиеся запорожцев / А. А. Андриевский // ЗООИД. — Т. XIV. — Одесса, 1886.
4. Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений / А. А. Андриевский // ЗООИД. — Т. XVI. — Одесса, 1893.
5. Андриевский А. А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений / А. А. Андриевский // ЗООИД. — Т. XVII. — Одесса, 1894.
6. Андриевский А. А. О ссорах между татарами и запорожцами / А. А. Андриевский // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1888. — Кн. 2. — Отд. 1.
7. Антонович В. Исследование о гайдамачестве по актам 1700—1768 г. / В. Антонович. — К., 1876.
8. Антонович В. Коротка історія Козаччини / В. Антонович. — К. : Україна, 2004.
9. Апанович О. М. Збройні Сили України першої половини XVIII ст. / О. М. Апанович. — К., 1969.
10. Аркас М. М. Історія України-Русі / М. М. Аркас. — 2-ге факс. вид. — К., 1991.
11. Археологічні пам'ятки Української РСР (Короткий список). — К., 1966.
12. Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. — К., 1997.
13. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ (1713—1776). — К. : Наук. думка, 1994.
14. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734—1775. — Т. 1. — К., 1998.

15. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775. — Т. 2. — К., 2000.
16. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. — Т. 3. — К., 2003.
17. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. — Т. 4. — К., 2006.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. — Т. 5. — К., 2008.
19. Багалеї Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багалеї // КС. — 1889. — № 4, 6, 7.
20. Балушок В. Г. Особливості козацьких звичаїв та обрядів / В. Г. Балушок // ІУК. — Т. 2. — С. 18—34.
21. Балушок В. Г. Рання козацька етнокультура / В. Г. Балушок // ІУК. — Т. 2. — С. 6—18.
22. Баташан-Яцько І. Козацькі вольності на Миколаївщині / І. Баташан-Яцько // Щотижня. — 1993. — 27 березня.
23. Баташан-Яцько І. Козацькі вольності на Миколаївщині / І. Баташан-Яцько // Щотижня. — 1993. — 3 квітня.
24. Беляєва С. А. Исследования поселения Александровка-6 в 2005 году / С. А. Беляєва, И. А. Снытко, А. Г. Лобко // VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв : Можливості Кіммерії, 2006.
25. Березнегуватщина. Нариси історії (з найдавніших часів до середини ХХ століття) / за ред. Ю. Котляра. — Миколаїв ; Березнегувате : ТОВ ВІД, 2004.
26. Березовська Т. Запорозжці у південних степах / Т. Березовська // ПП. — 1990. — 26 серпня.
27. Березовська Т. В. Козацкие иконы из собрания Николаевского краеведческого музея как открытая мастерская Духа / Т. В. Березовська // Матеріали II Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Т. 1. — Миколаїв, 1997.
28. Богомолів Н. Ф. Вознесенск: Историко-краеведческий очерк / Н. Ф. Богомолів. — Николаев, 2009.
29. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті ХVIII століття / А. В. Бойко. — Запоріжжя, 1995.
30. Бойченко В. Український флот на хвилях Козацького моря / В. Бойченко // Щотижня. — 2000. — 20 квітня.
31. Бойченко В. Шлях Івана Мазепи / В. Бойченко // Миколаївщина в історії України. — Ч. 1. — Миколаїв, 2008. — С. 187—192.

32. Боплан Г. Л. Опис України / Г. Л. Боплан. — К., 1990.
33. Борисова М. В. Історія Орликівського шанця та його роль у процесі заселення прикордонних земель Бугогардівської паланки / М. В. Борисова // Наукові праці : науково-методичний журнал. — Т. 100. — Вип. 87 : Історичні науки. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2009.
34. Броневский М. Описание Крыма / М. Броневский // ЗООИД. — Т. VI. — С. 334.
35. Брун Ф. К. Черноморье / Ф. К. Брун. — Ч. I. — Одесса, 1879.
36. Брун Ф. К. Черноморье / Ф. К. Брун. — Ч. II. — Одесса, 1880.
37. Васильєва М. Ф. Гранітно-степове Побужжя / М. Ф. Васильєва // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2008.
38. Величко С. Літопис / С. Величко. — Т. I, II. — К. : Вид-во художньої літери, 1991.
39. Войтович Л. В. Степи України у другій половині XIII ст. — середині XV ст. / Л. В. Войтович // ІУК. — Т. 1. — С. 37—57.
40. Гайдамацький рух на Україні у XVIII столітті: Збірник документів. — К., 1971.
41. Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі / О. І. Галенко // Архіви України. — 1990. — № 6.
42. Геродот. Історія в дев'яти книгах / Геродот. — К., 1993.
43. Гісцова Л. З. «Щоб зашадивши леса... можно было і напредки чем користоватися» / Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко // Архіви України. — 1991. — № 5—6.
44. Гісцова Л. З. З архіву Коша Нової Запорозької Січі // Л. З. Гісцова // Архіви України. — 1990. — № 6.
45. Глинка Г. Древняя религия славян / Г. Глинка // Мифы древних славян. — Саратов : Надежда, 1993.
46. Гнатюк М. Поема Шевченка «Гайдамаки» / М. Гнатюк. — К., 1963.
47. Голобуцький В. А. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734—1775) / В. А. Голобуцький. — К., 1961.
48. Голобуцький В. А. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734—1775) / В. А. Голобуцький. — Дніпропетровськ : Січ, 2004.
49. Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво / В. А. Голобуцький. — К., 1994.
50. Головка О. Б. Проблема дослідження історичних попередників українського козацтва / О. Б. Головка // ІУК. — Т. I. — С. 18—36.

51. Горпинич В. О. Власні назви і відтопоніми утворення Інгуло-Бузького межиріччя / В. О. Горпинич, В. В. Лобода, Л. Т. Масенко. — К. : Наук. думка, 1977.
52. Гошкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии / В. И. Гошкевич. — Ч. 1. — Херсон, 1903.
53. Гранітно-степове Побужжя // Український Південь. — 2002. — 4—10 липня.
54. Гребенніков В. Козацька землянка на Аджіголі / В. Гребенніков, С. Гаврилов // Краєзнавчий альманах. — Миколаїв, 2002.
55. Гребенніков В., Гребенніков Ю. Актуальні проблеми дослідження та збереження пам'яток археології Гранітно-степового Побужжя / В. Гребенніков, Ю. Гребенніков // Вересень. — 1997. — № 2. — С. 64—71.
56. Гребінка Є. Чайковський / Є. Гребінка. — К. : Дніпро, 1966.
57. Гродецька В. Утворення Брацлавського воєводства й установа його кордонів у XVI—XVII ст. / В. Гродецька // Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України. — Одеса, 2006. — С. 16—19.
58. Грозовський І. М. Охорона природи на території Запорозьких Вольностей / І. М. Грозовський // Природа, право і держава: історико-юридичні аспекти. — Сімферополь : Доля, 2007.
59. Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734—1775) : навчальний посібник / І. М. Грозовський. — Харків, 2000.
60. Громовий Г. Пошукові маршрути січовиків / Г. Громовий // РП. — 1995. — 30 вересня.
61. Грушевський М. Ілюстрована історія України / М. Грушевський. — К., 1992.
62. Грушевський М. Історія України-Руси / М. Грушевський. — Т. VII. — К. : Наук. думка, 1995.
63. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. — М., 1989.
64. Гурбик А. О. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва / А. О. Гурбик // ІУК. — Т. 2. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007.
65. Гуржій О. І. Заселення Південної України у XVIII столітті і роль козацтва у цьому процесі / О. І. Гуржій // Південна Україна: проблеми історичних досліджень : зб. наук. праць. — Ч. 1. — Миколаїв, 1998.
66. Гуржій О. І. Олешківська Січ (1711—1728) / О. І. Гуржій // Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва XVI—XIX ст.). — К. ; Запоріжжя, 1998.

67. Гуржій О. І. Особливості заселення Південної України у XVIII ст. / О. І. Гуржій // Південна Україна: проблеми історичних досліджень : зб. наук. праць. — Ч. 1. — Миколаїв, 1998.
68. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст. Кордони, населення, право / О. І. Гуржій. — К., 1996.
69. Гуслистий К. Коліївщина / К. Гуслистий. — К., 1947.
70. Данилевский Г. П. Чумаки. Сочинения / Г. П. Данилевский. — Т. 4-й. — СПб., 1901.
71. Дашкевич Р. Я. Козацтво на Великому кордоні / Р. Я. Дашкевич // УІЖ. — 1990. — № 12.
72. Дзиговский А. Н. Памятники археологии и казачества Доманевского района / А. Н. Дзиговский, А. А. Пригарин, И. В. Пиструил // Матеріали II Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Т. 1. — Миколаїв, 1997.
73. Діденко Ю. Гард на Бузі / Ю. Діденко // Нове життя. — 1990. — 18 серпня.
74. Добровольський О. Кризь тисячоліття. Історія Миколаївщини в топонімах / О. Добровольський. — Миколаїв : Можливості Кіммерії, 1998.
75. Довідник найцінніших територій та об'єктів у межах Арбузинського, Доманівського районів Миколаївської області та м. Южноукраїнськ. — К. : Громадська організація «Веселий дельфін», 2008.
76. Драгоманов М. Малороссия и ее словесность / М. Драгоманов // Вибране. — К., 1991.
77. Дрізо В. Я. Дещо про рушник козацьких поселень Півдня України / В. Я. Дрізо, В. В. Крамаренко, О. О. Царельник // Матеріали II Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. — Т. 1. — Миколаїв, 1997.
78. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 годах / Е. И. Дружинина. — М., 1959.
79. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII—XIV веках / В. Л. Егоров. — М., 1985.
80. Енциклопедія українознавства. — Т. 1. — Львів, 1993.
81. Заковоротній Д. Березнегуватські козаки / Д. Заковоротній // РП. — 1997. — 12 квітня.
82. Заковоротній Д. Чому журиться козацький млин? / Д. Заковоротній // Щотижня. — 2009. — 11 березня.
83. Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні / О. П. Знойко. — К., 1989.
84. Иванов П. К. К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи / П. К. Иванов // ЗООИД. — Т. XXV. — Одесса, 1904.

85. Іванов С. В. Історичні місця українського козацтва на території Миколаївської області / С. В. Іванов // *Козацька держава*. — 2002. — 15 квітня.
86. Из истории Запорожья: Сб. документов, составленный А. Скальковским // *КС*. — 1882. — Декабрь.
87. Інструмент разграничения земель между Россией и Портою в 1742 г. // *ЗООИД*. — Т. II. — Одесса, 1850.
88. История государства и права Украинской ССР. — Т. 1. — К., 1987.
89. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. — К. : Ін-т історії АН УРСР, 1972.
90. Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область. — К. : Ін-т історії АН УРСР, 1971.
91. Історія Русів. — К., 1991.
92. Історія України : у 3-х т. — Т. 2. — К. : Вид-во АН УРСР, 1948.
93. Історія українського козацтва : нариси у двох томах. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». — Т. 1. — 2006 ; Т. 2. — 2007.
94. Історія української культури. — К., 2003.
95. Кабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII — первой половине XIX века / В. М. Кабузан. — М. : Наука, 1976.
96. Кайсаров А. Славянская и российская мифология / А. Кайсаров // *Мифы древних славян*. — Саратов : Надежда, 1993.
97. Карпенко В. Скарби південного степу / В. Карпенко. — Одеса : Маяк, 1978.
98. Квитка-Основьяненко Г. Ф. Историко-литературный очерк / Г. Ф. Квитка-Основьяненко // *КС*. — 1883. — Т. VI (июнь).
99. Кириченко М. Суспільно-політичний устрій Запорожжя XVIII ст. / М. Кириченко. — Харків, 1991.
100. Кісь Я. Татарські шляхи на Україні в XVI—XVII ст. / Я. Кісь // *Жовтень*. — 1986. — № 4.
101. Ковальова О. Ф. Полковники Бугогардівської паланки / О. Ф. Ковальова // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2010.
102. Ковальова О. Ф. Українська народна творчість Південного Прибужжя / О. Ф. Ковальова. — Миколаїв : Іліон, 2006.
103. Ковалева О. Ф. Очерки истории культуры Южного Прибужья / О. Ф. Ковалева, В. П. Чистов. — Кн. 1. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине. — Николаев : Тетра, 2000.
104. Ковальова С. Г. Полковники Бугогардівської паланки / С. Г. Ковальова, О. Ф. Ковальова // *Наукові праці : науково-методичний журнал*.

- Т. 96. Вип. 83 : Історичні науки. — Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили ; Venezia Ca'Foscari, 2008.
105. Козацькі поселення на Миколаївщині. Історія та легенди : навчальний посібник. — Миколаїв : Можливості Кіммерії, 2001.
 106. Козубовський Ф. А. Археологічні дослідження на території Богесу / Ф. А. Козубовський. — К., 1933.
 107. Колекція карт і креслень // ДАМО. — Ф. Р-2778. — Оп. 1. — Спр. 499, 506, 538, 665, 1039.
 108. Колотило Т. Гайдамацька Коліївщина і шевченкова поема: урок історії українського народу XVIII ст. та його тлумачення / Т. Колотило // КС. — 2005. — № 2. — С. 75—80.
 109. Кондрацький Л. Козацька «Березань» / Л. Кондрацький // Березань. — 1994. — 7 червня.
 110. Константинов В. Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва / В. Константинов. — К., 1994.
 111. Константиновка — поселок казачий // Контакт. — 1993. — 20 серпня.
 112. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / упоряд. В. Мільчев. — Запоріжжя, 2004.
 113. Корж Н. Л. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринбургской губернии и уезда селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа / Н. Л. Корж. — Днепропетровск, 1991.
 114. Костомаров Н. Борьба козаков с Польшею / Н. Костомаров // ОЗ. — 1856. — Т. IX.
 115. Костомаров Н. История козачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества / Н. Костомаров // Собр. соч. — Кн. 8. — Т. 21. — СПб., 1906.
 116. Костомаров Н. Южная Русь и козачество / Н. Костомаров // ОЗ. — 1870. — Т. I, II.
 117. Котляр М. Ф. Давньоруські попередники козацтва / М. Ф. Котляр // УІЖ. — 1990. — № 12. — С. 17—18.
 118. Котляр Ю. В. Березнегуватщина. Нариси історії з найдавніших часів до середини ХХ століття / Ю. В. Котляр. — Березнегувате : ТОВ ВІД, 2004.
 119. Котляр Ю. Висунськ — Батурина: топонімія селянської столиці / Ю. Котляр // Народна трибуна. — 2002. — 11 квітня.
 120. Котляр Ю. Козаки на Березнегуватщині / Ю. Котляр // Народна трибуна. — 1995. — 25 жовтня.
 121. Кресін О. В. Нормативно-правове регулювання козацького станового права / О. В. Кресін // ІУК. — Т. 2. — С. 160—173.

122. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич. — Т. 1. — Львів, 1993.
123. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. — Львів, 1990.
124. Кузнецов А. Казацкая верфь на Ингуле / А. Кузнецов // Факт. — 1992. — 13 березня.
125. Кузьев В. А. История основания и заселения Матвеевки / В. А. Кузьев. — К., 1997.
126. Кузьмук О. Межигірський монастир і Запорозька Січ / О. Кузьмук // КС. — 2003. — № 3. — С. 21—44.
127. Кулаков В. В. Бузький Гард, урочище Гард і острів Гардовий / В. В. Кулаков // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави. — Т. 2. — Миколаїв, 2002.
128. Кулаков В. В. Екзампей - Святі дороги / В. В. Кулаков // Проблеми історії та сучасного стану науки Української держави : зб. наук. праць. — Миколаїв ; Одеса : «ТОВ Від», 2002. — С. 36—48.
129. Кулаков В. Річко, річко, яку маєш назву?.. / В. Кулаков. — Миколаїв, 2009.
130. Кулиш П. А. История воссоединения Руси / П. А. Кулиш. — Т. 1. — СПб., 1874.
131. Кулиш П. Записки о Южной Руси / П. Кулиш. — К.: Дніпро, 1994.
132. Кухар-Онишко О. Коли були ми козаками... Січ на Південному Бузі / О. Кухар-Онишко // Ленінське плем'я. — 1988. — 1 грудня.
133. Кушнір В. Козацькі кам'яні хрести і плити Миколаївщини (за матеріалами розвідок у Доманівському та Первомайському районах / В. Кушнір, П. Литвинов // Вересень. — 1997. — № 2.
134. Лагута Н. Д. Запорозьські пам'ятники / Н. Д. Лагута // Николаевщина: Краеведческий сборник, составленный преподавателями Николаевского института народного образования. — Николаев, 1926.
135. Лагута М. Д. Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині / М. Д. Лагута // Николаевщина: Краеведческий сборник, составленный преподавателями Николаевского института народного образования. — Николаев, 1926.
136. Лагута Н. Д. Хронология главнейших исторических событий города Николаева / Н. Д. Лагута. — Николаев, 1927.
137. Лакатиш О. Нова козацька археологічна пам'ятка на Південному Бузі / О. Лакатиш // Український Південь. — 2007. — № 32.
138. Ласота Эрих. Путевые записки / Эрих Ласота. — Одесса, 1873.
139. Лашенко Х. Діловодні переклади реєстрів татарських претензій до запорозців як джерело для локалізації запорозьких зимівників / Х. Лашенко // КС. — 2002. — № 2. — С. 82—116.

140. Левченко М. Гайдамацький кут / М. Левченко // КС. — 1882. — Т. II. — № 5. — С. 347—349.
141. Легенди та перекази Південного Прибужжя / упоряд. та передмова О. Ковальової. — Миколаїв : Іліон, 2007.
142. Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом / І. Лисяк-Рудницький // НТтаЕ. — 1996. — № 1.
143. Литвинов П. І. Козацькі укріплення Миколаївщини / П. І. Литвинов // Старожитності Миколаївщини. — 2002. — С. 69—72.
144. Литвинов П. Козача Бугогардівська паланка / П. Литвинов, І. Снитко // Південна правда. — 1989. — 30 березня.
145. Литвинова Т. Наш край — козацький / Т. Литвинова // Щотижня. — 1992. — 21 березня.
146. Лобко О. Г. Археологічні розвідки на Миколаївщині у 2003 р. / О. Г. Лобко, О. І. Снитко // V Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв : Атол, 2004.
147. Лобода В. В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя / В. В. Лобода. — К. : Вища школа, 1976.
148. Локтіонова А. Форпости східних слов'ян і Великого князівства Литовського на території сучасної Миколаївщини / А. Локтіонова // Березань. — 1995. — 14 листопада.
149. Малина В. Народне мистецтво Півдня України / В. Малина. — Миколаїв, 2007.
150. Масенко Л. Т. Власні назви і відтопонімичні утворення Інгуло-Бузького межиріччя / Л. Т. Масенко. — К., 1977.
151. Материалы для географии и статистики Российской империи, собранные офицерами Генерального штаба. Шмидт А. Херсонская губерния. — Ч. 1. — СПб., 1863.
152. Материалы для географии и статистики Российской империи, собранные офицерами Генерального штаба. Шмидт А. Херсонская губерния. — Ч. 2. — СПб., 1863.
153. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда с двумя картами и 17 приложениями). — Херсон, 1890.
154. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. — Т. 1. — Херсон, 1883—1888.
155. Мейер А. Повестовенное, землемерное и естественное описание Очаковской земли / А. Мейер. — СПб., 1794.
156. Миколаївщина в історії України (книга для читання з краєзнавства). — Частина перша / упоряд. В. П. Бойченко. — Миколаїв, 2009.

157. Мицик Ю. А. Актуальні питання дослідження історії українського козацтва / Ю. А. Мицик // УІЖ. — 1990. — № 12.
158. Мыщецкий С. И. История о козаках запорожских / С. И. Мыщецкий. — Одесса, 1852.
159. Мільчев В. І. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією / В. І. Мільчев // ІУК: Нариси у двох томах. — Т. 1. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
160. Мільчев В. І. Запорозці поза межами Запорозьких Вольностей / В. І. Мільчев // ІУК: Нариси у двох томах. — Т. 1. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
161. Мільчев В. І. Повернення Війська Запорозького Низового під царський скіпетр / В. І. Мільчев // ІУК: Нариси у двох томах. — Т. 1. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
162. Мірущенко О. Економічний розвиток Війська Запорозького (Низового) у роки російсько-турецької війни 1768—1774 років / О. Мірущенко // КС. — 2005. — № 3. — С. 128—143.
163. Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. / П. Мірчук. — Нью-Йорк : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1973.
164. Мордовцев Д. И. Гайдамащина / Д. И. Мордовцев. — Ч. 1. — СПб., 1902.
165. Мурзак О. М. Історія міста Первомайська / О. М. Мурзак. — Первомайськ, 2000.
166. Мурзак О. Фортеця на Бузі / О. Мурзак // Прибузький вісник. — 1998. — 7 квітня.
167. Мурзакевич Н. Деятели Новороссийского края / Н. Мурзакевич // ЗООИД. — Т. VIII. — Одесса, 1872.
168. Надхин Г. П. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи / Г. П. Надхин. — М., 1877.
169. Наливайко Дмитро. Козацька Християнська Республіка / Дмитро Наливайко. — К., 1992.
170. Наша слава козацькая... // Контакт. — 1994. — 24 травня.
171. Никитин В. Максим Зализняк — наш славний земляк, казак / В. Никитин // Николаевские новости. — 1997. — 17 июля.
172. Нікітін В. Бугогардівська паланка / В. Нікітін // Український Південь. — 2006. — № 44—49.
173. Нікітін В. Савка Чалий і Гнат Голий / В. Нікітін // РП. — 1998. — 15 січня.
174. Нікітін В. Сини степу. Гайдамаки на Миколаївщині / В. Нікітін // Український Південь. — 1994. — 11 травня, 23, 30 червня.
175. Олійник О. Запорозці і татари — вороги чи сусіди? / О. Олійник // КС. — 1995. — № 1.

176. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734—1775) / О. Олійник. — Запоріжжя : Дике Поле, 2005.
177. Олійник О. Про локалізацію запорозьких зимівників / О. Олійник // УІЖ. — 1992. — № 10—11.
178. Описание реки Днепра от м. Перевалочного до Черного моря // ЗООИД. — Т. III. — Одесса, 1853.
179. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии // ЗООИД. — Т. XVII. — Одесса, 1894. — С. 63—174.
180. Панасюк О. Богданова скеля / О. Панасюк // Комсомольська іскра. — 1963. — 4 січня.
181. Переписка про відмежування та передачу земель. — ДАМО. — Ф. 246. — Оп. 1. — Спр. 3, 4, 10, 11, 14.
182. Петренко С. Яскравий слід козацтва в історії нашого краю / С. Петренко // Кривоозерщина. — 2008. — 12 листопада.
183. Петрунь Ф. О. Степове Побужжя в господарським та степовім укладі Українського пограниччя / Ф. О. Петрунь. — Одеса, 1926.
184. Пивовар А. В. Поселення Задніпровських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII ст. / А. В. Пивовар. — К., 2003.
185. Полинькова О. Чи були козаки в нашому краю / О. Полинькова // Вісті Снігурівщини. — 1995. — 3 лютого.
186. Полное географическое описание нашего Отечества. — Т. XIV. — СПб., 1910.
187. Полное собрание законов Российской империи. — Т. XIV. — № 10233.
188. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. — Т. 2. — К. : Либідь, 1992.
189. Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця / Н. Полонська-Василенко // Український історик. — 1983. — № 2—4.
190. Полухіна О. Козацькому роду нема переводу? / О. Полухіна // Вересень. — 1997. — № 2.
191. Полухіна О. М. Козацтво на Миколаївщині: проблеми, дослідження історії та збереження пам'яток / О. М. Полухіна // Наукові доповіді Міжнародної науково-методичної конференції «Заселення Півдня України». — Херсон, 1997. — Ч. 2. — С. 84—87.
192. Попович М. Нарис історії культури України / М. Попович. — К., 1998.
193. Прокопенко Л. Казачество в Жовтневом районе Корабельного края // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Л. Прокопенко. — 1997. — Вип. 7.
194. Путро О. Українське козацьке військо / О. Путро // КС. — 1998. — № 1. — С. 3—24.

195. П'ятдесят листів Д. І. Яворницького до Я. П. Новицького // Наука і суспільство. — 1988. — № 9.
196. Радкевич М. Гайдамацька вольниця / М. Радкевич // Перемога. — 1998. — 27 серпня.
197. Радкевич М. Історія бузьких козаків / М. Радкевич // Перемога. — 1998. — 22 січня.
198. Радкевич М. Колиска козацтва – Прибужжя / М. Радкевич // Перемога. — 1998. — 1 квітня.
199. Радкевич М. Колиска козацтва – Прибужжя / М. Радкевич // Перемога. — 1998. — 8 квітня.
200. Радкевич М. Колиска козацтва – Прибужжя / М. Радкевич // Перемога. — 1998. — 15 квітня.
201. Радкевич М. Кучманський шлях / М. Радкевич // Перемога. — 1998. — 3 жовтня.
202. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О. І. Рігельман. — К., 1994.
203. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / Б. А. Рыбаков. — М., 1979.
204. Рубан В. Козацька кузня у Миколаєві / В. Рубан // Український Південь. — 1997. — 8 травня.
205. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. — К., 1998.
206. Савур-Могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці / упор. і автор прим. В. А. Чабаненко. — К., 1990.
207. Сапожников І. Козацький полковник Іван Сухина / І. Сапожников // КС. — 2000. — № 1. — С. 93—96.
208. Сапожников І. В. Козацькі кам'яні хрести Південного Побужжя / І. В. Сапожников // Намогильні хрести запорозьких козаків. — Одеса, 1998.
209. Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992.
210. Ситкар'єв О. В. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д. Дебоксетом у середині XVIII ст. / О. В. Ситкар'єв // УІЖ. — 1998. — № 1.
211. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. — К., 1992.
212. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. — Ч. 1, 3. — Одесса, 1885.
213. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. Скальковский. — Ч. 2. — Одесса, 1847.
214. Скальковский А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковский. — Дніпропетровськ : Січ, 2003.

215. Скальковский А. Наезды гайдамаков на Западную Украину / А. Скальковский. — Одесса, 1845.
216. Скальковский А. Несколько документов к истории гайдамачины / А. Скальковский // КС. — 1885. — Т. XIII (октябрь).
217. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. — Ч. 1. — Одесса, 1850.
218. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. Скальковский. — Ч. 2. — Одесса, 1853.
219. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731—1823 / А. Скальковский. — Ч. 1. — Одесса, 1836.
220. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731—1823 / А. Скальковский. — Ч. 2. — Одесса, 1838.
221. Скульський А. Спас. Таємна наука українського козацтва / А. Скульський, В. Чубенко. — Миколаїв : МФ КСУ ; АТ «ВІАГРО», 1997.
222. Слабченко М. С. Паланкова адміністрація Запорозьких Вольностей // Праці комісії для виучування історії західно-руського і українського права / М. С. Слабченко. — Вип. IV. — К., 1929.
223. Слабченко М.С. Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. С. Слабченко // Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.). — Запоріжжя, 1999.
224. Смирнов І. О. Просторово-історична характеристика Південного Заходу України / І. О. Смирнов, А. О. Смирнова // Матеріали III Миколаївської обласної краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2000.
225. Смирнова А. О. Тюркські кочовики на південному Заході України (VI—XIV ст.) / А. О. Смирнова // Краєзнавчий альманах. — Миколаїв, 2002. — С. 46—49.
226. Смирнова-Россет А. О. Записки / А. О. Смирнова-Россет. — М., 1989.
227. Смолій В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті / В. А. Смолій // УІЖ. — 1991. — № 5.
228. Снитко І. О. До питання про заселення Миколаївщини у XVIII—XIX ст. (За археологічними матеріалами) / І. О. Снитко, О. Г. Лобко // VI Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2006.
229. Сокур А. Як казали козаки... / А. Сокур // Наука і суспільство. — 1991. — № 5.
230. Сохань П. Повернути писемні скарби / П. Сохань, Л. Лозенко // КС. — 1993. — № 2.

231. Станіславський В. В. Запорозька Січ у другій половині XVII — на початку XVIII ст. / В. В. Станіславський // ІУК — Т. 1. — С. 558—587.
232. Степаненко В. Бугогардівська паланка / В. Степаненко // Трибуна хлібороба. — 2003. — 23 серпня.
233. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981.
234. Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття / І. Стороженко. — Книга перша: Воєнні дії 1648—1652 років. — Дніпропетровськ, 1996.
235. Стороженко І. Відродження Запорізької (Чортомлицької) Січі Богданом Хмельницьким / І. Стороженко // КС. — 2005. — № 3. — С. 14—36.
236. Стороженко І. Коли ж виникли паланки на Запорізькій Січі? / І. Стороженко // КС. — 2007. — № 3. — С. 22—30.
237. Стороженко І. Реформування Запорозької Січі Хмельницьким / І. Стороженко // КС. — 1999. — № 2. — С. 10—28.
238. Стрельский В. И. История Николаевщины / В. И. Стрельский. — Кн. 1 (машинопись, без указ. даты) // Миколаївська обласна бібліотека.
239. Стрижак О. С. Назви річок Запоріжжя і Херсонщини / О. С. Стрижак. — К., 1974.
240. Терлецька Н. В. Легенди рідного краю. Сива давнина / Н. В. Терлецька // Арбузинська ЗШ № 2, без дати.
241. Тимофеенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII ст. / В. И. Тимофеенко. — К. : Наук. думка, 1984.
242. Товкайло М. Запорозький Гард / М. Товкайло, М. Будник // КС. — 1995. — № 2.
243. Товкайло М. Козацький Гард на Бузі / М. Товкайло // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2002. — Вип. 11.
244. Товкайло М. Про місце розташування Гардового острова, Гарду та інших козацьких пам'яток (історична довідка) / М. Товкайло // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1998. — Вип. 7.
245. Товкайло М. Т. Археологічні дослідження в районі Запорозького Гарду / М. Т. Товкайло // Матеріали республіканської науково-практичної конференції «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». — Дніпропетровськ, 1990.
246. Товкайло М. Т. Старожитності Запорозького Гарду та його околиць / М. Т. Товкайло // Археологія. — 2003. — № 3.
247. Томилов Р. Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Атаманской порты во владение Российской империи землям, 1774 года / Томилов // ЗООИД. — Т. VII. — Одесса, 1868.

248. Тригуб П. М. Селянство Миколаївщини у кінці XVIII ст. — на початку XX ст. / П. М. Тригуб // Селянство Півдня України: Історія і сучасність : доповіді Всеукраїнської наукової конференції. — Миколаїв : МДУ, 2003.
249. Узбереги Божої ріки: Історичний календар Миколаївщини 1703—2003 / упоряд. В. О. Жадько. — К., 2003.
250. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. — К., 1994.
251. Українська народність: нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. — К., 1990.
252. Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К. : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2006.
253. Українські народні пісні в записах Осипа та Федора Бодяньських. — К. : Наук. думка, 1978.
254. Устное повествование бывшего запорожца Н. Л. Коржа // Андреев А., Шумов С. История Запорожской Сечи. — К. ; М., 2003.
255. Фабрициус И. В. Археологическая карта Северного Причерноморья Украинской ССР / И. В. Фабрициус. — Вып. 1. — К., 1951.
256. Феніна В. А. Подорож у минуле: Історичні місця перебування козаків на Миколаївщині (друга половина XV — XVIII ст.) / В. А. Феніна // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. — Миколаїв, 2008.
257. Филиппович И. Летопись прихода Петро-Павловской церкви села Мигеи Елисаветградского уезда Херсонской епархии / И. Филиппович // ЗООИД. — Т. XXIII. — Одесса, 1901.
258. Халипенко В. Пам'ятають пороги Мигії / В. Халипенко // Ленінське плем'я. — 1988. — 23 липня.
259. Хронологико-историческое описание церквей епархии Херсонской и Таврической // ЗООИД. — Т. II. — Одесса, 1848.
260. Челебі Е. Книга подорожі. Північне Причерномор'я / Е. Челебі. — Одеса, 1997.
261. Черкас Б. В. Українське козацтво наприкінці XV — у першій половині XVI ст. / Б. В. Черкас // ІУК. — Т. I. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
262. Чернявский В. Описание Запорожской Сечи 1766 года / В. Чернявский. — Одесса, 1852.
263. Шаян В. Джерело споконвічної української культури / В. Шаян // НТтаЕ. — 2001. — № 1/2.
264. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом / І. Шевченко. — Львів, 2001.
265. Шевченко Н. Вхідження території сучасної Миколаївщини до складу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (XIV—

- XV ст.) / Н. Шевченко // Миколаївщина: Літопис історичних подій. — Херсон : Олді-плюс, 2002.
266. Шевченко Н. Из козацьких часів (Козацькі поселення на території Миколаївської області / Н. Шевченко // Відкритий урок. — 2004. — 10 лютого.
267. Шевченко Н. В. Козацтво на Миколаївщині (друга половина XV — XVIII ст. / Н. В. Шевченко // Миколаївщина: Літопис історичних подій. — Херсон, 2002. — С. 74—102.
268. Шевченко Н. В. Козацькі походи XV—XVIII ст. у пониззя Південного Бугу / Н. В. Шевченко // Миколаївщина: шляхами тисячоліть. Обласна науково-практична конференція, присвячена 70-річчю Миколаївської області. — Миколаїв, 2007. — С. 17—25.
269. Шевченко С. Нова Сербія на землях старої України / С. Шевченко // КС. — 2003. — № 3.
270. Шмидт А. Несколько новых документов о Запорожской Сечи и ее землях / А. Шмидт // ЗООИД. — Т. IV. — Одесса, 1860.
271. Щербак В. О. Витоки козацького права / В. О. Щербак // ІУК. — Т. 1. — С. 94—100.
272. Щербак В. О. Джерела формування українського козацтва / В. О. Щербак // ІУК. — Т. I. — С. 65—72.
273. Щербак В. О. Історичні передумови виникнення українського козацтва / В. О. Щербак // Південна Україна: проблеми історичних досліджень : збірник наукових праць. — Ч. I. — Миколаїв, 1998. — С. 79—88.
274. Щербак В. О. Козацьке землеволодіння / В. О. Щербак // ІУК. — Т. 1. — С. 87—93.
275. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание Т. И. Осадчего // Сборник Херсонского земства. — Херсон, 1890. — № 12.
276. Эварницкий Д. Вольности запорожских козаков: Историко-топографический очерк / Д. Эварницкий. — СПб., 1890.
277. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д. И. Эварницкий. — Ч. I, II. — СПб., 1888.
278. Эварницкий Д. И. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края / Д. И. Эварницкий. — СПб., 1889.
279. Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских Козаков / Д. И. Эварницкий. — СПб., 1888.
280. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. — Дніпропетровськ : Січ, 2002.

281. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків / Д. І. Яворницький. — Т. 1. — Львів, 1990.
282. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3-х томах / Д. І. Яворницький. — Т. 1. — К., 1990.
283. Яворницький Д. І. Твори у 20 томах / Д. І. Яворницький. — Т. 1. — К.; Запоріжжя, 2004.
284. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та модерної України / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2006.
285. Якубова Т. Участь козаків в Очаківській операції. 1769 рік / Т. Якубова // КС. — 2004. — № 3. — С. 9—17.
286. Ястребов В. В. В запорожском захолустье / В. В. Ястребов // КС. — 1885. — Т. XIII.
287. Ястребов В. Опыт топографического описания древностей Херсонской губернии / В. Ястребов // ЗООИД. — Т. XVII. — Одесса, 1894.
288. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 183.
289. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 11.
290. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 98. — Арк. 68.
291. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 226. — Арк. 15 — 15 зв.
292. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 227. — Арк. 38.
293. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 235. — Арк. 22.
294. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 247. — Арк. 8.
295. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 293. — Арк. 13, 45.
296. ЦДІА України. — Ф. 229. — Оп. 1. — Спр. 305. — Арк. 6, 14, 18, 29, 44, 52, 55, 60, 75.

Науково-популярне видання

КОВАЛЬОВА
ОКТЯБРИНА ФЕДОРІВНА

БУГОГАРДІВСЬКА
ПАЛАНКА

Науково-популярне дослідження

Формат 60x84¹/₁₆. Ум. друк. арк. 17,44. Тираж 1000 пр. Зам. № 534-074.

ВИДАВЕЦЬ І ВИГОТОВЛЮВАЧ
Товариство з обмеженою відповідальністю фірма "Ліон".
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1506 від 25.09.2003 р.

«Бугогардівська паланка» – перше комплексне дослідження історії козацтва на Півдні України. Базуючись на значному за обсягом фактологічному матеріалі, автор не тільки реконструювала історію Бугогардівської паланки Війська Запорозького часів Нової Запорозької Січі (1734–1775), а й установила її особливості, пов'язані з географічним розташуванням на прикордонні, висвітлила різні аспекти її життя, вперше дослідила стосунки паланки з іншими державами. Книга значною мірою побудована на новому, ще не використаному джерельному матеріалі.

Дослідження О. Ковальнової становитиме інтерес не тільки для науковців, а й для широкого загалу, оскільки висвітлює маловідомі сторінки історії рідного краю.

ISBN 978-966-534-074-4

9 789665 340744